

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

СОҲИБА УМАРОВА

**СУЙИМА ҒАНИЕВА ИЛМИЙ-АДАБИЙ
МЕРОСИ: ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ ВА
МЕЗОНЛАРИ**

**МОНОГРАФИЯ
(қайта тўлдирилган нашр)**

**“BOOKMANY PRINT”
ТОШКЕНТ – 2022**

УЎК: 821.512.133.09(092) Ғаниева
КБК: 83.3г(5Ў)
У 47

ISBN 978-9943-8396-6-3

Умарова, Соҳиба

Суйима Ғаниева илмий-адабий мероси: тадқиқот усуллари ва мезонлари [Матн] : монография (қайта тўлдирилган нашр) / С. Умарова. – Тошкент: Bookmany print, 2022. – 156 бет.

Ўзбекистонда етишиб чиққан илк шарқшунос олима, Шарқ мумтоз адабиёти, хусусан, Алишер Навоий асарлари тадқиқи устида тинимсиз ишлаган, қатор давлат мукофотларига сазовор бўлган профессор Суйима Ғаниева илмий-адабий меросини яхлит кўламда ўрганиш муҳимдир. Олиманинг тарихийлик тамойили асосида асар матнини контекстуал таҳлил этиш ва шарҳлаш усуллари, илмий фаолиятидаги анъанавийлик, холислик, тизимлилик, ихчамлилик ва далилийлик каби мезонларни монографик тарзда ўрганиш соҳа вакиллари учун муҳим илмий хулосалар беради. Олима илмий лабораториясини ўрганиш ҳамда унинг фанга олиб кирган янгиликларини кузатиш, соҳада унинг ўзига хос ёндашувлари ўрнини белгилаш адабиётшунослик тараққиёти узлуксизлигини таъминлаб, ҳар бир тарихий босқичда олдинги мактаб вакиллари эришган ютуқларни умумлаштириш ва ўзлаштириш, кейин эса уларни илмий-ижодий ривожлантириш имкониятини беради. Ушбу монографияда навоийшунос, матншунос олима Суйима Ғаниеванинг тадқиқот усуллари ва мезонлари тадқиқ этилган.

Монография адабиётшунос олимлар, олий ўқув юртининг ўзбек филологияси талабалари, магистрантлар ҳамда Суйима Ғаниева илмий фаолияти билан қизиққан кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Шухрат Сирожиддинов – филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Боқижон Тўхлиев – филология фанлари доктори, профессор

Усмон Қобилов – филология фанлари доктори, профессор

Монография Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Кенгашининг 2022 йил 20 апрел 9-сонли мажлиси баённомаси билан қайта нашрга тавсия этилган.

© Умарова С.

© “Bookmany print” нашриёти, 2022.

КИРИШ

Мамлакатимиз “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этиши”¹ ҳамда “миллий маданий меросимизнинг ҳали ўрганилмаган кўпгина қатламларини очиб беришга йўналтирилган илмий-тадқиқотларга алоҳида эътибор қаратилаётгани”² боис ўзбек адабиётшунослари илмий ишлари, улар томонидан олиб борилган тадқиқ усуллари ва адабиётшунос-олим сифатида қатъий амал қилган мезонларини илмий-назарий жиҳатдан махсус ўрганишга асос бўлмоқда. Ўзбекистонда етишиб чиққан илк шарқшунос олима, Шарқ мумтоз адабиёти, хусусан, Алишер Навоий асарлари тадқиқи устида тинимсиз ишлаган, қатор давлат мукофотларига сазовор бўлган профессор Суйима Ғаниева илмий-адабий меросини яхлит кўламда ўрганиш муҳимдир. Жумладан, олиманинг тарихийлик тамойили асосида асар матнини контекстуал таҳлил этиш ва шарҳлаш усуллари, илмий фаолиятидаги анъанавийлик, холислик, тизимлилик, ихчамлилик ва далиллийлик каби мезонларни монографик тарзда ўрганиш соҳа вакиллари учун муҳим илмий хулосалар беради. Суйима Ғаниева илмий концепциясининг муҳим категорияси маданий-маънавий соҳадаги изланишлар ривожига ҳисса қўшиш, янгиликлар олиб кириш бўлган эди. Олима “Алишер Навоий ижодини чуқур ўрганиб, ўзининг теран илмий тад-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865-сон “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида” ги Қарори.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Қарори.

қиқотлари билан навоийшунослик соҳасида ўзига хос илмий мактаб яратди ҳамда Навоийнинг насрий меросини ўрганиш – Суйима Ғаниева илмий фаолиятининг энг салмоқли, энг намунали қисмини ташкил этган”¹. Навоийшунослик илми равнақиға қўшган ҳиссаси учун Суйима Ғаниевани “ўзбек навоийшунослигининг маликаси” деб атадилар. Ҳозирда унинг илмий фаолияти аудиторияси янада кенгайди. Олима илмий лабораториясини ўрганиш ҳамда унинг фанга олиб кирган янгиликларини кузатиш, соҳада унинг ўзига хос ёндашувлари ўрнини белгилаш адабиётшунослик тараққиёти узлуксизлигини таъминлаб, ҳар бир тарихий босқичда олдинги мактаб вакиллари эришган ютуқларни умумлаштириш ва ўзлаштириш, кейин эса уларни илмий-иждоий ривожлантириш имкониятини беради. Шу жиҳатларни назарда тутган ҳолда, олима илмий-адабий меросини тадқиқ этиш муҳим вазифа саналади.

Адабиётшунослар томонидан олима “XX аср ўзбек матншунослиги, навоийшунослиги ва мумтоз адабиётимиз матнларини нашр этиш борасида амалга оширилган ишларни, бу соҳада қўлга киритилган ютуқларни Суйима Ғаниеванинг номи ва фаолиятисиз тасаввур этиб бўлмайди”², – каби эътибор ва эътироф билан тилга олинади. Асрор Самаднинг “Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси” (2012) номли китоби олима ҳаёти ва илмий-иждоий фаолиятига доир портретдир. Муаллиф олима илмий салоҳияти хусусида сўз юритар экан, “агар Суйима Ғаниева биргина “Мажолис ун-нафоис” тадқиқоти билангина чекланганда ҳам у матншунос ва навоийшунос олима сифатида тан олинар эди”³, – деган асосли фикрни билдиради. Суйима Ғаниеванинг “Мажолис ун-нафоис” асари устида олиб борган тадқиқотларига хорижий мутахассислар, хусусан, Ирмагард Энгельки, Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний,

¹ Мирзиёев Ш., Ёўлдошев Н., Исмоилов Н., Арипов А., Ёўлдошев Б., Каримов Н. Ўзбекистон Қаҳрамони – Суйима Ғаниева / Ўзбекистон овози, 2018, 4 сентябр.

² Ҳаққулов И. Улкан салоҳият соҳибаси // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2007. – № 1. – Б. 22.

³ Самад Асрор. Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси. – Т.: “MERIYUS”, 2012. – Б. 46.

Камол Эраслан ва Алмаз Улвий Биннатова кабилар ўз ишларида мурожаат этишган¹. Суйима Ғаниеванинг Навоий насрий асарлари тадқиқи хусусида адабиётшунос Нусратулло Жумахўжа шундай ёзади: “Навоийнинг “Муншаот” асари ҳам олиманинг жиддий тадқиқот манбаларидан бирига айланган. Олима бу асардаги Навоий мактублари орқали мутафаккир ва давлат арбоби қалб оламининг очилмаган қирраларини кашф этади, унинг мактублари қандай маънавий моҳиятга эга эканлигини, ўзи яшаб турган жамият ҳамда унинг вакилларига қандай таъсир этганлигини, мактубларнинг ижтимоий жараёнда тутган ўрнини мароқли ёритиб беради”². Бундан ташқари Суйима Ғаниева ҳақида “Йўл” (2014) номли хужжатли кинофильм суратга олинган³.

Олиманинг ҳаёти, илмий фаолияти, навоийшуносликдаги янгиликлари, Навоий асарлари нашридаги иштироки, матбуотдаги мунозарали чиқишлари хусусида билдирилган тақриз, мақола, китоб, кинофильм кабилар Суйима Ғаниева илмий-адабий мероси, хусусан, унинг тадқиқот усуллари ва мезонларини яхлит ёритишни мақсад қилмаган, балки олима илмий фаолиятининг айрим жиҳатларинигина таҳлил этиш билан чекланган.

Ушбу монографияда Суйима Ғаниеванинг ўзбек адабиёти тарихи тараққиётига қўшган ҳиссаси, олиманинг навоийшунослик такомилида тутган ўрни, мумтоз асарларни ўрганишдаги асосий ёндашув усуллари ҳамда олима фаолияти давомида белгилаган мезонлари кўрсатиб берилган.

¹ Irmgard Engelke. Alisher Navoi. – Berlin: Oriental-istische Tiefenforschung, 1962. – S.24; Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний. Девони Султон Ҳусайн Мирзо. – Кобул: Давлат илмий нашриёти, 1968. – Б. 3-46; Kemal Eraslan. Ali-şir Nevayî. Mecalisü'n-nefayis (Giris ve Metin). 1-2-kitab. – Ankara: Türk dil Kurumu Yayinlari, 2001. – S.16; Almaz Qasim qızı Binnatova. Azərbaycan - özbək (çağatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı: Qartal, 2008. – B. 78.

² Жумахўжа Нусратулло. Нафис мажлислар муҳибаси / Ватанпарвар, 2008, 25 январь. – Б. 8.

³ Сценарий муаллифи Э.Шукуров, режиссёр А.Усмонов, тасвирчи М.Юсупов.

I бoб. АЛИШЕР НАВОИЙ ИЛМИЙ БИОГРАФИЯСИ ЯРАТИЛИШИДА ОЛИМА ТАДҚИҚОТЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Ўзбек навоийшунослигига Суйима Ғаниева ўтган асрнинг 60-йиллар бошидан кириб келди ва умрининг охиригача шу соҳага хизмат қилди. Суйима Ғаниева илмий изланишлари ўзбек навоийшунослиги такомилининг жаҳон илм-фанида юқори босқичга чиқиши ҳамда навоийшунослик мактаби тараққиётида ўзига хос замин яратди. Адабиётшунос А.Расулов биография атамасини “умр тарихи”, “битикдаги тақдир”¹ маъноларини англатишини ёзганидек, ижодкор илмий биографиясини яратиш ҳамда унинг ҳаётидаги муҳим воқеа-ҳодиса, сана, ижод йўлини тадқиқ этишнинг ўзи янги тадқиқот манбаига айланади. Суйима Ғаниева Навоий ҳаёти ва ижоди, хусусан, насрий асарларини кенг кўламда ўрганиши давомида “Алишер Навоий: ҳаёти ва ижоди” (1961), “Навоийнинг прозаик асарлари” (1981), “Навоий насри нафосати” (2000), “Навоий ёдга олган асарлар” (2004), “Тазкиранавислик анъаналари ва тасаввуф” (2010, ҳаммуаллифликда), “Наво топди Навоий” (2012) каби китоб ва рисоалар, юзга яқин илмий, илмий-оммабоп мақолалар эълон қилган.

Суйима Ғаниева 1932 йили 20 февралда Тошкентнинг Сомонбозор (ҳозирги Ўрда бўйи, Қашқар маҳалласи рўпараси) маҳалласида дунёга келади. Бўлажак олима 1939-1946 йиллар 5-ўрта мактабда, 1946-1947 йиллар Ўрта Осиё давлат университети тайёрлов бўлимида ўқийди. Олима 1947-1952 йиллар Ўрта Осиё давлат университети Шарқ факультети Эрон-афғон филологияси ихтисослиги бўйича таълим олди, унга филолог-шарқшунос мутахассислиги бўйича диплом берилди. Суйима Ғаниева 1953-1956 йиллар

¹ Расулов А. Илми ғарибани қумсаб. – Т.: Фан, 1998. – Б. 21-22.

Ленинград давлат университети Шарқ факультети аспирантурасида ўқийди. 1956 йили шарқшунос А.Н.Болдирев раҳбарлигида “Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари адабий-тарихий таҳлили ва III-IV мажлислар танқидий матни” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилади. Ёш ўзбек олимаси учун бундай тадқиқот мавзусининг танланиши бевосита унинг устозлари ҳамда илмий раҳбари шарқшунос А.Н.Болдиревнинг узоқни кўра билиш фазилатлари билан боғлиқ. Олима илмий изланишларининг бошланиши ҳақида Асрор Самад шундай ёзади: “А.К.Арендс Ленинградга юборган хатида мавзуни шакллантириб юборган эди: “Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари давр адабий ҳаётини ўрганиш учун манба сифатида”. А.К.Арендс шогирди Суйима Ғаниеванинг иқтидорини билар, унинг қамров доирасини яхши ўрганган эди, шунинг учун ҳам бу “теша тегмаган” мавзуни тавсия қилди. Суйима опа хатни дарҳол А.Н. Болдиревга кўрсатади”¹. Маълумки, Альфред Карлович Арэндс (1893-1977) “Форсчарусча луғат”(1950), “Масъуд тарихи” (1963) каби китоблар муаллифи бўлиб, Ўрта Осиё давлат университетида фаолият олиб борган рус шарқшуносларидан бири эди. Олима тадқиқот мавзусининг нечоғлик долзарб ва аҳамиятли эканлигини англайди. Кейин бу мавзу юзасидан илмий ишларини кенгайтирган олима қуйидаги сўзларни ёзади: “Айрим олимлар “Мажолис ун-нафоис” юзасидан анча фойдали илмий тадқиқот ишларини олиб бордилар. Лекин бу ишлар амалга оширилган чоғда илмий-танқидий матн бўлмаганлиги ва асар махсус равишда ўрганилмаганлиги сабабли унинг биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган аксар томонлари атрофлича ёритилмай, тадқиқотчилар эътиборидан четда қолган эди”².

¹ Самад Асрор. Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси. – Т.: “MERIYUS”, 2012. – Б.18.

² Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий матн. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1961. – Б. 5.

Зеро, олима Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкирасини тадқиқот маркази қилиб олиш орқали бир нечта илмий йўналишда фаолият олиб борган адабиётшунос даражасига кўтарилишга эришди, яъни:

- 1. Навоийшунослик.**
- 2. Ўзбек адабиёти тарихи.**
- 3. Форс-тожик адабиёти тарихи.**
- 4. Адабий манбашунослик.**
- 5. Матншунослик.**
- 6. Тазкирашунослик.**
- 7. Таржимачилик.**

Олиманинг навоийшуносликдаги илмий изланишлари “Алишер Навоий” китобида акс этади, унда шоир ҳаёти ва ижодини кенг китобхонларга етказиш асосий мақсад қилинган. Албатта, айрим хулосаларида Алишер Навоийни “у умр бўйи катта ҳақиқат излади, ахтарди, адолат тантанасини таъмин этиш учун уринди”¹, шоир яшаган замонни эса “ситамкор давр”, “мураккаб шароит ва муҳит”² тарзидаги баёнларни давр таъсиридан юзага келган бирёқлама ёндашув эди, деб изоҳлаш тўғри бўлади. Шу билан бирга, адабиётшунос Н.Шукуров ёзганидек, “бу асар Навоий ҳақидаги биринчи монография эмас, албатта. Улуғ шоирнинг ижоди ва ҳаёт йўли О.Шарофиддинов, Е.Бертельс ва С.Айнийларнинг бундан анча илгари босилган монографияларида маълум даражада атрофлича ёритилган. Суйима Ғаниеванинг китоби булардан Навоийнинг сермашаққат ҳаёт йўли, изланишлари, адабий-илмий ҳамда давлат арбоби ва жамоатчи сифатидаги фаолиятининг оммабоп услубда баён этилиши, янги манбалардан фойдаланилганлиги билан ажралиб туради”³. Суйима Ғаниева бу китобида Навоий ҳаёти, ижодини ёритишда шоирнинг “Хамсат ул-

Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т.: Ўзфанакаднашр, 1962. – Б. 82.¹

² Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т.: Ўзфанакаднашр, 1962. – Б. 82.

³ Шукуров Н. Навоий ҳақида асар / Ленин йўли, 1962. – 28 август. – Б. 4.

мутаҳаййирин”, “Мажолис ун-нафоис”, “Вақфия” асарлари ҳамда Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ”, Бобурнинг “Бобурнома” каби манбаларига асосланган. Олима китобнинг “Нозик туйғу, теран фикрлар хазинаси” фаслида Навоий лирикаси хусусида фикр юритади. Жумладан, олима шундай ёзади: “Навоий лирикасида май мавзусида ёзилган кўпгина ғазаллар мавжуд. Уларда, бир томондан, Навоий маҳбубанинг вафосизлигини ва ҳижроннинг дарду аламини бир оз бўлса-да, унутиш мақсадида май ичишга даъват этса, иккинчи томондан, майни Навоий хурсандчилик тимсоли деб тушуниб, гоҳ-гоҳ май ичиб ҳаёт ва ундаги лаззатларни тоттиш ва уларнинг қадрига етиш каби ғояларни илгари суради”¹. Академик Азиз Қаюмов эътибор қаратганидек, навоийшунослик “шоир биографиясининг айрим томонлари тўлдирилиши керак”² бўлган талабга жавобан илмий тадқиқот доирасини кенгайтириб, баъзи ўринларда хатоликларни тузатиб борди. Суйима Ғаниева кейинги китобларида “истиқлол баҳралари ҳар соҳада, айниқса, адабиёт илмида, навоийшуносликда янгича қараш, шоир асарларининг моҳиятини тўғри талқин ва таҳлил қилиш имкониятини яратди”³, – деб ёзади ва илмий мушоҳадаларида диний, тасаввуфий масалаларга доир янгиликлар киритилиши кузатилади⁴. Олима изланишлари давом этар экан, у кўпроқ Навоий ҳаёти, ижод йўли, илмий-адабий фаолиятини ёритишда шоирнинг насрий асарларига мурожаат этади. Олима Навоий насрий асарлари шоир умрининг сўнгги ўн йили мобайнида яратганига аҳамият қаратган. Биз олима томонидан “Навоийнинг насрга бундайин кеч қўл уриши ўша даврларда ҳукмрон бўлган назмнинг насрдан устунлиги

¹ Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т.: Ўзфанакаднашр, 1962. – Б. 28.

² Қаюмов А. Навоий ва навоийшунослик // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968. – № 5. – Б. 11.

³ Ғаниева С. Алишер Навоий (ҳаёти ва ижоди). – Т.: “O‘zbekiston”, 2015. – Б. 125.

⁴ Қаранг: G‘aniyeva S. Alisher Navoiy (Hayoti va ijodi). – Т., 2012; Ғаниева С. Алишер Навоий (ҳаёти ва ижоди). – Т.: “O‘zbekiston”, 2015.

анъанаси билан ҳам изоҳланади”¹, – деган хулосасига қўшиламиз. Чунки шу давргача араб шеърятининг балоғати таъсирида назм биринчи ўринда турган; илми бадеъ, илми қофия, илми аруз сингари шеърят илмлари алоҳида ўрганилган. Ҳасанхожа Нисорий “Музаккири аҳбоб” тазкирасида шеър таърифи ва шарафида шундай дейди: “Маънолар пойдевори муҳандислари ва суҳандонлик мактабининг муаллимларига яширин қолмаяжакким, агар ҳар бир сўз тотли тил орқали йўқлик қаъридан борлиқ майдонига оёқ босса ва сўзловчиси уни Сурайё юлдузлари туркуми каби бир ерга йиғиб назм (тартиб) ипига инжудек тизса, ҳамда шеър вазнларидан бирига мос туширса уни назм дейдилар. Агар ўша назм (тартиб) тизмасини узиб, сўз жавоҳирларини варақлар бўйлаб теварак-атрофга садаф сочмаси каби сочиб, наср (сочиқлик) юзага келтирса, буни наср дейдилар. Бу олий ҳимматли умматнинг кўпчилик сўзамоллари шеърга тил очиб, – Байт: Пешу паси боргаҳи кибриё, пас шуаро омаду пеш анбиё. – Буюклик саройига бирин-кетин: аввал пайғамбарлар, кейин шоирлар келишган, деган мақолини тараннум қилганлар”².

Девонларнинг дебочаларида ҳам шеърнинг улуғворлигига ишоралар мавжуд. Муҳаммадризо Огаҳий девони дебочасида ўқиймиз: “...бас шеър бир неъмат узмодурким, Тангри таоло они ҳар кишига ато қилмашидур ва они айтмоқ ҳунари ҳар кимнинг қўлидин келмашидур ва шеър шоирнинг иззат ва давлат неъматин ҳосил қилмоқиға сабаб, балки икки дунё манзилати саодатиға восил бўлмоғиға боисдур”³. Албатта, насрий баён тафсилот қамрови кенг бўлиб, назмдан қолишмайди. Агар назмда шуъур биринчи

¹ Ганиева С. Навоий насри ҳақида. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 11.

² Нисорий, Ҳасанхожа. Музаккири аҳбоб (Дўстлар ёдномаси): Тазкира (Таржима ҳамда сўзбоши, изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.12.

³ Муҳаммадризо Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин. – Т.: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. – Б. 38.

ўринда турса, насрда сўз ҳисобланган. Хулоса шуки, Навоий шунинг учун ҳам аввал назм, кейин насрга мурожаат этади. Адабиётшунос А.Ҳайитметов ёзганидек, Суйима Ғаниева “Шарқ насри, бинобарин, Навоий насрининг муҳибаси” сифатида насрий ифода кучи, бадиий наср билан илмий тафаккурнинг узвий боғлиқлигини ўрганишга кучли эътибор қаратган. Суйима Ғаниева шоир насрий асарларини тадқиқ этиш орқали қуйидагиларни аниқлайди:

1.Навоий насрий асарлари аниқ мақсад билан яратилган.

2.Навоий насрида муаллиф ички қиёфасини очиб берадиган нуқталар мавжуд.

3.Навоий насрда назмга ўрин ажратган.

Суйима Ғаниева “Навоий биографиясига оид бир ҳужжат” номли мақоласида шоирнинг ҳаж сафарига бориш учун ижозат сўраб, Султон Ҳусайн Бойқарога мурожаати ва шоҳнинг чиқарган фармонларини таҳлил этар экан, шундай ёзади: “Алишер Навоий ҳақида нимаики бўлса, биз учун қизиқарли ва аҳамиятли. Шоир ҳаётига оид ҳамма тафсилотларни билгимиз келади, уларга илмий таважжуҳ билан қараб, тўғри талқин қилинишини истаймиз”¹. Чинакам эътиқод билан Навоий ижодини ўрганишни мақсад қилган олима шоирнинг насрий асарлари, хусусан, “Муножот”ни ўрганиш орқали Навоий дунёқарашининг янги қирраларини кўрсатиб берди. Навоийнинг “Муножот” асари Аллоҳга илтижо тарзида ёзилган насрий асар ҳисобланади. У ҳамд, наът, муножотни ўз ичига олади ва ҳар бир жумласи Аллоҳга мурожаат, яъни “Илоҳий” (Эй яратган зот) сўзи билан бошланади. Муаллиф илтижолари раҳмли ва меҳрибон Аллоҳга қаратилади. “Муножот”да тазод, иштиқоқ каби

¹ Ғаниева С. Навоий биографиясига оид бир ҳужжат // Ўзбек тили ва адабиёти, 1981. – № 1. – Б. 9.

тасвир воситалари кенг қўлланган, сажъ усулидан фойдаланилган. Муסיқий оҳангдорлик асарда юксак илоҳий ҳолатни ифодалаган. Маълумки, “Муножот” асари Алишер Навоий куллиётининг бош саҳифасига китобат қилинганлиги боис сўзбоши, деб қараб келинган эди. “Муножот” ҳақида дастлаб 1958 йили турк олими Огоҳ Сирри Лаванд ўз қарашларини баён этган. У Истанбулдаги Тўпқопи сарой кутубхонасида сақланаётган Дарвеш Муҳаммад Тоқий томонидан кўчирилган куллиётдаги “Муножот” ҳақида мулоҳазаларини билдиради.

Ушбу куллиётдан “Муножот”, “Назм ул-жавоҳир”, “Лисон ут-тайр”, “Насойим ул-муҳаббат”, “Хамса”, “Ҳайрат ул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёра”, “Садди Искандарий”, “Чор девон”, “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадоеъ ул-бидоя”, “Фавойид ул-кибар”, “Мезон ул-авзон”, “Мажолис ун-нафоис”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин” каби 27 асари жой олган¹. Ҳар бир асар алоҳида “Лисон ут-тайр”, “Лайли ва Мажнун”, “Чор девон” сингари янги саҳифада нақшлар билан безатилган махсус рамкаларда берилган. “Муножотнома” ҳам алоҳида саҳифадан бошланади². Шу куллиёт қўлёзмасига асосланиб, манбашунос Ҳамид Сулаймонов “Навоийнинг ўзи куллиёти учун махсус ёзган “Муножот” деб атаган сўзбошиси бор. Дарвеш Муҳаммад Тоқий кўчирган куллиёт шу Муножот билан бошланади”³, – деб ёзади. Шу билан бирга олим “Куллиёт учун ёзилган сўзбоши – Муножот табиийки, шоир ижодини яқунловчи хулоса, деб қараганимизда куллиёт кўчирилиб тугаллангандан сўнг яратилган, деб ҳисоблаш лозим. Бинобарин, Муножотнинг ёзилиш тарихи ҳам 905/

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Куллиёт. – Т.: Алишер Навоий номидаги Адабиёт ва санъат музейи. Микрофильм. Архив. – № 483. 1- саҳифа.

² Алишер Навоий. Куллиёт. – Т.: Алишер Навоий номидаги Адабиёт ва санъат музейи. Микрофильм. Архив. – № 483. 2-саҳифа.

³ Сулаймонов Ҳ. Алишер Навоий куллиёти қўлёзмалари тадқиқотидан. Адабий мерос. Манба ва тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1973. – Б. 90.

1499-1500 йил бўлиши керак”¹, – деган хулосага келади. Табиийки, шу ўринда савол туғилади, “Муножот” куллиёт “кўчирилиб тугаллангандан сўнг яратилган” экан, қандай қилиб у яна куллиётнинг сўзбошиси бўлиши мумкин? Суйима Ғаниева навоийшунослик учун ноаниқ бўлиб турган бу масалага аҳамият қаратади. Олима 1988 йили Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган анъанавий илмий анжуманда биринчи бор “Муножот” мустақил асар, деган фикрни баён этади. Суйима Ғаниева “Муножот”ни мустақил асар эканлигини шу тарзда изоҳлайди: “...Навоийнинг “Муножот” асари шоир куллиёти учун ёзилган сўзбоши эмас, балки ҳаёти охирида эътиқодлари мустаҳкам, имони комил, ижодда ғоявий ниятлари юксак, орзу-умидлари пок ва холислигига инонса-да, яна бир бор Аллоҳдан нотинч руҳиятига осудалик тилаб, авлодларни маънавий камолотга, эътиқодий устуворликка, ўзлигини қадрлаш ва уни муҳофаза этишга чорлаш мақсадида ёзилган, ўтмишга эмас, келажакка қаратилган асардир”². Суйима Ғаниева бу билан Навоий ҳеч бир сўз ёки иборани ноўрин ишлатмаганидек, мақсадсиз асар ҳам яратмаганини аниқ кўрсатиб берган. Биз олиманинг “шоир “Муножот”ни алоҳида ижодий ният билан ёзган”, деган фикрига қўшиламыз. “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асари аввалги мақолотида қуйидаги воқеа келтирилади: “Ул ҳазрат била бу фақир орасида ўтган иттифоқий умур ва ғаробатлиғ сўзларким, андин аларнинг бу фақирга илтифот ва хусусиятлари зоҳир бўлур: Бир кун Мавлоно Шайх Абдуллоҳ котиб муқарраби Ҳазрати Борий Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома”га мавсум “Муножот” рисоласин фақир қошига келтуруб эрди ва мавлонойи мазкурнинг кутуби байъ ва широсиға ҳам муносабати,

¹ Сулаймонов Х. Алишер Навоий куллиёти қўлёзмалари тадқиқотидан. Адабий мерос. Манба ва тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1973. – Б. 90.

² Ғаниева С. Илоҳи, кўнглумни дарду шавқинг муҳаббати билан овут. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 136.

ҳам ҳазрати Хожаға авлодлиғ нисбати бор. Фақир ул рисо-
ланинг аввал саҳифасин очиб, хутбасин ўқумоқ бунёд қил-
дим, бу ҳаёл билаким, бир саҳифа ё ғояташ бир варақ ўқул-
ғай, андоқки эл маъҳудидур. Сўзнинг хўблуг ва равонли-
ғидин ҳеч ерда бас қила олмадим, то рисолаким, икки
жузвдин ортуғроғ эди – итмомға етти. Мажлис ҳуззори
воқиф бўлуб, таажжуб қилдиларким, бир рисолаким, икки
жузвға яқин, балки ортуғроқ бўлғай, бир таважжуҳ била
боштин-оёққача ўқумоқ холи аз ғаробат эмас. Тонгласи
ҳазрати Махдум бандахонаға ташриф келтурдилар. Ул ри-
сола ҳозир эрди, олиб очиб, муборак назарларин солдилар.
Туно кунги асҳоб андоғки рўзгор аҳлининг ойину даъби
бўлур, таажжуб изҳори юзидин туно ўтган воқеани ул
ҳазрат хизматларида арз қилдилар. Алар табассум қилиб,
дедиларким: “Ажаб амре иттифоқий бизнинг ва сизнинг
оралиғда воқеъ бўлгон эрмиш: икки ё уч кун бурунроғ
Мавлоно Шайх Абдуллоҳ ушбу рисолаки бизнинг қоши-
мизга келтуруб эрди, биз доғи аввалдин бунёд қилдук,
охириға дегинча ҳеч ерда турмоқ бўлмай туганди”. Тонгласи
Мавлоно Шайх Абдуллоҳ келди, то китобин ё баҳосин олғай.
Баъзи анга айттиларким: “Фалон яъни банда бу китобни
аввалдинким ўқумоғ бунёд қилди, тугагунча иликдин
қўймади”. Ул таажжуб юзидин дедиким: “Ҳазрати Махдумий
хизматлариға ҳам элта бердим, аларға ҳам ушбу ҳол воқеъ
бўлди”¹. Парчадан маълум бўладики, Абдурахмон Жомий ва
Алишер Навоий ҳузурига шайх Абдуллоҳ котиб Абдуллоҳ
Ансорийнинг “Илоҳийнома” рисоласини олиб боради, улар-
нинг иккиси ҳам асарни бир нафасда ўқиб тугатишади.
Муножот тарзидаги ушбу асарни Навоий “сўзнинг хўблуг ва
равонлиғидин ҳеч ерда бас қила олмадим, то рисолаким,
икки жузвдин ортуғроғ эди – итмомға етти” дея, унинг

¹ Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.:
Фан, 1999. – Б. 14-15.

ўқимишли, равон ва ҳажман кичик эканлигини ёзади. Биз ҳар икки буюк зотни бир нафасда ўқишга ундаган мазкур асарни изладик ва интернет сайтларидан топишга муваффақ бўлдик. “Муножотномаи Хожа Абдуллоҳ Ансорий” сажъ усулида, 262 та муножотдан иборат. Баъзи муножотлар муаллиф хоҳиши билан бир сатр, ёки тўрт сатргача ёзилган. Жумладан: “Муножоти шумораи 1: Ё Раб, дили поку, жони огоҳам деҳ. Муножоти шумораи 2: Илоҳий номи ту моро жавоз, меҳри ту моро жиҳоз, шинохти ту моро амон, лутфи ту моро аён. Муножоти шумораи 3: Илоҳий, заифонро паноҳий, қосидонро бар сари роҳий, мўминонро гувоҳий, чи азиз аст он кас, ки ту хоҳий. Муножоти шумораи 10: Илоҳий, ҳар ки тўро шиносад, кори у борик ва ҳар ки тўро нашиносад роҳи у торик, тўро шинохтан аз ту растан аст ва ба ту пайвастан аз худ гузаштан аст. Муножоти шумораи 13: Илоҳий, то ба ту ошно шудам аз халқ жудо шўдам ва дар ҳар жаҳон шайдо шудам, ниҳон будам, пайдо шудам”¹. Алишер Навоийнинг “Муножот”и: “Зиҳи исминг Азим, раҳмонлиқ ва раҳимлиғинг – вожибут-таъзим. Исм – Сенинг исминг ва раҳмонлиқ ва раҳимлиқ – Сенинг қисминг, Сен – ганжу, офариниш – тилсиминг. Исминг жамъи сифати – асмой хусно, раҳмонлиқ ва раҳимлиғингга юз минг ҳамду сано. Раҳим ҳам Сен, Раҳмон ҳам Сен, Субҳон ҳам Сен”². Шоир асарда дуо одобларига риоя қилади. “Илтижолар дастлаб Аллоҳ таолога мақтов, ҳамду санолар билан бошланади, кейин Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васалламга мақтов ва салавотлар айтилади. Сўнгра арзи ҳол қилинади, қалб кечинмалари баён этилади. Ундан сўнг Аллоҳ таолодан

¹ <https://ganjoor.net/abdullah/>

² Алишер Навоий. Муножот. Мукаммал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 286.

дилдаги тилаклар сўралади. Илтижоларнинг ҳаммаси бево-
сита Аллоҳ таолога қарата қилинган хитоблардир”¹. “Му-
ножот” асари “Муножотномаи Хожа Абдуллоҳ Ансорий”ига
ҳамоҳанг: “Илоҳи, акрам ул-акрамин – сен ва мен – гуноҳкор.
Илоҳи, арҳам ар-роҳимин – сен ва мен тийра рўзгор. Илоҳи,
агарчи журму исёндин ўзга ишим йўқ, аммо сендин ўзга ҳам
кишим йўқ. Илоҳи, йўқ эрдим бор эттинг, тифл эрдим,
улуғлар жарғасиға қоттинг, аммо нафсу ҳаво елидин зухдум
ниҳолин ушоттинг ва офиятим хайлин ёзуқ сипоҳи турк-
тозидин тарқаттинг. Илоҳи, ёмон афъолимдин паришон-
лиғим чўқтур ва шум нафсимда пушаймонлиқ йўқтур, мун-
доқ балодин қутулурға уммидим сендин-ўқтур. Илоҳи, ўз-
лук ёмонлиғидин ўзлугум била ўта олмайдурмен ва яхши-
ларнинг этагин ёмонлиғим уётидин тута олмайдурмен.
Илоҳи, йиллар ибодат қилғонни рад қилсанг, ҳеч ким дахл
қила олмас ва қарнлар исён қилғанни қабул қилсанг, ҳик-
матин ҳеч киши била олмас...”² – тарзда яратилган. Демак,
илоҳийнома ёхуд муножот типдаги асарлар ёзиш Шарқда
қадим анъана бўлиб, Ҳаким Санойй, Фаридиддин Аттор
каби шоирлар ижодида ҳам учратиш мумкин. Шу маънода
Шайх Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома”сидан Алишер
Навоий таъсирланиб, сажъ услуби ва муножот мазмунида
туркийда ўз “Муножот”ини ёзган. Навоий бу билан ҳам
адабий таъсир ва ҳам новаторлик ғоясини илгари сурган.
Албатта, олима қайд этганидек, “Хожа Абдуллоҳ Ансорий ва
Алишер Навоий “Муножот”ларининг тил, услуб, муддаолар
нуқтаи назаридан олиб қараганда, бир-бирига яқин ва ўзига
хос жиҳатлари бор”³.

¹ Абдумажид Ҳ-Я., Абдумажид Ҳ-Я. “Навоийдан чу топқайлар навое”. – Т.: “Hilol-Nashr”, 2014. – Б. 177.

² Алишер Навоий. Муножот. Мукаммал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 288.

³ Ғаниева С. Алишер Навоийнинг “Муножот” асари. Қўлёзмалар – дурдоналар. Илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2001. – Б. 49.

Профессор А.Ҳайитметов “бу асарни нашр этиш ва чуқур эътиқод билан ўрганиш орқали олима навоийшунослик фанининг ривожланиш даражасини яна бир поғона юқори кўтарди” – дея таъкидлайди¹. Кейинги илмий ишлар, масалан, А.Аъзамовнинг “Муножот” асарига ёзган шарҳи², Н.Эркабоевнинг “Муножот” асари шакл ва мазмун уйғунлиги, ўзига хос композиция, бадий хусусиятларни таҳлил этиши³, Д.Бекмуродовнинг “Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий “Муножот”лари қиёсий таҳлили”⁴ каби изланишларда шоирнинг ушбу асари ўрганилиши кенгайган. Асарнинг илмий-қиёсий матни тайёрланган ва ҳозирги тилимизга ўгирилиб, изоҳлар билан берилган⁵. Олима илмий кузатишларидан яна бири, Навоий насрида муаллиф ички қиёфасини очиб берадиган нуқталарга аҳамият қаратиш бўлади. Матншунос Юсуф Турсунов “Муншаот” асарининг ўрганилиш тарихи хусусида гапирар экан, бу борада Суйима Ғаниевнинг хизматларига алоҳида тўхталади⁶. Олиманинг “Иншо санъати – “Муншаот” номли мақоласида, “биринчи марта Навоий хатлари иншо санъатидаги мактубларнинг қайси турларида битилганлиги айтиб ўтилади – муаллифнинг кўрсатишича улар мактубларнинг “хитобия” ва “жавобия” турларида ёзилган” деган қарашларини маъқуллайди. Дарҳақиқат, “ҳар қандай ёзувчи, шоир ижодий ўзига хослиги тақозоси билан асарларида ўз шахсияти изларини ва

¹ Ҳайитметов А. Навоийшунос олима шижоати. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 6.

² Аъзамов А. Алишер Навоийнинг “Муножот” асарига шарҳлар. Муножотнома. – Наманган, 1997.

³ Эркабоева Н. Алишер Навоий ижодида муножот: Филол.фан. номз... дисс.авт. – Тошкент, 2008.

⁴ Bekmurodova D. Ahmad Yassaviy va Alisher Navoiy “Munojot”lari qiyosiy tahlili / Alisher Navoiy va XXI asr. Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materillari. – Т.: Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, 2020. – Б. 431-432.

⁵ Қаранг: Абдумажид Ҳ.-Я., Абдумажид Ҳ.-Я. Муножот. “Навоийдан чу топқайлар навое”. – Т.: “Hilol-Nashr”, 2014. – Б. 181-215.

⁶ Турсунов Ю. “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2016. – Б. 19-21.

суврати чизиқларини қолдиради. Зероки, унинг бутун ҳаёти, ақлу идроки бадий ижодга бағишланади, у билан чамбарчас боғлиқ бўлади”¹, – деган фикрда бўлган олима Навоийнинг насрий асарларига шу нуқтаи назардан ёндашади ҳамда шоирнинг ҳар бир асарида муаллиф шахсиятига хос жиҳатларни илғашга ҳаракат қилади. Олима “Муншаот” асаридаги муаллиф шахсий ҳаётига хос бўлган бир мактуб ҳақида ёзади: “Муншаот”да Навоийнинг асраб олган ўғлига ёзган, таъбир жоиз бўлса, монолог шаклида битилган мактуби бор. Бу мактубни ишончини оқламаган, бутун орзуларини пучга чиқарган ўғилга отанинг бевосита мурожаатининг қоғоздаги акси дейиш мумкин”². Суйима Ғаниева эътибор қаратган мурожаат-мактуб “Муншаот”да ушбу рубоий билан шундай бошланади:

**“Эй нафс ҳавосига гирифтор ўлғон,
Шайтон ишига ишинг намудор ўлғон,
Ҳам зуҳд ила иззатқа сазовор ўлғон,
Ҳам фисқ ила олам элига хор ўлғон.**

Эй саргаштаи худрой ва эй бахти баргаштаи бесарупой, ул вақтдин бериким, мазаллат туфроғидин рўзгоринг чеҳрасин супурдим ва меҳнат дашти саргардонлиғидин паршон хулқунгни йиғиштурдим. Агарчи кичик эрдинг, аммо андоқ эрмаски, хотирингдин маҳв бўлмиш бўлғай ва агарчи тифл эрдинг, андоқ эрмаски, замирингдин унутулмиш бўлғай...³. Ушбу мактубда Навоий ўзи тарбиялаган фарзандига нафс балосига учраб, шайтоннинг ишига бўйсунгани ва бу шоирнинг кўнглини қанчалик ранжитиб, кўнгил уйи вайрон бўлганини, ёзади. Олима таъкидлаганидек, мактубда “Навоийнинг ғоят куйинчаклиги, қинғирликларга, тубанликларга ўта мурасасиз одам бўлгани ўз аксини топиш

¹ Ғаниева С. Навоий насри ҳақида. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 150.

² Ғаниева С. Навоий насри ҳақида. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 152.

³ Алишер Навоий. Муншаот. Мукамал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1998. – Б. 215.

билан бирга, шоирнинг маънавий қиёфаси, руҳияти ўз аксини топган”.

Дарҳақиқат, “Муншаот” нафақат давр сиёсий, маданий ҳаёти, балки Навоийнинг шахсий кечинмаларини бизга намоён этадиган манба ҳисобланади. Шунинг учун “Муншаот”даги хатлар анъанавий мактублардан фарқ қилади, асардаги мактубларнинг кимларга ёзилганлиги аниқ кўрсатилмаслиги ҳам асарнинг адабий-бадий мақсадда ёзилганлигини тасдиқлайди. Суйима Ғаниева шоирнинг бошқа насрий асарлари, жумладан, “Вақфия”да Навоий шахсиятига хос жиҳатлар акс этганлигига ҳам эътибор қаратади. Олима “Вақфия”да Навоий шоҳга қилган икки илтимоси, бири – ҳаж сафари, иккинчиси – давлат ишларидан бутунлай озод бўлиб, бадий ижод билан шуғулланиш учун изн сўраганлик ҳолатини “муаллиф чекинишининг энг ёрқин намунаси бўлиб, унда ритмик интонацияга алоҳида эътибор қилинган. Навоийнинг кашфиётларидан бири – психологизмдан давр, муҳитнинг мураккабликлари, зиддиятларини очиқ бериш мақсадида фойдаланган”¹, – деб изоҳлайди. Шунингдек, олима Навоий “насрий асарларининг белгиловчи хусусиятларидан бири – уларнинг ўта хассос шеърӣ даҳо қалами остидан чиққанлигидир”, – деб билади. Навоийнинг насрий асарларида ҳам шоир маҳорати сезилиб туради. Навоийнинг насрий асарларга шеър киритишидан мақсади олима қайд этганидек, “назмӣ парчалар фикрни хулосалаш, якунлашда, шунингдек, муаллифнинг асарларидаги ғоявий ниятини янада ошириб, эмоционал таъсирчанликни, бадий таъсирни янада кучайтириб бериш учун ҳам хизмат қилади. Баъзан Навоий асарларида назм насрда ифодаланган фикрнинг давоми сифатида берилиб боради. Баъзан эса назм

¹ Ғаниева С. Навоий насрида муаллиф қиёфаси. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 155.

далилий манба сифатида келтирилади”¹. Хусусан, олима “Муншаот” асаридаги бир мактуб борасида шуларни ёзади: “Мазмуни ва шеърий парчалардаги бир мисрадан маълум бўлишича, мактуб Ҳусайн Бойқарога йўлланган. Мактуб қуйидаги рубоий билан бошланади:

**Ёшунган эмиш қаро булутга моҳим,
Гардунни совурмоғлиғ эрур дилхоҳим.
Кирмиш қаро туфроққа қуёшдек шоҳим,
Невчун қаро қилмасун фалакни оҳим.**

“Хатдаги асосий мақсад мана шу рубоийга сингдирилган инсон ҳаётидаги энг табиий туйғу – яқин ва яхши кимсасидан жудо бўлиш бениҳоя ҳазин лирик лавҳада берилади”².

Шоир ижодиётини тўла намоён бўлишида дунё қўлёзма фондларида сақланаётган Навоий асарларининг минглаб нусхаларини тавсиф ва тадқиқ этиш муҳим ҳисобланади. Қўлёзма нусхалар рўйхатини ўрганиш орқали муайян даврларгача номаълум бўлган ноёб нусхалар, айниқса, Навоийнинг ўз қўли билан ёзган автограф(дастхат)ини топиш шарафли ишдир. Ўтган асрнинг 70-йилларига қадар Навоий дастхати борасида ўзбек навоийшунослигида билдирилган эмас. Жумладан, Ҳ.Сулаймонов “Девони Фоний”, “Ситтаи зарурия” каби асарлар қўлёзма манбаларини эълон қилар экан, “Навоийнинг ўз қўли билан ёзилган бирор бет автографи ҳозиргача фан оламига маълум эмас”³лигини қайд этади. 1979 йили академик Б.Валихўжаев “Алишер Навоийнинг мўътабар дастхат девони ҳақида” номли мақоласини эълон қилди. Олим эронлик адабиётшунос Бадри Отабой

¹ Ғаниева С. Навоий насрида назмнинг ўрни. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 155.

² Ғаниева С. Навоий насрида назмнинг ўрни. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 145.

³ Сулаймонов Ҳ. Сўзбоши. Алишер Навоий. Илк девон. – Т.: Фан, 1968. – Б. 12.

томонидан нашрга тайёрланган “Қўлёзма девонлар каталоги” (“Феҳристи девонҳои хатти”)да Эрон ҳукумати кутубхонаси хазинасида 1799 рақам билан сақланаётган девон тавсифидан бу қўлёзма Навоийнинг қўли билан ёзилган ва шоир муҳри босилган нодир манба эканлиги ҳақидаги маълумотга эътибор қаратади¹. 1990 йили Техрон университети томонидан ташкил этилган Абдулқосим Фирдавсий “Шоҳнома”сининг 1000 йиллигига бағишланган Жаҳон конгрессида Суйима Ғаниева иштирок этади ва “Кохи Гулистон” музейи хазинасидаги қайд этилган “Наводир унниҳоя”нинг нусхасини кўришга муяссар бўлади. Суйима Ғаниеванинг Навоийга бўлган ҳурмати унинг эътиқод ва иймони билан боғланиши айтилиши ҳақиқатдир. У доимо Навоий даҳосига муҳаббат билан қараган. Ҳатто 80 ёшдан ошганида ҳам Навоий ҳақида гапирганида жойида ўтириб сўзлашни ўзига лозим топмаган. Ана шу ҳурмат ва эътиқод ҳосиласи ўлароқ, ушбу девон фото нусхаси юртимизга олиб келинди. Шарқшунос Исмоил Бекчанов билан ҳамкорликда девон ва муҳр матнини ўрганишда аниқлик киритишди. Жумладан, олима Бадри Отабой томонидан тузилган “Феҳристи девонҳои хатти” каталогида девон ва муҳр борасида: “Шу ерда Навоий муҳри босилган. (“Кун, оша фи-д-дунё к-ал-ғариб в-ал-фақир. Алишер”) (яъни, Дунёда фақир ва ғариб Алишердек ҳаёт кечир). Хат ва муҳри шариф Ҳазрати Навоий, алайҳа раҳма аст (яъни, хат ва шарофатли муҳр Ҳазрат Навоийникидир, Оллоҳнинг унга раҳмати бўлғай!) деган Маҳдийхон Астрободий ёзуви ва муҳри босилган”², – дея берилган бўлса-да, у дастхат микрофильмини диққат билан ўқишда ундаги сўзларни қуйидагича эканлигини аниқлашди: “Кун, фи-д-дунё ка-аннака ғарибун ав обиру сабилин ал-фақир Алишер”. Яъни: “Сен дунёда ғарибдек ёки

¹ Қаранг: Валихўжаев Б. Алишер Навоийнинг мўътабар дастхат девони ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1979. – № 3. – Б. 41-43.

² Қаранг: Ғаниева С. Навоий дастхати. Сўзбоши. – Т.: Фан, 1991. – Б. 6-7.

мусофирдек яшагил, фақир Алишер”¹. Демак, Навоий муҳридаги ҳадис унинг бутун умри давомида эл-юрт хизматида бўлгани, ўткинчи дунёнинг ҳавасларига берилмагани, баъзида давлат ишларига қўл силтаб, Пири Ҳирот деб улуғланган Шайх Абдуллоҳ Ансорийнинг мазорига жорубкашлик қилишгача фақирликни ихтиёр этгани, аслида Фахрий Ҳиротийнинг “Равзат ус-салотин” асарида келтирилганидек, “ҳар куни 75 000 динар амир хазинасига тушар эди ва 15 000 чиқим бўлур эди...”² дея таърифланган шоирнинг қанчалик камтарликни афзал кўрганлиги маълум бўлади. Бу жиҳатларни инобатга олсак, навоийшуносликда Навоий муҳри ёзувини ўрганиш борасидаги тадқиқлар аҳамияти янада ошади. Олима бу борада изланишларини давом эттирар экан, “Фавойид ул-кибар” девонидаги ушбу қитъани “Кун фид-дунйа ка-аннака ғарибун ав обиру сабилун” (яъни, сен дунёда ғарибдек, ёки мусофирдек яшагил) ҳадисининг таржимаси шоир муҳрига нақшланган эканлигини ёзади:

**Деди: Ҳазрати муфҳизи коинот,
Анга ким эди ҳузнин ўкситгучи.
Ки, дунёда бўлғил нечукким, ғариб,
Ва ёхуд анингдекки, йўл ўткучи**³.

Ёки айнан шу девон нусха охиридаги ғазал мақтаъси ҳам муҳрдаги сўзларга ҳамоҳангдир:

**Кўйида ўлди Навоий бу сифатким, бор эди,
Тақя хорова ҳасире, ёни остида тўшак**⁴.

Суйима Ғаниева ушбу қўлёзмаси котиби хати борасида: “Алиф”, “коф”, “лом” ҳарфлари ўнг томонга мойил қилиб ёзилган, мисраларнинг нотекислиги эса хатнинг мистарсиз

¹ Ғаниева С. Навоий дастхати. Сўзбоши. – Т.: Фан, 1991. – Б. 9.

² Қаранг: Сирождидинов Ш. Алишер Навоий. – Т.: “Akademnashr”, 2011. – Б. 289.

³ Қаранг: Ғаниева С. Шарқ мумтоз шеъриятида қитъа жанри / Шарқ мамлакатларида адабий жараёнлар: жанр ва поэтика масалалари. Илмий-амалий анжумани материаллари. – Т.:ТДШИ, 2010. – Б. 10.

⁴ Қаранг: Навоий дастхати. (Наводир ун-ниҳоя). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши муаллифи С. Ғаниева. – Т.: Фан, 1991.

ёзилганидан белги беради. Лекин, шубҳасиз, хат китобат санъатидан пухта хабардор одамнинг қўли билан ёзилган. Ҳарфларнинг муайян мутаносиблигини сақланиши, ҳар бир ҳарфнинг аниқ ифодаланиши, хусусан, ҳарфларнинг нуқталари алоҳида-алоҳида қўйилиши фикримиз далили бўла олади. Айни чоғда, ҳарфларнинг бу уст ва остки нуқталарининг аниқ ва дона-дона қўйилиш ҳолини қадимги ўзбек тилидан хабардор бўлмаган форсийзабон котибларга енгиллик туғдириш мақсадида қилинганлигидан далолат берувчи омил деб қараш мумкин”¹, – деган фикрни билдиради. Ҳақиқатан, Навоий хатнинг тўғри, равон ва аниқ ёзилишига эътибор қаратган. Масалан, шоир “Маҳбуб ул-қулуб” асарида: “Чиройли хати бор котиб сўзга оро беради ва сўзлагувчига роҳат бағишлайди. Агар хат битувчи хаттот тўғри ёзса, унинг битгани тўғрилар кўнглига сўзсиз мақбул бўлади. Муҳаррир, хоҳ бир байт, хоҳ юз байт ёзсин, таҳрири дуруст бўлса мақбул тушади. Агар ёзув шакли чиройли ва тўғри бўлмаса, билимли кишини ташвишга солади”², – деб ёзади. Бу шоирнинг хаттотликка бўлган талабчанлигини яққол кўрсатади. Навоий “Хазойин ул-маоний” лирик тўпламини тайёрлашда ҳам катта таҳрир ишини амалга оширган. “Навоий илк девондаги шеърларини “Хазойин ул-маоний”га киритар экан, илк девонни кўчириш вақтида котиб томонидан йўл қўйилган хатоларнигина тузатиб қўя қолмай, балки кўпчилик шеърларни қайта таҳрир ҳам қилган. Шунинг натижасида бошқа қўлёзмаларда илк девондаги бир неча шеърларнинг янги вариантлари вужудга келган”³. “Наводир ун-ниҳоя” девони устидаги илмий изланишларни

¹ Ғаниева С. Навоий дастхати. Сўзбоши. Навоий дастхати. –Т.: Фан, 1991. – Б. 8.

² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 28.

³ Исоқов Ё. Навоийнинг илк девонини текстологик текшириш принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1962. – № 4. – Б. 66.

кенгайтириш мақсадида олима томонидан фотонусха асосида “Навоий дастхати” китоби нашр этилди. Албатта, факсимел нашр манба ҳақида тўлиқ тасаввур бера олмайди. Шу билан бирга олим Алимулла Ҳабибуллаев қайд этгандек, “факсимель нашр, одатда қўлёзма устидаги тадқиқотларни давом эттиришда қўлёзма нусха ўрнини босадиган китоб ҳосил қилиш учун чоп этилади”¹. “Наводир ун-нихоя”нинг янги факсимил нашрини илм оламига тақдим этиш янги изланишларга сабабчи бўлди. Дастхат муаллифи борасида А.Ҳайитметов шундай ёзади: “Бизнингча, бу соҳадаги изланишларни бундан буён яна давом эттириш керак. Қўлёзманинг биринчи бетидаги Навоийнинг “катабаҳу” деган сўзини эса “ёздим”, “кўчирдим” маъносида эмас, ушбу девонни “туздим”, “китобат қилдим” деган маънода тушуниш керак. Луғатларда бу сўзнинг шу маъноси ҳам бор. Яъни бу девонга шеърларни шахсан Навоийнинг ўзи танлаб, тайёрлаб берган. Бошқа одам кўчирган. Бу котибнинг номи эса бизга номаълум”². “Наводир ун-нихоя” девони қўлёзмасини шоир дастхати дейишга асослар етарли бўлмаслиги мумкин. Биз аҳамият қаратмоқчи бўлган нарсаси шуки, Суйима Ғаниева томонидан амалга оширилган бу иш Ватанимиздан узоқда қолиб кетган қўлёзма манбаларимизни юртимизга қайтариш, фидойилик, Навоий ижодига бўлган ворислик туйғусининг кучли ифодаси ва шоир муҳридаги сўзларнинг аниқланишидир.

Алишер Навоий асарлари ўзи яшаган даврдаёқ эл орасида кенг тарқалди. Улар дунёга манзуру машҳур бўлди. Шоир асарлари фақат туркий ва форсий тилда сўзлашувчилар учун эмас, бошқа халқ вакиллари учун ҳам маънавий-маданий манба сифатида катта аҳамиятга молик эди. Ада-

¹ Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б.155.

² Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: “Ўқитувчи”, 1997. – Б. 101.

биёт мухлислари Навоий асарларини турли тилларга таржима қила бошлашди. Хусусан, XVI асрдан ғарб шарқшунослари орасида шоир асарларига қизиқиш бошланган. Бу даврда Италияда Христофор Армений Навоийнинг “Сабъаи сайёр” ҳамда Хусрав Деҳлавийнинг “Ҳашт биҳишт” асарларидан илҳомланиб, “Шоҳ Сарандебнинг уч навқирон ўғиллари саёҳати” асарини италян тилида яратади. “Сабъаи сайёр” асари немис, француз ва голланд тилларига таржима қилиниб, йиллар давомида кўплаб нашр этилади. Шунингдек, XVII асрда грузин шоири Цицишвили “Сабъаи сайёр” достонини эркин таржима қилиб, “Етти гўзал” асарини эълон қилади. XX аср бошларида “Муҳокамат ул-луғатайн” асари турк, татар тилларига таржима қилинади¹. 1966-1970 йиллари Навоий таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан шоир асарлари рус тилида 10 жилдлик асарлар тўплами шаклида нашр этилди. Бу навоийшуносликда йирик ҳодиса бўлиб, кўплаб навоийшунос, таржимон, шоирлар меҳнати натижасида юзага келди. Суйима Ғаниева навоийшунос ва таржимон сифатида бундай масъулиятли ишда иштирок этади. Олима Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” (Собрание избранных), “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” (Жизнеописание Пахлавана Мухаммада), “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” (Жизнеописание Сайида Хасана Ардашера) асарларини ва кейин алоҳида “Муножот” (Мунаджат. Обращение к богу) асарини рус тилига таржима этди.

Маълумки, таржима лисоний ва ақлий-ментал қобилияти билан боғлиқ жараён ҳисобланади. Таржима матнида таржимон нутқий-тафаккур фаолияти малака-кўникмаларини қай даражада эгаллаганлиги, тилнинг синтактик структураси қоидалари ҳамда ижтимоий-тарихий муҳитда

¹ Қаранг: Маллаев Н. Гениал шоир ва мутафаккир. – Т.: Фан, 1968. – Б. 43.

тўплаган билим захирасининг мавжудлигида намоён бўлади. Таржимон ҳар иккала тилнинг лисоний-когнитив ва руҳий-семантик жиҳатларини яхши билиши, маданиятлараро мулоқот қилиш жараёнида тўғри қарор қабул қила олиши керак. Таржима мулоқотнинг икки тил тизимидан фойдаланиш жараёни экан, таржимон шу тилларни яхши эгаллаган мутахассис ҳисобланади. Албатта, таржимон бажарган иш аҳамияти аслият муаллифи айтмоқчи бўлган фикрни матнда қай даражада сақлашга эришганлиги билан баҳоланади. Шунинг учун ҳам таржимон, аввало, аслиятни ўзлаштириши, яъни манбани тўла идрок этиши керак. Агар таржима қилинаётган манба мумтоз адабиёт, яъни таржимон замонидаги тил билан бир даврга оид бўлмаса, бу ҳолатда жараённинг нечоғлик мураккаб кечишини тасаввур этиш қийин эмас. Жумладан, “Мажолис ун-нафоис”нинг 8-мажлисида Ҳусайн Бойқаро таърифи муаллиф тилида шундай акс этади: “Салтанат баҳрининг дурри яктоси ва хилофат сипехрининг хуршеди жаҳонороси, саховат ҳавосининг абри гуҳарбори ва шижоат бешасининг ҳузабр шикори, адолат чаманининг сарви сарбаланди ва мурувват маъданининг гавҳари аржуманди, кўшиш размгоҳининг Рустами достони ва бахшиш базмгоҳининг Ҳотами замони, фасоҳат илмининг нукта бирла сеҳрсози ва балоғат жаҳонининг диққат била мўъжиза пардози – Султон ус-салотин Абулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон...”¹. Суйима Ғаниева эса ушбу парчани рус тилига: “Редкостный перл в море владычества, солнце, украшающее мир в небосводе власти, облако источающее жемчуг с небес щедрости, неустрашимый лев в лесу храбрости, высокий кипарис в саду справедливости, драгоценный камень в руднике великодушия, легендарный Рустам на поле битвы усердия, Хатам времени в чертоге

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.173.

дарения, проницательный чародей в мире красноречия, чудодеев, владеющий благоречием вселенной, исполненным изящества, – султан всех султанов Абулгази Султон Хусейн Бахадыр-хан...”¹, – тарзида ўгиради.

Матннинг асл вариантыдаги сўз, ибора, бирикмаларга аҳамият қаратадиган бўлсак, *дурри яктоси, яъни ягона дури, хилофат сипеҳри, яъни халифалик осмони, хуршеди жаҳонороси, яъни жаҳонни безовчи қуёши, абри гуҳар-бори, яъни гавҳар сочувчи булуту, шижоат бешасининг ҳузабр шикори, яъни шижоат ўрмонининг вазоҳатли шеру, сарви сарбаланди, яъни баланддан баланд дарах-ти, мурувват маъданининг гавҳари аржуманди, яъни мурувват хазинасининг тоза гавҳари, кўшиш размгоҳи-нинг Рустами достони, яъни саъй-ҳаракат майдонининг Рустами достони, бахшиш базмгоҳи, яъни кечирувчилик базмгоҳининг Ҳотами замони, фасоҳат, яъни нотиқлик каби дастлабки таржима олиб борилади. Эски ўзбек адабий тили билан бирга форс тили, араб тили асл матн манбаси бўлган, таржимон асл матндаги сўзларни аввал ҳозирги ўзбек адабий тилидаги маъноларини ўрганган, кейин асл матн рус тилига таржима этилган. Бу билан таржимон матн-ни таржима этишда икки босқични амалга оширган:*

1.Идрок этиш (рецептив) босқич.

2.Қайта матн тузиш (репродуктив) босқич.

Биринчи босқичда олима асар матнини аслият мазму-нини семантик жиҳатдан тушуниш учун луғатлар асосида дастлабки англаш, идрок этиш жараёнини олиб борган, ик-кинчи босқичда манбанинг рус тилидаги матнини тузади. Баъзан таржимада муаллиф матнини ўзгартиришга йўл қў-йилган. Мақсад гапда аниқлик ва ихчамлиликка эришиш-дир. Суйима Ғаниева таржима ишларида ҳам шу мақсадга

¹ Навои, А. Собрание избранных. Сочинения в десяти томах. 9-том. Перевод Суйимы Ганиевой. – Т.: Фан, 1970. – С. 152.

интилганлик ҳолати кўринади. Олима шоир асарини таржима этишда ортиқча батафсилликдан қочади. “Мажолис ун-нафоис”нинг ҳар бир мажлис якунланиши шоир томонидан турли хил сўзлар: Аввалги мажлиснинг итмоми, иккинчи мажлиснинг ихтимоми, учинчи мажлиснинг хатми, тўртинчи мажлис охири каби ишлатилган бўлишига қарамай, таржимон мажлисларнинг якунини “заклучение” (хотима) тарзида берадики, бунга сабаб ўқувчини чалғитмаслик, матн таржимасини оғирлаштирмасликдир. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарини рус тилига ўгирган таржимон С.Иванов ҳақли равишда “Навоий асарларини асл нусхада ўқийдиган киши матнда мазмун борасида оқилона шарҳ талаб этадиган кўпгина “дақиқ” ўринларга дуч келади. Матнни ўқиш ва тушунишда ҳатто мазкур соҳада ихтисослашган ҳамда кўп асрлик қадимий матнларни ўқиш тажрибасига эга бўлган филолог ҳам қийналиши мумкин. Шеърий матндаги маънони “чиқариш” кўпинча филологик тадқиқий табиатга эга бўлган катта иш билан боғлиқ”¹, – деб таъкидлаган. Суйима Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”даги ғазал, қасида, рубойи кабилар таржимасида асосан мазмунни сақлашга аҳамият қаратган. Лекин шеър шакли, вазни, оҳангини ўзгартириш билан таржима матнини яратган. Масалан, Еттинчи мажлисдаги Халил Султоннинг ушбу байти аслиятда:

**Эй турки пари пайкаримиз, тарки жафо қил,
Коми дилимиз, лаъли равонбахш раво қил².**

Суйима Ғаниева байтни насрий шаклга мойил ҳолатда қуйидагича таржима этади:

**О пери, красавица тюрчанка, откажись от коварства,
Желание нашего сердца – рубин уст твоих, исполни его.**

¹ Иванов С. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достони. Таржимон Абдулла Шер // Жаҳон адабиёти, 2015. – № 8. – Б. 25.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 203.

Албатта, таржимада шеър вазнига мос ўлчамни танлаш таржимачиликдаги мураккаб назарий масалалардан биридир. Шунинг учун бошқа тилда асл нусхага яқин, унга монандроқ жаранглайдиган оҳанг танлаш тўғри бўлади. Олима байт таржимасида “*О пери, красавица тюрчанка*” ундалмаси, “*исполни его*”¹ буйруқ шаклини танлаш билан шеърнинг муסיқий кайфиятини сақлашга ҳаракат қилади.

Суйима Ғаниеванинг таржимачилик фаолиятидаги яна бир ютуғи – рус тилидаги “Ўзбек адабиёти тарихи”ни тайёрлашдаги иштироки бўлади. “Илк бор рус тилида нашр этилган икки жилддан иборат “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида ўзбек классик адабиёти бир бутун ҳолда илмий холислик асосида таърифланганки, биз ўзбек адабиётининг бошқа тилларида чоп этилган бундай тарихига эга эмас эдик. Табиийки, бу йирик тадқиқот унинг яратган муаллифларидан чуқур билим, теран нуқтаи назар ва катта бардошни талаб этган”², – деб ёзишади адабиётшунослар Р.Орзибеков ва Ҳ.Абдусамиевлар. С.Ғаниева бундай машаққатли ва масъулиятли ишда иштирок этгани учун 1992 йили Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотиغا сазовор бўлди. Ҳақли равишда таъкидланганидек: “...муаллифлар ҳамкорлигида яратилган рус тилидаги икки жилдлик тадқиқот бизнинг кўз ўнгимизда ўзбек адабиётининг кўп асрлик тараққиёт манзарасини, унинг холис, объектив илмий тарихини тўла намоён қила олади. Асар жумҳуриятимиз илмий-маданий ҳаётида муҳим воқеа, ўзбек филологияси тараққиётида янги улкан ютуқ сифатида юксак баҳоланишга арзигуликдир”³. Дарҳақиқат, мумтоз асарларни рус тилига таржима этилиши тарихий жараён бўлиб,

¹ Навои, А. Собрание избранных. Сочинения в десяти томах. 9 том. Перевод Суйимы Ғаниевой. – Т.: Фан. 1970. – С. 152.

² Орзибеков Р., Абдусамиев Ҳ. Адабиёт ва тарих / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991, 29 ноябр.

³ Мамажонов С., Мирзаев Т. Адабиётимиз кўзгуси / Ўзбекистон овози, 1991, 19 ноябр.

Ўзига хос таржимачилик мактаб вужудга келган эди. Олима шоирнинг диний, тасаввуфий йўналишдаги асарлари нашрида ҳам иштирок этган. Давр тақозоси билан нашр этилмасдан қолган “Сирож ул-муслимин” асари 2000 йили Алишер Навоий мукаммал асарлари тўпламида изоҳлар билан олима томонидан биринчи марта эълон қилинди. Албатта, соф диний йўналишда бўлган бу асар кейинги тадқиқотларда ўрганилиб, дастлабки нашрнинг ютуқ ва камчиликлари кўрсатилмоқда ¹. 2001 йили С.Ғаниева Марғуба Мирзааҳмедова билан ҳамкорликда “Насойим ул-муҳаббат” асари нашрга тайёрланди. Тазкира матнини тузишда ЎзР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган 857 ва 5420 инвентар рақамли қўлёзмалар ҳамда асарнинг Туркияда доктор Камол Эраслон томонидан 1996 йили чоп этилган танқидий матни асос қилиб олинган. Шунингдек, матнларни қиёслаш, шахс ва жой номларини тўғри ёзиш, таржима ва изоҳлар тузишда Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ил-қудс” асари қўлёзмаси, Эрон ва Тошкентда чоп бўлган изоҳли манбалар, Маҳмуд бин Усмон Али томонидан усмонли турк тилига ўгирилган таржимадан фойдаланилганлиги қайд этилади².

2011 йили матншунос Ҳомидхон Исломий “Насойим ул-муҳаббат” тазкирасини илмий-танқидий матн ҳолида нашр эттирди. Ҳ.Исломий илмий-танқидий матн тайёрлашда таянч нусха сифатида Истанбул Тўпқопи музейи Реван кутубхонасидаги 808 рақамда сақланаётган Алишер Навоийнинг 1495-96 (901 ҳижрий) йили Ҳиротда китобат қилинган “Куллиёт”и фотонусхасини танлаган. Шунингдек,

¹ Қаранг: Абдумажид Ҳ.-Я., Абдумажид Ҳ.-Я. “Сирож ул-муслимин”(Насрий баёни ва қисқача изоҳи билан). “Навоийдан чу топқайлар навое”. – Т. : “Hilol-Nashr”, 2014. – Б. 116-174.

² Қаранг: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. 17 жилд. – Т.: Фан, 2001. – Б. 2-3.

кўмакчи кўлёмалар, XVI асрда Ҳиротда кўчирилган, ҳозирги вақтда Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти Санкт-Петербург кўлёмалар фондида Д97 рақами билан сақланаётган нусха ва Истанбул Сулаймония музейи Фотиҳ кутубхонасида 4056 рақамли Навоий асарлари куллиёти каби манбаларни ишга жалб этганлигини ёзади. Ҳ.Исломий ишга ўзига хос тарзда ёндашган, яъни, кўлёмма асарда ёзилган сўзлар мураккаблиги туфайли матнни осонроқ илғаб олиш ва ўқиш учун тиниш белгиларини қўйиб чиққан, кўчирма гапларни қўштирноққа олиб, ажратиб берган. Арабий, форсий ибораларига, ҳозирги ўзбек адабий тилида кам ишлатиладиган туркий сўзларга ҳаракат белгиларини мумкин қадар аниқликда кўрсатиш, Қуръон оятлари, ҳадислар тўғри ўқилиши учун ҳаракат белгиларини қўйиш орқали тазкиранинг кейинги нашри, айтиш керакки, анча енгил ўқилади. Ана шу қулайликларни ҳисобга олиб Ўзбекистон мусулмонлари идораси ва Тошкент давлат шарқшунослик институти Ҳ.Исломий тайёрлаган илмий-танқидий матнни кирилл ёзувига табдил қилиб, 2017 йили “Мовароуннаҳр” нашриётида чоп этиришди¹. Ҳ.Исломий ва 20 жилдлик тўпламдаги нашр матнини ўзаро солиштиришда айрим фарқлар кўзга ташланади. Масалан: Аҳмад Хузравайх Балхий қ.с. (47.МАТ) – Аҳмад ал-Хузравийа ал-Балхий (47. Ҳ.Исломий), Ахий Фараж Занжоний (179.МАТ) – Ахий Фарах Занжоний (179. Ҳ.Исломий), Шайх Абу Али Формадий (437. МАТ) – Шайх Абу Али Формазий (437. Ҳ.Исломий), Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний (442. МАТ) – Хожа Абдулхолиқ Ғуждавоний (442. Ҳ.Исломий), Хожа Ориф Ривгарвий (443. МАТ) – Хожа Ориф Ривигиравий (443. Ҳ.Исломий).

¹Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат мин шамойимил футувват. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Ҳ.Исломий. – Т.: “Movarounnahr”, 2017.

Ёки: “Шайх Муҳйиддин Абдулқодир Жилий қ.с. Куниятлари Абу Муҳаммаддур. Насабда Алавий Ҳасаний эрмишлар. Она жонибидин Шайх Абу Абдуллоҳ Савмаъийға набира бўлурлар” (МАТ) берилган бўлса, кейинги нашрда: “Шайх Муҳйиддин Абдулқодир Жилий қаддасоллоҳу сирраҳу. Куниятлари Абу Муҳаммаддур. Насабда Алавий Ҳасаний эрмишлар. Ани жонибидин Шайх Абу Абдуллоҳ Савмаъийға набира бўлурлар” (Ҳ.Исломий).

Бундан ташқари, нашриёт ва матн қоидаларига кўра, асосий матнда учровчи такрорий сўзлар қисқартмаси берилди, жумладан, ҳар бир авлиёнинг исми охирида келтириладиган “қаддасоллоҳу сирраҳу”, “қаддасоллоҳу таоло руҳаҳу” сингари алқовлар Ҳ.Исломий матнида қисқартма шаклида берилмаган ва мазкур қоидага амал қилинмаган. Хуллас, Алишер Навоийнинг МАТдаги Суйима Ғаниева ва М.Мирзааҳмедова томонидан тайёрланган ўн еттинчи жилд нашри баъзи имловий хато, камчиликларни ҳисобга олмаганда, кўп томлик нашрлар қоидасига кўра тайёрланган.

Энди навоийшуносликдаги мулоҳазали ҳолат, хусусан, “Рисолаи тийр андохтан” асари хусусида тўхталмоқчимиз. Рус шарқшуноси Е.Э.Бертельс “Навои” монографиясида шоир асарлари қаторида “Рисолаи тийр андохтан” деб номланган китоб ҳам келтиради¹. Суйима Ғаниева асарни илк бора матбуотда ўқувчилар ҳукмига ҳавола этишни лозим топади². Олима “Фаразлар ва тахминлар” рукни остида эълон қилинган ушбу асар хусусидаги мунозарали ёндашувлар бўлганлигини шундай изоҳлайди: “Ушбу сатрлар муаллифларидан бири – Суйима Ғаниева қўлида Алишер Навоийнинг 1667-70-йилларда кўчирилган тўлиқ бўлмаган 17 асардан иборат куллиёти мавжуд. Унинг 151-152 саҳифаларида “Рисолаи тийр андохтан” асари ўрин олган. Асар

¹ Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. – М. -Л.,: Академии Наук СССР, 1948. – Б. 270.

² Алишер Навоий. Рисолаи тийр андохтан // Тафаккур, 1995. – № 3-4. – Б. 122-123.

матншунос Порсохон домла Шамсиевга кўрсатилган эди. У киши: “Бу асар Навоий қаламига мансуб бўлмаса керак, ривоятнома мазмунидаги бирор бир “Қисса” каби асардан парчага ўхшайди”, – деган фикрни билдирган, шоир Ғафур Ғулом эса, бу асар Алишер Навоий қаламига мансуб, деган тахминимизга анча кескин муносабатда бўлган эди”¹. Олиманинг ўзи ҳам тўлиқ ишонч билан “Рисолаи тийр андохтан”ни Навоийнинг асари деган хулосага келмаган. Бизнингча, “Рисолаи тийр андохтан” асари Навоийга нисбат берилган асар ҳисобланади.

“Рисолаи тийр андохтан” Навоийнинг шу мавзудаги бошқа асарларидан фарқ қилади. Жумладан, шоир “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида ёзади: “Одам салавотуллоҳ алайҳ хилқати. Одамнинг кунияти Булбашардур ва лақаби Сафиюллоҳдур. Чун иродатуллоҳ анинг хилқатиға муқтазий бўлди, Жаброил (а.с.) ға амр бўлдики, бир миқдор туфроғ анинг тийнати тахаммури учун ул ердинки, ҳоло Макка анинг ўрнидадур, келтурсун. Жаброил (а.с.) бу амрға иштиғол кўргузди, бир ҳол тили била анга онт бердики, туфроғни мендин олмаки, бўлмағайки, бу махлуқдин ношойист амр вужудқа келгайки, ул сабабдин мен ҳақ таолонинг мужиби сахту хитоби бўлғаймен. Жаброил (а.с.) қайтиб анинг сўзин арз қилди эрса, Микойилға ҳукм бўлди. Ул дағи ердин ҳам андоқ онт эшитиб қайтди, эрса, Исрофилға ҳукм бўлди...”².

Энди “Рисолаи тийр андохтан”дан олинган парчага эътибор қаратадиган бўлсак: “Аммо хабарда андоқ келтирурким, чун Ҳазрати Одам Сафий (салавотуллоҳи алайҳ) дунёга келгондин сўнг Худойи таоло анинг гуноҳин бағиш-

¹ Ғани қизи Суйима, Урфон Отажон. Ўқ ва ёй рисоласи // Тафаккур, 1995. – № 3-4. – Б.120.

² Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Мукаммал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 97.

лади эрса Жаброил (а.с.)га амр бўлдиким, Одамга деҳқончиликни ўғротгил. Жаброил (а.с.) келиб айди: – Ё Одам, Худойи таоло санга айди, андин сўнг амр қилдиким, деҳқончилик қилсун. Чун Одам (а.с.) бу пайғомни эшитти, эрса қабул қилди. Ва Жаброил (а.с.) уруғ олиб келди ва Одам (а.с.) сочти ва ерни мола қилди. Қазоға қарғалар келиб, эккан бўғдойни ковлаб олиб ея бошлади. Одам (а.с.) андоқ кўруб, муножот қилиб айдиким: – Илоҳи, менинг, экканимни зоеъ қилмагил. Бас, Худойи таоло Жаброил(а.с.)дин Одами Сафийға бир ёй ва неча ўқ йиборди. Чун Одамга ўқ отмоқни ўғротти...”¹

Бу икки асардан олинган парча ўзаро солиштирилганда шундай тафовутлар кўринади:

1. Услубий фарқ, яъни биринчи парча бадий-илмий услубда, иккинчи парча кўпроқ оммабоп услуб ва халқона тилда ёзилган.

2. Асарларда араб, форс тилидаги сўзларнинг қўлланиш даражаси ҳар хил, яъни биринчи парчада: кунияти, хилқатиға, муқтазий бўлмоқ, тийнати тахаммури, иштиғол кўргузмоқ, ношойист, мужиби сахту хитоби каби сўз ва иборалар қўлланган бўлса, иккинчи парчада эса нисбатан кам: пайғом, муножот сўзлари ишлатилган.

3. Асарларда келтирилган сўзлар Алишер Навоий асарлари луғатида мавжудлиги жиҳатидан, яъни “Рисолаи тийр андохтан”дан олинган парчадаги “мола” сўзи форсча, молидан – текисламоқ сўзидан олиниб, уруғ сочиш учун ҳайдалган ерга дон сочиш ва текислашда ишлатиладиган текислаш асбобини англатди, бу сўзни “Навоий асарлари луғати”да учратмадик².

¹ Алишер Навоий. Рисолаи тийр андохтан. Мукаммал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 293.

² Қаранг: Навоий асарлари луғати. – Т. : Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

Бизнингча, “Рисолаи тийр андохтан” асари Навоий асарлари сирасига котиб томонидан нотўғри киритилган, бошқа нусхаларда бу хатолик такрорланган. Тарихда котибларнинг кўчираётган асарига баъзан эркин муносабатда бўлиш ҳолати учрайди. Масалан, XIX асрда Навоий “Хамса” асарининг Муҳаммад Раҳимхўжа ибни Подшоҳхўжа Насафий деган котиб томонидан кўчирилган нусхасида “Сабъаи сайёр” достони тугагандан сўнг котибнинг 17 байтдан иборат маснавийси келтирилади ¹. Ш.Сирожиддинов котиб Насафийнинг 17 байтли маснавийси хусусида “котиблар кўчираётган асарларига баъзан ижодий-эркин муносабатда бўлган”², – деб ёзади. Шундай ҳолатга яқин, “Рисолаи тийр андохтан” асари муаллифи номаълум бўлиб, котиб ихтиёри билан Навоий куллийетига киритилган ҳамда бу илова бошқа нусхаларда ҳам такрор кўчирилган. Албатта, бу каби илмий фаразлар ёки мунозарали ҳолатлар учраши Суйима Ғаниеванинг Алишер Навоий илмий биографиясини яратишдаги сермашаққат илмий изланишлари савиясини туширмайди. Юқорида келтирилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, Суйима Ғаниева ўзбек навоийшунослигига 60-йиллар бошларидан кириб келиб, Навоий биографиясини яратишда илмий-адабий қарашлари, таржима ишлари, матншунослик ва манбашунослик оид илмий янгиликлари билан мунтазам иштирок этиб келди ва ўзига хос илмий йўналишни яратди.

Навоийшуносликда Суйима Ғаниева илмий-адабий тадқиқотлари улуғ шоир ижод лабораторияси, мактаби, суҳбатдошлари ва адабий давраси ижодкорлари фаолиятини ўрганишга қаратилганлиги билан ажралади. Олима Ҳусайн

¹ Қаранг: Валихўжаев Б. Алишер Навоий “Хамса”сининг қўлёзма нусхалари. Алишер Навоий ижодини ўрганиш масалалари. Тўплам. – Самарқанд, 1981. – Б. 20.

² Қаранг: Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд: Зарафшон, 1996. – Б.16.

Бойқаро, Абдурахмон Жомий, Мавлоно Лутфий, Мавлоно Гадоий каби бевосита шоир адабий ҳаётига яқин кишилар ҳақида илмий изланишлар олиб борган. Айни шу ҳолат олима тадқиқотларида атрофлича мулоҳаза билдириш, Навоий шахсиятини гавдалантириш ҳамда шоир ҳаётидаги воқеалар ҳақида тасаввур ҳосил қилишда илмий асос бўлади. Олиманинг Алишер Навоий адабий даврасини ўрганиш ишларига дастлаб адабиётшунос Нажмиддин Комилов: “Илм нури ила кўнгли чароғон олима Суйима Ғаниева Навоий ижодини атрофлича тадқиқ этиш учун Ҳирот адабий муҳити, хусусан, Жомий ва Ҳусайн Бойқаро ижоди, уларнинг Навоий билан маслакдошлиги, ижодий ҳамкорлиги ҳақида бир туркум тадқиқотлар яратди”¹, – деган фикрлари билан эътибор қаратган эди.

Суйима Ғаниева илмий изланишларида Ҳирот адабий муҳитини ўрганиш асосий мақсад бўлган. У “Алишер Навоий” китобида ёзади: “Навоий бошчилик қилган Ҳирот маданий муҳитида тилшунос олимлардан Сайфиддин Аҳмад, Шайх Ҳусайн, адабиётшунослардан Давлатшоҳ, Сайфи Бухорий, Шамсиддин Муҳаммад Бадахший, Камолиддин Ҳусайн, тиб олими Дарвешали, тарихчи олимлар Мирхонд ва Хондамир, хаттотлар Султонали Машҳадий, Абдужамил котиб, Султонмуҳаммад Хандон, рассомлардан Камолиддин Беҳзод, Шоҳмузаффар, бастакор ва созандалардан Ғулом Шодий, Хожа Мирворий, устод Қулмуҳаммад Удий, Шайх Нойи, Ҳусайн Удий, устод Кичик Али Танбурий, устод Али Хоний, ҳофиз Султонмахмуд Айший, шоирлардан Шайхим Суҳайлий, Бобо Шўрида, Камолиддин Биноий, Ҳофизи Саъд, Осафий, Соҳиб Доро, Бадриддин Ҳилолий ва бошқалар самарали ижод билан шуғулланганлар”². Дарҳақиқат, Хуросон давлатида Ҳирот

¹ Комилов Н. Суйима Ғаниева. Автобиография. – Т.: ТДШИ, 2015. – Б. 9.

² Ғаниева С. Алишер Навоий. – Т.: Фан, 1962. – Б. 13.

маданият, маърифат, санъат марказларидан бири бўлган. Ҳирот адабий мактабининг ҳомийси, асосчиси Алишер Навоий эди.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур Ҳусайн Бойқаро замонидаги олим, фозил ва шоирлар ҳақида гапириб, уларнинг саромади Мавлоно Абдурахмон Жомий, шунингдек, Шайхим Суҳайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Осафий, Биноий, Сайфи Бухорий ва бошқалар ҳақида тўхталиб, шундай таърифни беради: “Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажиб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирий шахри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолға тегургай”¹.

Ҳирот адабий мактаби кейинги давр учун ҳам ибрат бўлди. Жумладан, Мирзо Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” асаридаги Убайдий зикри бобида ўқиймиз: “Шеър ва девонлари арабий, форсий ва туркийда айтибдурлар, ҳоло бор. Илми мусиқийға кўшиш айлар эрди. Алғараз, подшоҳ эрдик, жами сифатларда баркамол эрди. Анинг тириклик вақтида Бухородаги фузало ва булағолар, халойиқ ва алойиқ Ҳиротдин – Мирзо Ҳусайн замонасидин ёд берур эрди”². Парчадан маълум бўладики, Бухоро хони шоир Абулғозий Убайдуллоҳ Баҳодирхон ибн Маҳмуд Султон каби ҳукмдорлар давлатнинг ижтимоий, маданий ҳаётига эътибор қаратиш ва шоирлар даврасини ташкил этишни Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлигидаги Олий мажлисга монанд тарзда олиб боришга интиланлар. Ҳирот адабий мактаби туркий халқлар адабиётининг олтин саҳифаларини яратди. Бунда Ҳусайн Бойқаронинг хизмати катта бўлди. Олий мажлис деб аталган алоҳида ўтиришлар айнан Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан бошқарилиб, Ҳусайний шоҳ ва шоир сифатида адабиёт, санъат ривожига катта аҳамият

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: “Юлдузча” нашриёти, 1989. – Б. 159-160.

² Ҳомидий, Ҳ. Даҳолар давраси. – Т.: Ўқитувчи, 2011. – Б. 234.

қаратган. “Ҳайрат ул-аброр” асаридаги Марвийга ишора этган “Золи зар ва Шоҳ Ғозий ҳикояти” ҳам бежизга киритилмаган. Умуман, темурийлар даври маданий ҳаёти ва Ҳирот адабий муҳити ҳақида махсус тадқиқотларда қимматли маълумотлар берилган¹. С.Ғаниева томонидан эса Навоий адабий давраси қуйидаги тамойиллар асосида ўрганилганлиги маълум бўлади:

1.Навоий ва Жомий.

2.Навоий ва Ҳусайн Бойқаро.

3.Навоий ва туркийгўй шоирлар.

Ҳазрат Абдурахмон Жомийнинг пурмаъно ижод ҳазинаси ўзбек халқи учун нечоғли қимматли бўлса, у Навоийнинг энг яқин дўсти эканлиги янада қадрлидир. Абдурахмон Жомий Алишер Навоий билан биринчи марта Абу Саид хукмронлиги даврида Хиёбон мавзесида ҳамма қатори кўришган. Шунда Жомий унга ўзининг бир рисоласини тақдим қилган. Гарчи Жомийнинг Навоийдан ёши анча улуг бўлса ҳам моҳиятан улар чин дўст ва ҳамкор бўлганлар. Жомий ўзининг “Нафаҳот ул-унс”, “Баҳористон” ва бошқа бир қанча асарларида Навоийни, Навоий ҳам ўз асарлари, жумладан “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳаббат” каби асарларида Жомийни ҳурмат билан тилга олади.

Суйима Ғаниеванинг “Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий”² номли ҳаммуаллифликдаги китоби, “Мавлоно Абдурахмон Жомий”³ номли рисола ва қатор мақолалари

¹Қаранг: Бертельс Е.Э. Наваи и Джами. – Москва: Наука, 1965; Шодиев Э. Навоий ва ёш тожик адиблари. – Ленинобод: С.М.Киров номидаги Ленинобод давлат университети, 1969; Афсаҳзод, А. Ҷомӣ – адиб ва мутафаккир. – Душанбе: Ирфон, 1989; Charles, F. Persian poetry in the Timurid period. – Californian: University of Californian, 1989; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. – Т.: “Akademnashr”, 2011.

² Шамсиев П., Ғаниева С. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. – Т.: Фан, 1966.

³ Ғаниева С. Мавлоно Абдурахмон Жомий. – Т.: ТДШИ, 2014.

Навоий ва Жомий адабий ҳамкорлигини ёритишга қаратилган. Жомий ҳаёти ва ижодини тадқиқ этган Ж.Холмўминов ёзганидек, “Суйима Ғаниева Абдурахмон Жомий ҳаёти ва ижодини адабий алоқалар асосида яъни, Навоий ва Жомий йўналишида ўрганади”¹. Яъни, олима Навоийнинг “Муршиду устоду пир манга” деган эътирофига аҳамият қаратиб, Ҳирот адабий мактабида Абдурахмон Жомийнинг ниҳоятда кучли ўрин тутиши ва ҳатто Ҳусайн Бойқаро ижодий фаолиятига таъсир ўтказганлигини бевосита Навоий тарафидан қўллаб-қувватлаб турилган, деган фикрни билдиради. Олима қайд этганидек, Жомийнинг қатор асарлари Навоий хоҳиши, таклифи билан ёзилган. “Навоий Жомийга ўз шеърларини жамлаб, девонларга ажратишни ва уларга махсус номлар беришни таклиф қилган. Айтиш жоизки, Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” номли тўрт девони тuzилгани Жомий таклифи билан амалга оширилган. Бу ҳам тасодиф эмас. Жомий ва Навоий ҳамкорлигининг гўзал, ибратли тажассумидир”².

Суйима Ғаниева Жомийнинг асарлари, хусусан, уларнинг яратилиш жараёни орқали Навоий шахсияти, шоир ижодидаги муҳим бурилишлар, анъана ва янгиликларнинг кашф этилиши кабиларга аҳамият қаратади. Жумладан, олима шундай ёзади: “Навоий 1476 йилда Жомийни ўзига тариқат йўлидаги устоз, пир деб қабул қилади ва Жомий хузурида суфийлик рамзлари, ишоратлар ва истилоҳларни ўрганишга киришади. Шунда баъзи асарларга шарҳ битиш лозим деган хулосага келган Навоий Жомийдан илтимос қилганда Фахруддин Ироқийнинг “Ламаъот” (Шуълалар) асарига “Ашиъат ул-ламаъот” (Порлоқ шуълалар) номли

¹Холмўминов Ж. Жомийшуносликка доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. – № 1. – Б. 36.

² Ғаниева С. Мавлоно Абдурахмон Жомий. – Т.: ТДШИ, 2014. – Б. 6.

шарҳ яратади”¹. Олима Навоий ва Жомий адабий алоқалари билан бирга, Жомийнинг Навоийга маънавий таъсир кўрсатгани, улар ўртасидаги “муршиду устоду пир” муносабатига кўп тўхталади². Суйима Ғаниеванинг “Навоий, англаки, боби вафо ёзилмайдур...”³ деб номланган мақоласида Навоийнинг “Фавойид ул-кибар” девонидаги **“Вафо тариқида ул ким тиларки, қилса сулук...”** деб бошланувчи ғазалининг:

**Навоий, англаки, боби вафо ёзилмайдур,
Агар Фусусдурур, гар Нусусу йўқса Фукук”, –**

мақтаъсини таҳлил этилган. Суйима Ғаниева, аввало, ушбу ғазалда вафо ва унинг моҳияти, вафо аҳлининг садоқати борасида мулоҳаза беради, кейин эса ғазалнинг охириги байтида шоир тилга олган “Фусус”, “Нусус”, “Фукук” сўзлари маъноси ва ғазалда келтирилиш сабаби, жумладан, ғазалда ёзилган “Фусус” сўзини шундай изоҳлайди: “Фусус” арабча “фасс”нинг кўплиги бўлиб, унинг луғавий маъноси узук кўзига ўрнатилган қимматбаҳо тошни англатади, байтда келтирилган “Фусус”нинг тўлиқ номи “Фусус ал-ҳикам” (Ҳикматлар гавҳари)дир. Бу асар машҳур олим, Ибн ал-Арабий номи билан танилган Абу Бакр Муҳйиддин Муҳаммад ибн Али ал-Ҳотамий ал-Андалусий томонидан ёзилган”⁴. Агар Алишер Навоий фалсафий-ирфоний дунёқарашида Абдурахмон Жомийнинг таъсири катта бўлганлигини инобатга олсак, “Вафо тариқида улким тиларки, қилса сулук, Керакки, тутса вафо аҳли шевасин маслук” матласи билан бошланган ғазалнинг мақтаъси мазмунига Суйима

¹ Ғаниева С. Яна “Хамсат ул-мутаҳаййирин” ҳақида. Жомий ва ўзбек адабиёти. Халқаро илмий анжуман материаллари. – Т.: “Ал-Худо” халқаро нашриёти, “Мовароуннаҳр”, 2005. – Б. 27.

² Қаранг: Ғаниева С. “Муршиду устоду пир манга”. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 86-91.

³ Ғаниева С. “Навоий, англаки, боби вафо ёзилмайдур...” // Тафаккур, 2008. – № 2. – Б. 72-74.

⁴ Ғаниева С. “Навоий, англаки, боби вафо ёзилмайдур...” // Тафаккур, 2008. – № 2. – Б. 73.

Ғаниеванинг эътибор қаратиши шоир диний, тасаввуфий қарашларини тушунишда яна бир восита бўлади.

Маълумки, Шайх ул-акбар Муҳйиддин Ибн ал-Арабий (1165-1240) ислом оламида кенг тарқалган “ваҳдат ул-вужуд” таълимоти асосчисидир. Ибн Арабий кўп жилдлик “Футуҳоти Маккия” (Макканинг кашфи) ва “Фусус ул-ҳикам” (Ҳикматлар гавҳари) номли асарлари билан машҳур бўлган. Ибн Арабийдан кейин Абдурахмон Жомий фалсафий-ирфоний қарашларида ваҳдат ул-вужуд таълимоти етакчилик қилган. “Жомий тасаввуф ва ирфон мавзусида асар ёзишни Шайх Муҳйиддин Ибн ал-Арабийнинг “Нақш ал-фусус” номли асарига “Нақд ун нусус фи шарҳ Нақш ал-фусус” номли шарҳ боғлаш билан бошлаб, илмий-ирфоний изланишларига яна Ибн ал-Арабийнинг “Фусус ул-ҳикам” номли тасаввуф ва ирфон тарихида машҳур бўлган асарига “Шарҳи Фусус ул-ҳикам” номли шарҳ ёзиш билан якун ясайди”¹. Суйима Ғаниева “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида Навоийнинг ғоявий-фалсафий қарашлари акс этганлиги хусусида тўхталар экан, “ваҳдат ул-вужуд” таълимотининг “асосий ижтимоий вазифаси ҳамда мақсади ҳар нарсадан олдин инсонни илоҳийлаштириш ва шу йўл билан унинг қадр-қимматини тиклаш, уни реал воқелик билан боғлаш эди”², – деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, Ибн ал-Арабийнинг ушбу фалсафий қараши Навоий даврида жуда кенг оммалашган. Шу сабаб Ибн ал-Арабийнинг китобларига шарҳлар ёзилган, ҳатто турли хил баҳслар ҳам бўлган. “Насойим ул-муҳаббат”да бу ҳақда кўп маълумотлар берилган. Жумладан, Навоий Шайх Камолуддин Абдураззоқ Коший (р.т.) зикри бўлимида шундай ёзади: “Шайх Камолуддин Абдураззоқ Коший р.т. Ул Шайх Нуриддин

¹ Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. – Т.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – Б. 31.

² Ғаниева С. “Саййид Ҳасан Ардашер сияр ҳолатида”. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 93.

Абдуссамад Натанзийнинг муридидир. Зоҳир ва ботин улумиға жомеъдур. Ва кўп таснифоти бор, “Таъвилот” тафсиридек, “Суфия истилоҳоти” ва “Фусус ул-ҳикам” шарҳидек ва “Манозил ус-соирин” шарҳидек. Ва Шайх Рукнуддин Алоуддавла қ.с. била муосирдур. Ва ораларида ваҳдати вужуд қавлида мухолафот ва мубоҳасот воқиъдур. Ва ул бобда бир-бирига мактублар битибдурлар. Мир Иқбол Сийистоний Султония йўлида Шайх Камолуддин Абдураззоққа ҳамроҳ бўлғандур. Андин бу маъно истифсори қилиб, анга бу бобда ғулув кўрубдур. Мир Иқболдин сўрубдурки, сенинг шайхингнинг Ҳазрат Шайх Муҳиддин Арабийға ва анинг сўзлариға не ақидаси бор? Ул жавоб дебдурки, азим уш-шаън тутар маорифда. Аммо дерки, буки Ҳақни Вужуди мутлақ дебдур, ғалат қилибдур ва бу сўзин бегонмас”¹.

Бундан кўринадики, ўша даврда, яъни XV асрларда бу асар мавзусида кўплаб мунозаралар бўлган. Ваҳдат ул-вужуд мавзуси баҳсида замондош икки Шайх – Шайх Камолуддин ва Шайх Рукнуддиннинг орасида мактублар ёзилган. Ҳатто, ушбу асарга шарҳ ёзган Абдураззоқ Коший Рукнуддин Алоуддавла (қ.с.) шогирди Мир Иқбол Сийистоний билан йўлда ҳамроҳ кетаётганда ҳам шу мавзудан сўз очиб, пирининг бу асарга қандай муносабати борлигини сўраган. Навоий бу баҳсларни, мактуботларни тўлиқ билишни хоҳлаган киши Жомийнинг “Нафаҳот”ига мурожаат қилсин дея, зикрини тугатади. Суйима Ғаниева ғазал таҳлилида Навоий тутган йўлдан бориб, сўзни мухтасар қилган ва тўлиқ маълумот олишни хоҳлаган кишини асл манбага йўналтирган.

Шунингдек, Навоий “Шайх Зайнуддин Абубакр Хавофий қ.с. ҳақида шуларни ёзади: “Дарвеш Аҳмад Самарқандий

¹ Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат мин шамойимил футувват. – Т. : “Movarounnahr”, 2017. – Б. 386-387.

Шайхнинг ишин қилган муридларидин ва хулафосидин эрди, сўфия сўзларин кўруб эрди ва минбар устида ани яхши баён қилур эрди. “Фусус” мутолааси ва дарсиға қиём кўргизур эрди. Ва Ҳазрат Махдумий н.м.н. “Нафаҳот ул-унс”да битибдурларки, анинг ўз хатти била “Фусус ул-ҳикам”нинг охирида кўрубменки, битибдурларки, хилватда эрдимки, Ҳазрат Рисолат с.а.в. манга “Фусус ул-ҳикам” дарсиға ишорат қилди. Ва Ҳазрат Расул с.а.в.дин саволот қилиб жавоблар топқанини ҳам “Нафаҳот”да битибдурлар. Шайх раҳимаҳуллоҳу саккиз юз ўттуз саккизда шаввол ойининг иккисида якшанба кечаси дунёдин ўтубдурлар”¹.

Бу парчада Дарвеш Аҳмад Самарқандий воқеаси орқали Ибн ал-Арабий асари қиймати кўрсатилади. Яъни, минбарда суфийларнинг ҳикматидан яхши маъруза қилувчи Дарвеш Аҳмад Самарқандий “Фусус ул-ҳикам” мутолаасига киришиб кетган. Навоий, Жомийнинг “Нафаҳот”ига таяниб, мазкур асар ҳатто Пайғамбар а.с.нинг назарига тушгани, Дарвеш Аҳмад Самарқандийнинг тушига кирган Пайғамбар а.с. уни ушбу асарни ўқишга ундаганини ёзади. Алишер Навоий ёшлигида ул зотнинг дуосидан баҳраманд бўлган – Хожа Шамсуддин Муҳаммад Кусуйи Жомий (қ.с.) зикри бўлимида ҳам ушбу асарнинг шу даврда улуғ зотлар орасида машҳур ва маъруф бўлганини шундай эътироф этади: “Шайх Муҳйиддин Арабий қ.с. мусаннафотин кўп ўқур эрдилар ва муътақид эрдилар. Ва тавҳид масъаласин аларға мувофиқ тақрир қилурлар эрмиш. Ва ани минбар устида уламо қошида андоқ баён қилурлар эрмишки, ҳеч кимга эътироз ва инкор мажоли бўлмас эрмиш... Ва Мавлоно Саъдуддин Кошғарий ва Мавлоно Муҳаммад Асад ва Мавлоно Боязид Пуроний ва алардин ўзга машойих ва азизларки аларға муосир эрдилар, алар мажлисида ҳозир бўлур эрдилар ва

¹ Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат мин шамойимил футувват. – Т.: “Movarounnahr”, 2017. – Б. 387-388.

мутабаррик нафасларидин маҳзуз бўлур эрдилар. Ваъз ва самоъ мажлисининг асносида аларға азим важд юзланур эрди ва сайҳалар тортар эрдиларки, мажлис аҳлиға сироят қилур эрди. Бу фақирнинг атосининг (Ғиёсиддин кичкина – У.С.) аларға иродати кўп эрди. Ва сафарларда суҳбат ва хидматлариға етиб эрди. Ва фақир ҳам (Алишер Навоий – У.С.) кичик ёшимда аларнинг муборак назариға етиб, илтифот топиб, фотиҳалариға мушарраф бўлубмен ва азим фойда андин умидим бор. Умид улки, ноумид бўлмағаймен. Саккиз юз олтмиш учда (1458) жумод ул-аввал ойининг йигирма учда шанба куни дунёдин ўттилар”¹. Хуллас, Шайх Муҳйиддин Ибн ал-Арабий қ.с.нинг ваҳдат ул-вужуд назариясига оид “Фусус ул-ҳикам” асари ўз даврида жуда машҳур бўлган. Ҳирот адабий муҳитида шоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаронинг Навоийга ҳурмати, унинг ижодига алоҳида таважжуҳ билан қараши буюк ҳодиса экан, Суйима Ғаниева Навоий адабий даврасини ўрганишда энг кўп тадқиқ доирасига олган шахс – бу Ҳусайн Бойқаро бўлиши ҳам тўла асослидир. С.Ғаниева “Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола”² китобини тайёрлашда мавжуд бўлган манбалар, хусусан, Боку нашри (1926)га ҳам мурожаат этади. Ҳусайн Бойқаро ҳаёти ва ижодининг ўрганилиш тарихи 1926 йили Бокуда ўтказилган биринчи туркологлар қурултойи билан боғлиқ. Боку туркологлар қурултойи адабиёт тарихини ўрганиш, мумтоз шоирларимиз ижодини тадқиқ этишда илмий ёндашувларнинг бошланиши эди. Турк олими Жамол Ҳасанлининг ёзишича, қурултойда Озарбайжон, Ўрта Осиё Республикалари, Татаристон, Қрим, Туркия, Волгабўйи, Сибир, Олтой, Шимолий Кавказ, Москва, Петербург, Олмония, Австралия каби жойлардан таклиф этилган 131 нафар қатнашчи

¹ Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат мин шамойимил футувват. – Т.: “Movarounnahr”, 2017. – Б. 389-390.

² Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968.

иштирок этади ва 38 га яқин маъруза тингланади ¹. Қурултойда Навоий ҳақидаги илмий маърузалар билан бир қаторда Ҳусайн Бойқаро ҳаёти ва ижодига бағишланган чиқишлар бўлади. Айнан “Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси” (1941), “Ўзбек адабиёти” (1959) мажмуаларидаги Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги маълумотлар қурултой материалларига таянилган. Ҳусайн Бойқаро ижодининг ўрганилиш тарихида аҳамиятлиси шуки, “илмий адабиётларда, дарслик ва қўлланмаларда Ҳусайнийга феодал-клерикал, сарой шоири тамғаси босилиб, унинг ижодига етарли баҳо берилмаган” ² даврда Суйима Ғаниева Ҳусайний ижоди ўзбек адабиёти тарихида муҳим ўрин эгаллашини кўрсата олган. Олима “Ҳусайн Бойқаро фаолиятини ҳамда ижодини атрофлича ўрганиш ҳам тарихчиларимиз, ҳам адабиётшуносларимиз, ҳам маданиятимиз тарихи билан шуғулланувчи олимларимиз қаршисида турган муҳим вазифалардан” ³ эканлигини қатъий баён этади. Албатта, 1968 йилдаги нашр амалга оширилган вақтда “Партиянинг бадий адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида”ги чиқарган қарори асосида адабиётга, миллий қадриятларимизга бўлган муносабат кескин чеклаган эди. Адабиётга синфийлик назарияси билан бир ёқлама ёндашиш маънавий меросимизни тўла тадқиқ этилишига имкон бермасди. Шунинг учун ҳам шоҳ Ҳусайний “Девон”ини чоп эттириш Суйима Ғаниеванинг илмга, ўзбек адабиётшунослиги равнақига қўшган улкан ҳиссаси бўлди. С.Ғаниева “Девон” нашридан кейин уни Комитетга чақириб сўроқ қилишганини айтади. Шунинг учун олима “Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола” китоби нашри сўзбошисида ва-

¹ Hasanli Jamal. Birinci Turkoloji Qurultaya Qisa Tarixi Baxis. 1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yil Dönümü Toplantısı. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. – S. 9.

² Жалолов Б. Султон Ҳусайн Бойқаро. – Андижон: Андижон нашриёти, 1997. – Б. 11.

³ Ғаниева С. Навоий ва Ҳусайн Бойқаро. Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: Фан, 1968. – Б.117.

зиятни аввалдан инобатга олганлиги унинг қуйидаги сўзларидан маълум бўлади: “Тўғри, Ҳусайн Бойқаро шоҳ сифатида ўз давридаги ҳоким синфга мансуб ҳукмдор эди. У билан Навоий орасидаги вақти-вақти билан юз бериб турган ихтилофлар ҳаммадан олдин шу билан изоҳ этилади. Лекин кўп масалаларда Ҳусайн Бойқаро шу синфга хос бўлган маҳдудликдан холи эди. Унинг давлат бошлиғи сифатидаги, маданият, жумладан, Навоийга бўлган муносабати ва ўз ижодидаги қатор-қатор ижобий фазилатлар худди шу билан изоҳ этилади”¹. Ёки олима китоб сўзбошисида: “Бизларга Ҳусайн Бойқаро қадимий ўзбек маданияти равнақи, ўзбек тилининг ривожини йўлидаги ижобий фаолияти ва гўзал асарлари учун қадрлидир”², – деган қайдларни беради. С.Ғаниева Ҳусайн Бойқаро “Девон”и Боку нашрида баъзи сўз ёки жумлалар хато ёзилганлиги ёки ғазаллар мисралари алмашиб кетганлигини ёзади³. Шу билан бирга Суйима Ғаниева томонидан тайёрланган 1968 йилдаги нашрда ҳам баъзи ноаниқликлар учраши кўзга ташланади. Масалан, олима қуйидаги мисраларни тўртлик, деб китобда шундай келтиради:

**Бу соз фанида қилди сеҳри комил,
Бу фанга сози бордур асру шомил.
Биз уш чўлдин келиб биз очиб-ориб,
Бизингдек бўлмағай оламда сойил**⁴.

Кейин эса аслида бу тўртлик бўлмасдан Ҳусайний ғазалларидан бирининг матлаъ ва иккинчи байти эканлиги

¹ Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт, 1968. – Б.12.

² Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт, 1968. – Б.13.

³ Қаранг: Ғаниева С. Ҳусайн Бойқаро асарларининг қўлёзма ва нашрлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969. – № 1. – Б. 52.

⁴ Қаранг: Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт, 1968. – Б.19.

аниқланиб, девоннинг кейинги нашрида ғазал қуйидаги тартибда давом эттирилган:

**Кел эмди, соқийи гулчеҳра маҳваш,
Қўлунгни бўйнума қилғил ҳамойил.
Бизнинг парҳезимизни билди хўблар,
Онинг учун биза бўлмади мойил.
Ҳирийнинг хўблариға бўлди рамзе,
Ҳусайний сўзларидин бўлма ғофил¹.**

Шуни қайд этиш керакки, С.Ғаниева “Бу соз фанида...” бошланувчи ғазалнинг шу уч байтини олдинги нашрда келтирган². Олима бу ғазалнинг давомини афғонистонлик олим Муҳаммад Яъқуб Жузжоний тақдим этган икки ғазалдан бири, деб нашр охирида илова этади, лекин олима иккинчи шеър айнан юқорида қайд этган ғазалнинг давомини эканлигига аҳамият бермайди. Ғазалдаги сўзларнинг ёзилишида ҳам фарқланишлар учрайди. Масалан, ғазалнинг иккинчи байти: “Биз уш чўлдин келиб биз очиб-ориб, Бизингдек бўлмағай оламда сойил”, – тарзида берилади. Биринчи мисрадаги очиб-ориб жуфт сўз шакли кейинги нашр, жумладан, Ҳуснигул Жўраева томонидан тайёрланган девоннинг йиғма-қиёсий матнида шундай келади:

بیز اوش چولدين کليپ بيز آزيب آريب
بیزنینگ دیک بولماغای عالمده سایل³.

Байт мазмунига кўра ҳасби ҳол; Ҳусайний ёзади: биз ўша чўлдан озиб, тўзиб, чарчаб келибмиз, ҳеч ким бизнингдек сойил – тиланчи бўлмасин! Бизнингча, бу байтда Ҳусайн Бойқаронинг ҳали давлатни ололмасдан, чўлларда дарба-

¹ Ҳусайн Бойқаро. Жамолингдин кўзум равшан. Ғазаллар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С.Ғани қизи. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 30.

² Қаранг: Ҳусайн Бойқаро. Девон. Рисола. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт, 1968. – Б. 158.

³ Девони Султон Ҳусайн Бойқаро. Йиғма-қиёсий матн. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Жўраева. – Т.: “Mumtoz so‘z”, 2016. – Б 87.

дар кезиб юрган пайти тасвирланган. Бироқ, С.Ғаниева вариантыдаги мазмун ҳам қўпол хато эмас. Яъни, олима вариантыда: “биз ушбу чўлдан очиқиб, ориқлаб келибмиз”, деган мазмун тушунилади ва бу ҳол айнан сойил, яъни тиланчига хосдир. Чунки, тиланчи – сойил, аввало, очиққани учун нарса сўрайди, тиланчилик қилади. Демак, мазмун жиҳатидан ҳар иккала вариант ҳам ҳасби ҳол шаклидаги мазкур байт мазмунига мос келади. Фақат байтдаги “келиб биз” феълининг алоҳида берилгани тилшунослик нуқтаи назаридан тўғри эмас; бу ерда “келиббиз” қўшиб ёзилиши тўғри бўларди, зеро бу сўз “келибмиз” феълининг ўша даврдаги шаклидир.

Олиманинг Ҳусайн Бойқаро ҳаёти ва ижодини ўрганишдаги ишларига кейинги тадқиқотларда матншунослик жиҳатидан кенгайтирилган¹. Жумладан, Афтондил Эркинов ёзади: “Ушбу китобни нашрга тайёрлашда 1968 йили Кобулда Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний таҳрири остида чиққан нусхани асос қилиб олар эканмиз, ўша йили Суйима Ғаниева Тошкентда чоп эттирган шоир мероси нашри ва бошқалардан ҳам кенг фойдаландик”². Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний ҳам “Девони Султон Ҳусайн мирзо” китобида “Мажолис ун-нафоис”нинг илмий-танқидий матнидаги 8-мажлис матнини тўлалигича беришни лозим топган³. Матншунос Ҳуснигул Жўраева Ҳусайн Бойқаро “Девон”и йиғма-қиёсий матнини тайёрлашда Суйима Ғаниеванинг нашр ишларини ўрганади⁴.

С.Ғаниева Ҳусайн Бойқаронинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган ўрни, мамлакат маданий тараққиёти учун олиб

¹ Қаранг: Ҳомидий Ҳ. Кўҳна Шарқ дарғалари. – Т.: “Шарқ”, 1999. – Б. 218.

² Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. Нашрга тайёрловчи А.Эркинов. – Т.: Шарқ нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, 1995. – Б. 7.

³ Девони Султон Ҳусайн мирзо. Нашга тайёрловчи Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний. – Кобул: Давлат илмий нашриёти, 1968. – Б. 3-46.

⁴ Қаранг: Девони Султон Ҳусайн Бойқаро. Йиғма-қиёсий матн. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Жўраева. – Т.: “Mumtoz so‘z”, 2016.

борган ишлари, албатта, Навоийга бўлган муносабатини ўрганади. Олима “Навоий ва Ҳусайн Бойқаро”¹ мақоласида Ҳусайн Бойқародек шоҳнинг Навоий шахсиятига бўлган ишонч, ҳурматини Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” асарида келтирилган бир воқеани келтириш билан асослайди. Тазкирада ёзилишича, Ҳусайн Бойқаро Хоразмни ободонлаштириш ва деҳқончиликни кенг йўлга қўйиш мақсадида уч минг хонадонни у ерга кўчириш ҳақида фармон беради. Аммо Навоий давлат манфаатидан келиб чиққан ҳолда бунга ўзининг монелигини билдиради. Шунда Ҳусайн Бойқаро Навоий норозилигини инобатга олгани натижасида Хоразмга кўчирилиши керак бўлганларнинг бир қисмигина кетади. Суйима Ғаниева бу вазиятни “Навоийга шоҳ томонидан яратилган катта имконият, ўз муддаоларига ҳилоф тарзда бўлса ҳам, Навоийнинг маслаҳат ва ёхуд мулоҳазаларидан тўғри хулоса чиқариш, бинобарин, Навоий сўзлари шоҳнинг наздида эътиборли бўлгани”², – деб ёзади. Айтиш мумкинки, Навоий ва Ҳусайн Бойқародек икки йирик шахсият доим ҳам ҳамфикр бўлиша олмаган. Баъзан шоҳ ва шоир ўртасида ўзаро муносабатлар бир хил кечмаган. Шоирнинг бир ғазалида: *Эй Навоий, нега маъюс ўлғай улким, шоҳидур, Хусрави Ғозий муиззи мулку дин Султон Ҳусайн*” тарзида шоҳ олий мақомда таърифланган бўлса, Навоий умрининг охирги йилларида *“Шоҳ Ғозийга карам аввалғиларга ўхшамас”* деган сўзларни ёзиши фикримизни тасдиқлайди. Суйима Ғаниева томонидан Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги ўзаро муносабатни “анчагина жиҳатдан мураккабдир”, – деб баҳоланишининг сабаби ҳам шундандир.

Алишер Навоий XV аср туркий адабиётнинг ёрқин вакиллари Саккокий ва Лутфий ижодига: “Туркий алфозининг

¹ Ғаниева С. Навоий ва Ҳусайн Бойқаро. Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: Фан, 1968.

² Ғаниева С. Навоий ва Ҳусайн Бойқаро. Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: Фан, 1968. – Б. 109.

булағосидин Мавлоно Саккокий ҳам Лутфийларким, бирининг ширин абётининг иштиҳори Туркистонда бағоят ва бирининг латиф ғазалиётининг интишори Ироқ ва Хуросонда бениҳоятдур”, – деб баҳо берар экан, олима бундай таъриф омилларини ўрганади. Хусусан, Суйима Ғаниева бу масалада Давлатшоҳ Самарқандий, Хондамир, Абдуллоҳ Кобулий ҳамда “Мажолис ун-нафоис”, “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Насойим ул-муҳаббат” асарларига мурожаат этади. Олима “Насойим ул-муҳаббат”да Лутфий ҳақидаги фикрада Навоий Мавлоно Лутфийнинг Абдурахмон Жомийга бўлган ҳурмати ва ботиний эътиқоди ҳақида сўз юритгани, Лутфий даврининг таниқли тариқат пешволаридан Шаҳобуддин Хиёбоний хизматларига етишиб, “Мажолис ун-нафоис”да Навоий уни “азиз ва мутабаррук киши эрди”, деб таърифлагани ва Лутфий ижодида тасаввуф оҳанглари шоирнинг ўзида ҳам “дарвешликка мойиллик” бўлганлигидан тазкирага киритилган, деган фикрни беради. Олима “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида қуйидаги: “Лутфий шеъриятида дунёвийлик тушунчаси устунлиги англашилади: кунларнинг бирида Паҳлавон Муҳаммад Навойдан туркийгўй шоирлардан қайси бири яхшироқ ёзган ва сен хуш кўрасан, мақбул кўрасан? – деб сўрабди. Навоий жавоб қилибди: Мавлоно Лутфий ҳоло мусалламдурлар ва бу қавмнинг устоди ва малик ул-каломдур. Паҳлавон Муҳаммад: Нечук Насимий демадинг? – деганларида Навоий: хотирға келмади ва бар тақдир келмоқ, Саййид Насимийнинг назми ўзга ранг тушубтур, зоҳир аҳли шуаросидек назм айтмайдур, балки ҳақиқат тариқин адо қилибдур. Бу саволда сенинг ғаразинг мажоз тариқида айтур эл эрди”¹, – каби воқеани

¹Ғаниева С. Лутфий ва Навоий шеърияти: классикларимиз ижодида анъана. Шарқ классик филологияси. Илк тўплам. – Т.: ТДШИ, 2009. – Б. 60.

келтириш билан Навоийнинг Мавлоно Лутфийга бўлган юксак муносабатини асослайди.

С.Ғаниева “Мавлоно Лутфийнинг қасидалари”¹ мақола-сида Навоийнинг Лутфий ғазалларига ёзган мухаммаслари ҳақида гапириб, унда “лекин буларни ўрганиш даркор, минг афсус, бизда Лутфий девони тўла нашр этилмаган. Бинобарин, шоирнинг Анқарада босилган девони ҳар жиҳатдан муҳим воқеадир” деб матншунослик масаласига аҳамият қаратган эди. Туркигўй шоирлардан бири Мавлоно Гадоий Навоий адабий даврасининг йирик вакили сифатида “Мажолис ун-нафоис”нинг учинчи мажлисида ҳамда “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида тилга олинади. Суйима Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”да: “Мавлоно Гадоий – туркигўйдур, балки машоҳирдиндур. Бобур Мирзо замонида шеъри шуҳрат тутти... Мавлононинг ёши тўқсондан ўтубдур...”², – деган маълумотга таянади. Олима тазкира ёзилган ва иккинчи марта таҳрир этилган даврга суянган ҳолда Гадоийнинг туғилган йилини қуйидагича кўрсатади: “Навоийнинг хабар беришича, юқоридаги сатрлар ёзилаётганда Гадоий тўқсон ёшдан ошган экан. “Мажолис ун-нафоис” 896/1490-1491 йилда ёзилган. Шунга асосланиб Гадоийни 809/1403-1404 йилда туғилган дейиш мумкин”³. Адабиётшунос Эргаш Рустамов эса “Мажолис ун-нафоис”да Навоий қайд этган тарих – 896/1490-91 йил тазкиранинг фақат иккинчи мажлисигагина оид деб қарайди. Гадоий Абулқосим Бобур саройида хизмат қилган даврда 97 ёшга кирган бўлса керак, Гадоий қасидаси эса Темурнинг набираси Халил Султонга бағишланган ва қасида ёзилган пайтда Гадоий йигирма

¹ Ғаниева С. Мавлоно Лутфийнинг қасидалари. Ўзбек шарқшунослигининг бугуни ва эртаси / Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Т.: ТДШИ, 2013. – Б. 23.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1976. – Б.105.

³ Ғаниева С. Шоир Гадоий: сўзбоши. Гадоий. Шеърлар. – Т.: Бадий адабиёт, 1965. – Б. 4.

ёшдан ошган, деган тахминга келади ¹. С.Ғаниева “Яна Гадоийнинг қасидаси ва “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилиш тарихи тўғрисида” ² номли мақоласида Э.Рустамовнинг фикрларини асоссиз, деб билади. У ўз мулоҳазасида “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асаридаги маълумотларга таянганлигини таъкидлайди: “Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумотига кўра, Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон 1404 йилда Темур розилигисиз Шодмулкка уйлангач, Темур ғазабига учрайди. Темур уни Тошкент атрофидаги аскарларига бошлиқ қилиб пойтахтдан узоқлаштиради. Темур вафотидан сўнг 1405-1409 йилларда Халил Султон Мовароуннаҳрда ҳукмдорлик қилади. 1409 йилда Шоҳрух Темур давлатининг олий ҳукмдори деб эълон қилингач, у ўз ўғли Улуғбекни Мовароуннаҳрга ҳоким қилиб тайинлайди. Халил Султон 812/1409-1410 йилда Шоҳрухга мулозим бўлиб Мовароуннаҳрдан Ҳиротга келади. Бир неча кундан кейин Халил Султон Ироқ томон жўнайди. Халил Султон бир неча муддат Райда яшайди. Исфаҳонга келади ва Райга қайтиб кетади ва ўша ерда 16 ражаб 814 йилда (3 ноябр, 1411) вафот этади” ³. С.Ғаниева Мавлоно Гадоий қасидасини Абулқосим Бобурдан сўнг тахтда ўзи яхши таниган ва билган шаҳзода, Шоҳрухнинг набираси (қизининг ўғли) Халил Султон ибни Муҳаммад Султон ибни Жаҳонгир ибни Темур Кўрагонга бағишлаб ёзган, қасида ёзилган пайтда Гадоий тахминан 50 ёшларда бўлган, “Мажолис ун-нафоис” ёзилаётган вақтда (896/1490-1491йили) шоир 90 ёшлардан ошган эди, деган хулосага келади. Олиманинг мулоҳазасига бошқа адабиётшунослар муносабати ҳақида гапирадиган бўлсак, хусусан, Гадоий шеърларини нашрга тайёрлаган

¹ Рустамов Э. Гадоийнинг бир қасидаси ва “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилиш тарихи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1967. – № 2. – Б. 36-41.

² Ғаниева С. Яна Гадоийнинг қасидаси ва “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилиш таърихи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. – № 5.

³ Ғаниева С. Яна Гадоийнинг қасидаси ва “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилиш таърихи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. – № 5. – Б. 20.

Э.Аҳмадхўжаев ҳам Э.Рустамовнинг тахминини қувватлаб, шоирнинг туғилган йили ва қасида кимга бағишлангани ҳақидаги хулосага қўшилади. Лекин кейинчалик масалага Э.Аҳмадхўжаев: “Биз Гадоийнинг қасидаси бағишланган шахс ва шоирнинг туғилган даврини аниқлаш масаласида илгари босилган мақолаларимизда Э.Рустамовнинг Гадоий тахминан 1360 йиллар атрофида туғилган ва унинг қасидаси ёзилган вақтни белгилашга доир тахминини қувватлаганимизнинг сабаби шунда эдики, бунгача биз Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарининг А.Ўринбоев таржимасидаги II жилдининг ҳали нашр қилинмаган қўлёзмаси билан таниш эмас эдик”¹, – деб ўзининг чалкашлигига изоҳ беради ва олим бу масала борасидаги охириги хулосасини шундай билдиради: “Янош Экман билан Суйима Ғаниеванинг “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилган санаси, Гадоийнинг туғилган йили, шоир қасидаси бағишланган шахс ҳақидаги хулосалари бир-бирига яқин бўлиб, уларда Гадоийнинг туғилган йили тўғри аниқланган”². Охириги тадқиқотларда бу масалага ўзгача ёндашувлар кузатилади³. Жумладан, М.Хасанова Гадоий қасидаси борасида ўзининг муносабатини шу тарзда билдиради: “Биз ушбу тадқиқот учун “Матлаъи садайн...”нинг янги нашри билан танишиб чиқдик. Унда Халил Султон ибн Мироншоҳ мирзо, Халил Султон ибн Муҳаммад Жаҳонгир, Мирзо Халил ибн Солиҳ, Халилуллоҳ Дарбандий, Халилуллоҳ Шервоний каби 7 нафар Халил исмли шахслар зикр этилган. Ушбу манбада фазилатлари зикр этилган шахзода Султон Халил бошқа Халилларга қараганда, мадҳ этилишига лойиқ бўлган. Абусаъид мирзонинг вафотидан кейин “ким шоҳ бўлади?”

¹ Аҳмадхўжаев Э. Гадоий. Ҳаёти ва ижодий мероси. – Т.: Фан, 1978. – Б. 39.

² Аҳмадхўжаев Э. Гадоий. Ҳаёти ва ижодий мероси. – Т.: Фан, 1978. – Б.41.

³ Хасанова М.Ж. XV аср туркий шеърятда қасида жанри: Филол.фан.фалс.докт (PhD)...дисс. – Самарқанд, 2018; Асланова Ҳ.А. Гадоий шеърятда бадий маҳорат ва услуб масалаларининг тадқиқи: Филол.фан.фалс.докт (PhD)...дисс. – Самарқанд, 2020.

деган савол пайдо бўлганлиги табиийдир. Шоир эса Хуросонни шу вақтда бошқариб турган шаҳзода Султон Халилни подшоҳ сифатида кўришни истамаган бўлиши мумкин. Хуллас, қасида Халил Султон ибн Мироншоҳга ҳам, Халил Султон Муҳаммад Жаҳонгирга ҳам эмас, Султон Халил ибн Абусаидга бағишланган”¹. Биз эса бу фикрни ўринсиз деб биламиз. Тарихчи Т.Файзиевнинг “Темурийлар шажараси” номли китобида шундай ёзади: “Султон Халил Мирзонинг қачон ва қаерда туғилгани ҳамда вафоти ҳақида ҳозирча маълумот учрамади. Фақат Хондамирнинг берган маълумотиغا қараганда, Султон Халил Мирзо отаси Султон Абусаид Мирзонинг ҳалокати вақтида, Ҳиротда яшаб турган. Ҳирот тахтига Султон Ҳусайн Бойқаро ўтиргач, Султон Халил Мирзони Мовароуннаҳрга жўнатади”². Султон Халил Мирзо ҳақидаги бундай фикрлар берилар экан, бу шаҳзодага Мавлоно Гадоий қасидаси бағишланган, деган тахминни тушуниш қийин бўлади. Умуман, С.Ғаниева томонидан Гадоийнинг қасидаси ва “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилиши, қайта таҳрир этилиши бўйича етарлича асослар келтирилган³. Адабиётшунос Дилором Салоҳий ёзганидек, “олима ўзига хос илмий услубга эга. Матнлар қатидаги кўпчилик эътиборини тортмаган, аммо ўқувчи учун фойдали, қизиқарли бирор ҳодисага диққатини қаратади. Хусусан, Навоийнинг Унсиядаги кутубхонаси таркиби, мазмун-мундарижаси ҳақидаги қизиқишлар навоийшуносларни кўпдан буён ўйлантириб келарди”⁴. Суйима Ғаниеванинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишдаги тамойилларидан яна бири, олима томонидан шоир ижоди учун манба бўлган

¹ Хасанова М.Ж. XV аср туркий шеърятда қасида жанри: Филол.фан.фалс.докт (PhD)...дисс. – Самарқанд, 2018. – Б. 14-15.

² Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: “Ўзувчи”, 1995. – Б. 210.

³ Қаранг: Ғаниева С. “Мажолис ун нафоис”нинг таърихига қайтиб... Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 43.

⁴ Салоҳий Д. Суйима Ғаниева. Автобиография. – Т.: ТДШИ, 2015. – Б.11.

асарларни ўрганишга аҳамият қаратилганлигидир. Олима-нинг бу борада олиб борган изланишлари шоир ўрганган ва истифода этган асарлар ҳақида тасаввур бера олади.

Бизга маълумки, Алишер Навоий ўзидан олдин яратилган асарларга холис баҳо беради ва уларга қай даражада мурожаат этилганлигини очиқ баён этади. Олима қайд этганидек, “уларда ёдга олинган бир қанча асарларга дуч келасиз. “Муҳокамат ул-луғатайн” ва “Мажолис ун-нафоис”ни истисно қилганда, бу асарларнинг муаллифлари ким ва улар қачон ёзилган, мазмуни қандай эканлиги айтилмайди”¹. Суйима Ғаниева “Насойим ул-муҳаббат”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Маҳбуб ул-қулуб” каби шоир асарлари асосида Навоий келтирган асарлардан 100 тадан ортиғини ўрганади. Шу тариқа олима мазкур асарларнинг шоир ижодида қайси ўринда учрашини аниқлайди. Маълумки, хамсачилик ривожда дostonлар ёзиб, анъаналарни давом эттиришга ҳаракат қилган ижодкорлар, шеърят ихлосмандлари ҳам ижобий роль ўйнаганлар. Шунинг учун Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида “Лайли ва Мажнун” дostonини яратишда Ҳожунинг “Гавҳарнома”, “Сабъаи сайёр”ни ёзишда Ашрафнинг “Ҳафт пайкар” дostonларидан ҳам таъсирланганини қайд этади. Суйима Ғаниева “Ҳайрат ул-аброр”да Навоий томонидан келтирилган бир нечта асарлар дoston диний, тасаввуфий моҳиятини очишда муҳим бўлиши билан бирга, “Ҳайрат ул-аброр”ни ёзишда Навоий мазкур асарларга таянгани диққатга сазовордир”², – деган фикрни билдиради. Суйима Ғаниеванинг “Хамса” учун адабий манба бўлган бошқа асарлар, масалан, “Жомаспнома” – паҳлавий тилида ёзилган, қарийб 5000 сўздан иборат қадимий Эрон подшоҳлари таърифидаги китоб. Навоий “Сабъаи сайёр”да

¹ Ғаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т.: ТДШИ, 2004. – Б.3-4.

² Ғаниева С. “Ҳайрат ул-аброр”нинг тасаввуфий моҳияти / Шарқ фалсафаси қадриятлари ва уларнинг Ўзбекистон маънавий ҳаётидаги ўрни. II Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: ТДШИ, 2010. – Б. 66-68.

3-мусофир ҳикоятидаги қаҳрамон Саъднинг кўрган туши таъбирини шу китобдан топади”¹, – деган қайдлари Навоий ижодий мактабини кенгроқ ўрганилишида муҳим аҳамият касб этади. Суйима Ғаниева Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида олимлар ҳақидаги фикрларини ўрганар экан, улар ҳақида: “...Шайх Боязид Бистомий, Ҳорун ар-Рашид, Шайх Баҳлулларнинг ёдга олиниши Навоий билими қамрови ҳақида тасаввур пайдо қилади. “Маҳбуб ул-қулуб”да ҳаёт, адабиёт, илм-фан, дин, тасаввуф, ҳунарда маълум ва машҳур шахслардан 55 ном келтирилади”², – деб ёзади. Олима томонидан қўллаган бу тамойилни кенгайтириш орқали қуйидаги масалаларга ойдинлик киритилиши мумкин бўлади:

1.Навоий ёшлигида ўқиган асарлар аниқланади.

2.Навоий кутубхонасидаги китобларга доир маълумот йиғилади.

3.Навоийнинг асарлари учун манба бўлган баъзи манбалар ўрганилади.

¹ Ғаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т.: ТДШИ, 2004. – Б.11.

² Ғаниева С. Навоийнинг фалсафий-ахлоқий қарашлари тизимидан (“Маҳбуб ул-қулуб” асосида) / Шарқ фалсафаси ва Ўзбекистонда ижтимоий тафаккур ривож. III Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: ТДШИ, 2012. – Б. 30.

II боб. СУЙИМА ҒАНИЕВАНИНГ ТАДҚИҚ УСУЛЛАРИ

Алишер Навоий ҳам ўз ижодида устозлар усулидан баҳра олганини “Фавойид ул-кибар” девонидаги “Уч кишининг сўзи нашъа ва маънисидин ўз сўзида чошни исбот қилмоқ ва бу маънидин мубоҳот қилмоқ” сарлавҳали қитъасида шундай эътироф этади:

**Ғазалда уч киши тавридур ул навъ
Ким, андин яхши йўқ назм эҳтимоли.
Бири муъжиз баёнлиғ соҳири ҳинд
Ки, ишқ аҳлини ўртар сўзу холи.
Бири Исо нафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида масту лоуболи(й).
Бири қудсий асарлик орифи Жом
Ки, жоми Жамдурур синған сафоли.
Навоий назмиға боқсанг, эмастур,
Бу учнинг ҳолидин ҳарбайти холи.
Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш,
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли¹.**

Шунингдек, шоир “Фавойид ул-кибар” девони соқийномасида қиёматлик дўсти Паҳлавон Муҳаммад Неъматободийнинг турли фанларда ўз усул – йўналишига эга эканлигига эътибор қаратади:

**Таври ҳар фанда келиб мустаҳсан,
Балки ҳар фан аро табъи якфан.
Фанни адворда сеҳр айлаб фош,
Баҳри ашъорда худ гавҳарпош².**

Албатта, адабиётшуноснинг бадиий асар матни талқинига ёндашуви унинг дунёқараши, назарий ва эмпирик би-

¹ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. 6 жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б. 525.

² Қаранг: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. 6 жилд. – Т.: Фан, 1990. – Б.508-509.

лимларига боғлиқ бўлади. Суйима Ғаниева илмий изланишлари анъанавий ёндашув ҳамда устозлар усулидан андоза олиш асосида шаклланиб борди. Олима тадқиқот усуллари устозлари, асосан, шарқшунос олим А.Н.Болдирев, матншунос Порсо Шамсиевлар, замондош ҳамкасблари Тўхтасин Жалолов, Азиз Қаюмов, Ботирхон Валихўжаев, Ҳомиджон Ҳомидий, Абдуқодир Ҳайитметов, Шавкат Эшонхўжаев кабиларга ҳамоҳанг бўлиши билан бирга ўзига хослик касб этади.

Суйима Ғаниеванинг асосий тадқиқ манбаи адабиёт тарихининг XIV-XVI асрлар даврини ёритиш бўлиб, олима қарашлари тарихийлик тамойилига асосланади. “Мазкур тамойилнинг мазмун-моҳияти шуки, у адабий жараёни, адабиёт ҳодисаларини конкрет ижтимоий-тарихий шароит билан боғлиқ ўрганишни кўзда тутди. Яъни, адабиёт тарихи ўтмишдаги адабий ҳодисаларни келтириб чиқарган, яратилган асарларнинг ғоявий-мазмуний хусусиятларини белгиланган, бадиий тафаккур ривожини, поэтик усул ва воситаларнинг ўзгариши ва шу кабиларга асос бўлган ижтимоий-тарихий, сиёсий-иқтисодий, маданий-маърифий омилларни аниқлаб, адабиётнинг тараққиёт йўлини узлуксиз жараён сифатида илмий ёритиб беради”¹.

Дарҳақиқат, “адабиёт тарихи бадиий адабиётни ретроспектив равишда, яъни "ортга назар ташлаб", ўтмишда кечган ҳодисаларнинг сабаб, оқибатларини текширар”² экан, бадиий асар матнида унинг ифодасини ҳам топади. Тарихийлик тамойили асосида бадиий асарларни ўрганишнинг энг маҳсулдор методларидан бири қиёсий-тарихий тадқиқот усули бўлиб, олима ёндашувларда бу усулга мурожаат этилгани кўзга ташланади. Қиёсий-тарихий тадқиқот

¹ Куронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Т.:Akademnashr, 2018. – Б. 7.

² Назаров Б., Расулов А., Ахмедова Ш., Қаҳрамонов Қ. Ўзбек адабий танқиди тарихи. – Т.: “Tafakkur qanoti”. 2012. – Б. 7.

усули билан асарнинг ёзилган йили, жойи, даври, ўрганилиши, нашр этилиши каби ҳолатларни аниқланар экан, Суйима Ғаниева бу тадқиқот усулини муайян асарлардаги ўзига хослик ва анъанавийликни кўрсатиш, оригиналлик даражасини белгилаш учун қўллайди. Хусусан, олиманинг “Фахрий Ҳиротий “Равзат ус-салотин” асари ва туркигўй шоирлар”, “Ошиқ Чалабийнинг тазкираси”, “Сахий тазкираси”, “Латифий тазкираси”, “Жавоҳир ул-ажойиб” – шоирлар ҳақидаги тазкира”, “Мажолис ун-нафоис” ва “Замима” тазкиралар” каби мақолаларида қиёсий-тарихий ёндашув орқали форсий ва туркий тазкирачилик тарихи ҳамда уларнинг ўзаро фарқланиш жиҳатлари ўрганиб чиқилган. Олима тазкирачилик тарихи ва яратилиш мақсади хусусида шундай ёзади: “Биринчи мустақил тазкира 1222 йилда яратилган Муҳаммад Авфий Бухорийнинг “Лубоб ул-албоб” асаридир. Тазкиралар турли усуллар асосида яратилган: алфавит тартибида; тарихга кўра, яъни вафот ёхуд таваллуд санасига кўра; ватан, яшаш жойларига кўра; мазҳабларига кўра; нуфуз ва рутбаларига кўра; насаб ва сулолаларига кўра ажралади”¹. Суйима Ғаниева 1945 йили Техронда Алиасғар Ҳикмат томонидан нашр этилган “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий таржималарини ўрганиш давомида “у даврларда таржима қилиш иши бирмунча бошқачароқ тушунилган. Таржимон матнини истаганча қисқартириб ё ўзгартиб, баъзан тўлдириб кетаверган”², – деган хулосага келади ва таржималарга оригинал асар ҳақида умумий тушунча бера оладиган янги китоб сифатида қабул қилади. Хусусан, олима “Мажолис ун-нафоис”нинг биринчи форсий таржимони Фахрий Ҳиравийнинг “Латойифнома” асарида 9 та мажлисни илова қилиб, яна шу мажлис ўз навбатида 9

¹ Ғаниева С. Фахрий Хиравий ва унинг тазкиралари. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2014. – Б. 3.

² Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси: археографик кириш // Алишер Навоий. “Мажолис ун-нафоис” асарининг илмий-танқидий матни. – Т.: Фан, 1961. – Б. 14.

қисмга ажратилиши ҳамда 189 шоир ҳақида маълумот киритилишини муаллифнинг ижодий ёндашуви, деб баҳолайди. Олима “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий иккинчи таржимони Муҳаммад Қазвиний томонидан амалга оширилган таржима ишидаги қўшимча маълумотларни ўргана экан, уларни шундай таҳлил этади: “Қазвиний “Мажолис”даги Биноий ҳақидаги мақолани тўла таржима қилади ва Навоийнинг “...Ҳирийда тура олмай Ироққа борди” деган жумласидан сўнг ўзидан Ироқдан Озарбайжонга борганини ва Табрезда Султон Яъқубга мусоҳиб бўлганини ва аксар вақтини ижод билан ўтказганини илова қилади. Сўнгра мутаржим Биноийнинг “Мажолис”даги байтини келтиргач, Навоий билан Биноий ўртасидаги ҳазил-мутойибалардан икки зарофатни ҳикоя қилади. Булар “Бобурнома” ҳамда “Бадоеъ ул-вақоеъ”ларда Навоийга бағишланган ўринларда келтирилган. Шундай ҳазиллардан кейин, – дейди Қазвиний, – Навоий билан Биноий муносабатлари кескинлашиб кетди ва Биноий Хуросонда тура олмай Ироққа жўнайди ҳамда Султон Яъқуб саройида шуҳрат қозонади. Султон Яъқуб вафотидан кейин яна Хуросонга қайтади ва Шоҳибекхон ўзбек салтанати айёмида иззат ва ҳурматга сазовор бўлиб, юксак лавозимларга кўтарилади, ўзбекларнинг сафавийлар билан қилган жангларининг бирида шаҳид бўлди”¹.

Асарнинг форсий таржималарини ўрганган Раҳим Воҳидов “Мажолис ун-нафоис” асарини тадқиқ этишда, унинг илмий-танқидий ва оммавий нашрларини тайёрлашда С.Ғаниеванинг хизматларини алоҳида ўринли шундай таъкидлайди: “Суйима Ғаниева, шунингдек, “Мажолис ун-нафоис”нинг ёзилиш тарихи, адабий-эстетик аҳамияти, таржималари устида ҳам муҳим фикрлар билдирган”².

¹ Ғаниева С. “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий таржималари. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 48.

² Воҳидов Р. “Мажолис ун-нафоис”нинг таржималари. – Т.: Фан, 1984. – Б. 5.

Маълумки, “Мажолис ун-нафоис” тазкираси анъанаси кенг ривож топди ва ундан таъсирланиб ёзилган туркий тилдаги тазкиралар силсиласи вужудга келди. Масалан, Муҳаммад Али Содиқбек Содиқий Афшар (Китобдор)нинг “Мажмаъ ул-хавос” асарини асосли равишда Алишер Навоий тазкирасининг ижодий давоми ҳисобланади. Дарҳақиқат, Содиқий Афшар асар муқаддимасида Навоийга юксак баҳо беради. У Навоийни қуёш, ўзини зарра, уни дарё, ўзини қатра деб билади. Асарда: “Аввало, шайх ул-исломи нуран Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон”ининг бир равзасидур. Ва яна амири кабир Алишернинг “Мажолис ун-нафоис”идур. Ва яна “Тазкираи Давлатшоҳ”дур. Ва яна шаҳзодаи оламу оламиённинг “Тухфаи Сомий”сидур. Бу силсилаи сарҳалқа интизоми бир-биридин узулмасун дею ва бу тазкиралар сарриштаси бузулмасун дею, мен муосир шоирлар ҳақида Амир Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкираси каби саккиз фаслдан иборат бўлган бир тазкира ёздим ва одини “Мажмаъ ул-хавос” қўйдим”¹, – деб ёзилган муаллифнинг эътирофи ўз тазкирасини анъаналар асосида яратганига ишорадир. Суйима Ғаниева тазкиранинг яратилиш даври, шоирлар сони, ижодкорлар ҳақидаги маълумотларга тарихий шароит нуқтаи назаридан ёндашиб, манбаларни ўзаро солиштириб таҳлил этади. Олима шундай ёзади: “Биз бу асарнинг форсий таржимаси ва оригинали билан танишиб чиқдик. Асар чиғатой (мутаржим) тилида (муаллиф тили мўғул) 1016 (1597-98) йилда ёзилган. Табрез Донишгоҳининг муаллими доктор Абдуррасул Хайёмпур уни форс тилига таржима қилиб, 1327 йил шамсияда (1948) Эроннинг Табрез шаҳрида нашр эттирган. Мутаржим китобга 8 саҳифадан иборат муқаддима ёзган. Таржимага

¹ Фаҳрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. Таржимонлар С.Ғаниева, Ж.Жўраев; масъул муҳаррир Ҳ.Болтабоев. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2014. – Б. 10.

киши исмлари кўрсатгичи илова қилинган”¹. Олима бир манба (“Мажолис ун-нафоис”) таъсирида ёзилган бошқа бир тазкира (“Мажмаъ ул-хавос”)нинг икки хил варианты (ҳам оригинали, ҳам таржимаси) билан қиёслаб таҳлил қилган. Олима қиёсий таҳлилини шу тарзда давом эттиради: “Содиқ Китобдор ҳам Навоий каби ҳар бир шоирга характеристика берганда унинг қаердан эканлиги, таҳаллуси, насаби, қобилияти, қайси тилларда ижод қилиши ҳақида ёзади ва у яратган асарларини санаб ўтади. Навоийдан фарқли равишда Содиқ Китобдор шоирлар ижодидан келтирилган намуналарни чеклаб қўймайди. У баъзи шоирлар ижодидан бир байт ёки бир рубоий, бошқаларидан эса шеърий парча, бир ғазал ё қасида, гоҳо ундан ҳам кўпроқ намуналар келтиради. Масалан, Фузулийга бағишланган мақола сўнгида 56 мисра, Боқий ижодидан 92 мисра шеър беради”². Олима “Мажолис ун-нафоис”даги айрим муҳим жиҳатларнинг такрорланиши ёки тўлдирилиши кабиларни таҳлил этиш орқали ундан келиб чиқадиган анъаналар орасидаги боғлиқликни акс эттиради. Олима қиёсий-тарихий таҳлиллар асосида янгича қарашларни илмга олиб кирди. Хусусан, “замима тазкира” жумласи Суйима Ғаниева томонидан биринчи марта қўлланади. “Фарҳанги форсий муъийн” луғатида “замима” – арабча сўз бўлиб, бирор нарсага илова қилинган қўшимча маъносини билдириши келтирилган³. Замима тазкиралар хусусида Суйима Ғаниева шундай ёзади: “Шарқ адабиётида асар ёзиш одоби – “одоби тасниф” қоидаси бўлган. Асар “Басмала”, “Аллоҳ ҳамди”, “Пайғамбарга наът” кабилардан бошланади. Агар буларга риоя қилинмаган бўлса, мустақил асар саналмайди, кўпинча, илова ҳисобланади. Тазкиралар-

¹ Ғаниева С. Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари таъсирида ёзилган тазкира // Ўзбек тили ва адабиёти, 1963. – № 6. – Б. 58.

² Ғаниева С. Навоий насри ҳақида. Навоий насри нафосати. – Т.: ТДШИ, 2000. – Б. 57.

³ www.vaajehyab.com

даги каби маълумотлар берилган мустақил асар таркибидаги қисмларни “замима тазкира” деб атадик. Биринчи замима тазкира Низомий Арузий Самарқандий томонидан “Чаҳор мақола” номи билан машҳур “Мажмаъ ун-наводир” асари 1156-1157 йили ёзилган. Асарнинг иккинчи мақолати (фасли) “Шеър илми моҳияти ва шоир салоҳияти” деб аталади, унда 10 нафар шоир ҳақида маълумотлар ва ҳикоятлар келтирилади. Улардан бири шеърият “Одам Атоси” деб таърифланган Рудакийдир¹. Низомий Арузий Самарқандий асарида аввал ҳамд, наът, муқаддима қисми, кейин қуйидаги тўрт мақола келтирилади: дабирлик (котиблик) илмининг моҳияти ва етук дабир сифатлари; шеър илмининг моҳияти ва шоир салоҳияти; юлдузлар илмининг моҳияти ва мунажжимлар қобилияти; тиб илмининг моҳияти ва табиблар зарурияти². Айнан асарнинг 2-мақола (боби)да сосонийлар, қорахонийлар, салжуқийлар каби подшоликлар даврида ижод этган шоирлар ҳақида маълумот, ижод намуналари берилган. “Агар шоир ёшлик айёмида ва йигитлик давронида, – деб ёзади Низомий Арузий, – ўтмиш шоирларининг шеърларидан 20 минг байтни хотирасида тутмаса, замондошларининг асарларидан 10 минг мисрани ёд билмаса, устодлар девонини доимо мутолаа қилмаса, сўзнинг нозик томонлари ва қийин жойларини қандай йўл билан ҳал этганликларини ўрганмаса, юксак даражага етмайди”³. Демак, маълум бўладики, Низомий Арузий Самарқандийнинг асари тўла тазкира талабига жавоб бермаса-да, асар ичида илова, яъни замима келтирилади. Гарчи асар кичик рисола шаклида бўлса-да, ундаги маълумотлар катта аҳамиятга эга экани таҳлиллардан ҳам кузатилади. С.Ғаниева

¹ Ғаниева С. Замима тазкираларда мусиқа ва мусиқачилар // Шарқ тароналари. VI Халқаро мусиқа фестивали анжуман материаллари. – Самарқанд, 2009. – Б. 46.

² Қаранг: Зиёдов Ш., Маҳмудов Қ. Самарқандлик алломалар. – Т.: Имом Бухорий халқаро маркази, 2017. – Б. 152.

³ Ҳомидий Ҳ. Кўҳна Шарқ дарғалари. – Т.: “Шарқ”, 1999. – Б. 130.

шунинг учун ҳам бундай маълумотларни яратилиш мақсади ва таркибига кўра замима тазкира, деб билади. Чунки, асарда ҳажман кичик рисола шаклида тазкира илова этилган. Дарҳақиқат, Ҳирот адабий муҳитида шарҳлар ёзиш каби замима тазкиралар ёзиш одат тусига кирган. Жумладан, Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон” асари шундай замима тазкиралардан ҳисобланади. “Баҳористон” Саъдий Шерозийнинг “Гулистон” асари типигаги ахлоқий-таълимий, дидактик асар ҳисобланади. Абдурахмон Жомий “Баҳористон”нинг “Шеър ва шоирлик бобида” деб номланувчи еттинчи равзасида 22 та шоир ҳақида тарихий маълумот ва ижод намуналарини илова қилиши ушбу асарни “Замима тазкира” сифатида илмий мулоҳазаларда мурожаат этишимиз мумкинлигини кўрсатади. Гарчи асар, муаллифнинг муқаддимада келтирган эътирофига кўра, Саъдий Шерозийнинг “Гулистон”идан таъсирланиб ёзилган бўлсада, унда тазкира, аниқроғи замима тазкирага хос бўлган қисқа илмий маълумотлар, факт ва далиллар учрайди. Қайд этиш керакки, олиманинг замима тазкиралар борасидаги фикри адабиётшуносларимиз ҳамда хорижлик олимлар, хусусан, эронлик тазкирашунослар томонидан маъқулланган.

Суйима Ғаниева илмий қарашлари давомида социологик ёндашувлар асосида тадқиқлар ҳам олиб борганлиги маълум бўлади. Адабиётшунос бадиий асар матни таҳлилида жамиятдаги маънавий, маданий қарашларни, ижтимоий ҳаётдаги инсон ўрнини социологик ёндашув асосида талқин этади. Зеро, олим ҳам, шоир ҳам, ёзувчи ҳам муайян даврнинг ўз мақомига эга бўлган шахсидир; у ўз даври ҳодисаларидан четлаб фикр юрита олмайди. Шу жиҳатдан социологик усул ўз мақсадини оқлайди ва қуйидаги масалаларни ҳал этади:

- 1. Давр воқелиги таҳлил қилинади.**
- 2. Ижтимоий ҳаётдаги инсон кайфияти ўрганилади.**

3. Жамиятдаги маданий, маънавий ва диний қарашлар таҳлил этилади.

Адабиётшунос олим Умарали Норматов “Сўз ва маданият” деб номланган мақоласидаги фикрларга аҳамият қаратар эканмиз, шуларни ёзади: “Кейинги пайтларда “вульгар социологизм” иллатининг янгича кўринишда намоён бўлаётганлиги жиддий ташвиш туғдирмоқда, бу социологик ёндашишни яна бир бор ёмон отлиқ бўлишига олиб келмоқда. Аслида холис, соғлом, юксак маърифатли, адабиётнинг сўз санъати эканини асло назардан соқит этмайдиган теран илмий социологик тадқиқот усулига бугунги адабиётшуносликда талаб ва эҳтиёж ниҳоятда катта”¹. Суйима Ғаниева “Фарҳод ва Ширин” достонидаги Фарҳод, Ширин, Шопур, Меҳинбону, Хусрав каби образлар ҳақида гапирар экан, уларнинг ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ ҳолда ўрганади. Олима Фарҳод образига “оташин ошиқ, айна чоғда севгида садоқатли сиймо”, Фарҳоднинг тож-тахтга муносабатига “севгини, инсонни тожу тахтдан юқори кўядики, бу масала даврнинг бош масаласи ҳисобланар эди. Чунки ўша даврда тахт учун кураш жараёнида қанчадан қанча бегуноҳ қонлар, неча-неча софдил, самимий одамларнинг ёстиғи қурир эди”² тарзида образлар характери очишга ҳаракат қилади. Олима дostonдаги машхур Фарҳод ва Хусрав ўртасидаги мунозарага “бу бир-бирини истисно қилувчи икки ижтимоий гуруҳ вакиллари ўртасидаги тортишув” деб қарайди. Бу билан у Фарҳод ва Хусравни бой ёки камбағал синф вакиллари эмас, балки бири маънавий оламини юксалтиришга, халқ фаравонлиги, юрт тинчлигини ҳимоя қилишга бел боғлаган сарой вакили, иккинчиси эса моддият яъни, шон-шавкат, бойлик йиғиш мақсади бўлган сарой вакили сифатида ўзаро ажралишини кўрсатади.

¹ Қаранг: Норматов У. Адабий жараёндаги ғаройиб робиталар. <http://normatov31.narod.ru/maqola/ajg.html>

² G'aniyeva S. Alisher Navoiy: hayoti va ijodi. – Т., 2012. – Б. 61.

Абдурауф Фитрат эса ўз даврида Фарҳод образи ҳақида ёзар экан, қуйидагиларни қайд этади: “Навоий комил бир инсон типда оладир. Илмда, истеъдодда, ботирликда, кучда жуда камолга етишканини унинг ҳар бир ҳаракати билан, ҳар иши билан исбот этмакчи бўладир. Бу қадар мукаммал шахсиятни камбағал тош усталари орасида кўрмак, шулардан чиқармоқ Навоийга ёқмайдур. У бу типда одамларни ўз синфидан саройдаги тўралар, хонлар, беклар орасидан чиқарлар, деб гумон қиладир. Шунинг учун Фарҳодни оддий тошчиликдан олиб, ўз синфига киргизадир”¹, – деган мулоҳазага келган эди. Бу фикрлари билан Фитрат ҳам Фарҳод образини ижтимоий ҳаётдаги ўрни, давлат сиёсати, мамлакат ривожини учун саройдан танланганлигига аҳамият қаратгани маълум бўлади. Ваҳоланки, Нажмиддин Комилов ёзганидек, “Навоийда дарвешчилик ғояси, таркидунёчилик ва зоҳидлик ғояси ҳам, ночор ва қашшоқ кишилар мафкураси ҳам эмас, балки ботиний маънавий юксалиш ғояси, яъни Комил инсон маънавияти”² ни ифода этиш муҳим ҳисобланади. Олима “Фарҳод ва Ширин” достонининг бош ғояси халқ фаровонлиги, тинчлик, дўстлик масалалари эканлигига кўпроқ аҳамият қаратар экан шундай ёзади: “Достоннинг марказий ғояларидан бири халқлар дўстлигини куйлашдир. Асар қаҳрамонлари турли халқларнинг вакилларидир. Фарҳод – хитойлик, Ширин – арман қизи, Шопур – эронлик. Уч асосий қаҳрамон миллати жиҳатидан бирдирлар. Уларнинг ҳар бири ўзини иккинчисисиз тасаввур қила олмайди. Уларнинг ҳар бири ўз халқининг вакили. Улар ўртасидаги садоқатни тасвирлаш орқали инсоний дўстликни юксак даражага кўтаради, улуғлайди. Бу орқали ўз қаҳрамонлари мансуб бўлган халқларга муҳаббат кўзи

¹ Абдурауф Фитрат. “Фарҳоду Ширин” достони тўғрисида. Танланган асарлар. – Т.: “Маънавият”, 2000. – Б. 116-117.

² Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: “Маънавият”, 2005. – Б. 12.

билан қарайди. Шунинг учун ҳам асар умумбашарий аҳамият касб этади”¹. “Навоий комил мусулмон, аммо бу унга исломгача бўлган тарихий воқеаларни ҳикоя этувчи “Тарихи мулуки Ажам” каби асарни ёзишга, бир қанча “ғайридин” халқларга тегишли афсоналардан фойдаланишга тўсқинлик қилмайди. Улуғ мутафаккир шоир инсоният тўплаган илмларни ўзи шавқ билан ўрганар экан, бошқаларга ҳам шуни лозим деб билади”².

Суйима Ғаниева “Лайли ва Мажнун” достонида Лайлининг Мажнунга ёзган мактуби борасида “шу фикрларнинг ўзи ҳам ўша даврларда аёлларнинг қанчалик аянч аҳволда эканлигини яққол кўрсатади. Лайли образини яратиш орқали Навоий даврининг асосий масаласи – жамиятнинг ярмини ташкил этган аёлларнинг аччиқ тақдирини, фожиасини ифода қилади”³ сингари қарашлари билан асардаги воқеалар ўша давр ҳаётида қандай бўлганлигига аҳамият қаратади. Олима Навоий асарларида шоир яшаган даврнинг бадиий ифодасини ўрганишни мақсад қилади ва бу билан XV-XVI асрлардаги аёллар турмуш тарзи ҳақида тасаввур ҳосил қилади. С.Ғаниева бадиий асар яратилган давр табиатига мос ижтимоий реал ҳаётни акс эттирувчи ҳодиса сифатида ёндашади. Асосан, муаллифнинг ижод жараёнлари билан боғлиқ маълумотларни ўрганиш, тарихий шахс образи ва реал тарихий шахснинг ҳаётдаги ўрни каби масалаларга олима аҳамият қаратган. Жумладан, “Алишер Навоий ва ижодкор темурий шаҳзодалар”⁴ номли мақоласида темурийлар ҳақидаги Навоий эътироф этган ҳақиқатнинг асосларини ўрганади. Шоир асарларида темурий шаҳзодалар образи билан тарихий ҳақиқатни қанчалик мос келиши

¹ Ғаниева С. Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди. – Т.: “O‘zbekiston”, 2015. – Б. 59.

² Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: “Маънавият”, 2005. – Б. 19.

³ G‘aniyeva S. Alisher Navoiy: hayoti va ijodi. – Т., 2012. – Б. 79.

⁴ Ғаниева С. Алишер Навоий ва ижодкор темурий шаҳзодалар. Навоийнинг ижод олами (мақолалар тўплами). – Т.: Фан, 2001.

олима томонидан илмий таҳлилга тортилади. “Фарҳод ва Ширин” достонида Шоҳғариб Мирзога боғлиқ шундай мисралар ёзилади:

**Ғариб ўлғай ниҳоятдин зиёда,
Бу янглиғ гулким ўлғай шоҳзода.
Қаю шаҳзода ул кони малоҳат,
Такаллум вақти дарёи фасоҳат.
Фасоҳат бобида шаҳға қариб ул,
Бори шаҳлар фасиҳи Шоҳғариб ул.
Зиҳи нутқунг такаллум вақти жонбахш,
Масиҳо янглиғ анфосинг равонбахш.
Не маъни бўлса диққатдин ниҳонинг,
Ҳал айлаб они табъи хурдадонинг”¹.**

“Мажолис ун-нафоис” да ҳам Шоҳғариб Мирзога кўпроқ ўрин ажратилиши, яъни, Навоий бу темурийзодага бошқалардан кўра кўпроқ эътибор қаратади; у ҳақидаги маълумотлар деярли бир саҳифани ташкил этади. Ҳатто тазкиранавис зикр охирида: “Яхши матлаълари бу мухтасарға сиғмас, магар яна бир китоб битилгай”², – дея фикрларини яқунлайди. С.Ғаниева Шоҳғариб Мирзонинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини манбалардаги қайдлар асосида кўриб чиқади. Суйима Ғаниева ёзади: “Фахрий Ҳиротий ёзишича, ҳиротлик бир шоир “Ғарибий” таҳаллусини олганда Ҳусайн Бойқаро ўғлининг хотири учун унинг таҳаллусини “Мажлисий”га ўзгартирган экан...”³ Шоҳғариб ҳақида олима “Равзат ус-салотин” асаридаги “Шеърға майл кўрсатган ва (шеър) айтган Самарқанду Хуросоннинг Амир Темур Кўрагон авлодидан бўлган султонлари зикрида” бобидаги: “Шоҳғариб Мирзо – Султон Ҳусайн Мирзонинг фарзанди эди. Шоирлик

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Мукаммал асарлар тўплами. 8 жилд. – Т.: Фан, 1991. – Б. 509.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 170.

³ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 278.

ва хуштабликда машхур бўлган. Туркий ва форсий назмни яхши айтар эди. Халқ ўртасида унинг шеърий девони машхурдир:

**Бир қаро кўз бағри тошнинг хоксоримен яна,
Кирса майдон ичра рахшининг ғуборимен яна...**

Эй Ғарибий, оқса бағрим қони кўздин не ажаб,

Бир қаро кўз бағри тошнинг хоксоримен яна”¹, –
деган қайдларни ҳам ўрганади.

Хуллас, муаллиф ва ижтимоий ҳаёт, воқелик боғлиқлигини текширар экан, олима темурий шаҳзода ҳақидаги бадиий асардаги ифоданинг тарихий жараёндаги ҳақиқатини ижтимоий таҳлил асосида топади. Бундай ёндашуви билан Навоий даври ижтимоий, сиёсий ҳаётида шоҳ ва шаҳзодалар маънавий қиёфаси очилади. ШоҳҒариб Мирзо ҳаёти ва ижодини ўрганган Шафиқа Ёрқин ёзганидек: “Навоий Султон Ҳусайн мирзога, унинг хонадонию фарзандларига ҳурмату муҳаббат кўзи билан қарагани сабабли, улар ҳақида ҳар доим фақат яхши сўзлаб, уларни жамолу камолда, жисмоний ва маънавий фазилатларда тенги йўқ кишилар, деб улуғлайди. Ғарибий, бир томондан, Султоннинг фарзанди эканлиги учун Навоийнинг меҳру ҳурматига сазовор бўлган бўлса, иккинчи томондан кучли шоир эканлиги учун унинг қалбидан жой олган эди”². Айтиш мумкинки, Суйима Ғаниева тадқиқ усуллари яна бошқа масалан, биографик ёндашув асосида ҳам олиб борилган. Жумладан, Суйима Ғаниева Низомий Ганжавий “Искандарнома”нинг “Иқболнома” қисмидаги муғаннийномалар шоир шахсий ҳаётига оид маълумотлар бадиий акси эканлигини шундай парчалар билан асослайди:

**“Фалак пештар з-инки, озода буд,
Аз он беҳ канизе маро дода буд.**

¹ Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2014. – Б. 192.

² Ёрқин Шафиқа. ШоҳҒариб Мирзо Ғарибий. Девон. – Т. “Шарқ”, 2001. – Б. 11.

**Ҳамон меҳру хизматгарӣ пеша дошт,
Ҳамон кордони дар андеша дошт.
Чу чашми маро чашмаи нур кард,
Зи чашмаи маро чашмаи бад дур кард.
Рабоянда чарх чу он чунонаш рабуд,
Ки гуфти ки, то буд ҳаргез набуд...**

Яъни, Фалак авваллари менга марҳаматли бўлганида, бир канизакни менга тухфа қилган эди. Менинг кўзларимни у нур чашмаси-булоғига айлантирган ва кўзларимдан ёмон кўзни йироқ қилган эди. Юлғич фалак мендан уни тортиб олди, айтиш мумкинки, гўё у бўлмаган эди”¹. Олима Низомийнинг шахсий ҳаётида рўй берган воқеалар билан юқоридаги мисралар боғлиқлиги, яъни Низомий муғанний-номаларида шоирнинг шахсий ҳаётига оид маълумотлар мавжуд экан. Хулоса шуки, Суйима Ғаниева дақиқ назарлик билан қиёсий-тарихий, социологик тадқиқ усуллари асосида ўзининг изланишларини олиб борган. Теранлик, зий-раклик олима илмий услубларини тўлдирувчи тамойиллар бўлган.

Адабиётшунослик тадқиқ усуллари борасида сўз юритилганда баъзан Шарқ герменевтикаси ва Ғарб герменевтикасининг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини ўрганиш масаласига тўхтаб ўтилади². Гермес ҳақидаги маълумотларни ўрганиш давомида бу номнинг Идрис алайҳис-саломга бориб тақалишини кўриш мумкин. Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида: “Язид ибни Маҳлойил. Дерларким, Язид бағоят зеборўй ва писандидахўй эрди. Қушлар эти ва болиғ эти емакка ул мухтариъ бўлди. Ва ариғлар қозиб, сув чиқорди ва кўп никоҳ қилур эрди. Анга қирқ ўғул пайдо бўлди. Боридин кичикроқ Ахнуҳ эрдикӣ,

¹ Ғаниева С. Низомий муғаннийномалари / Низомий ва ўзбек адабиёти. Илмий анжуман материаллари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2007. – Б. 58-59.

² Қаранг: Каримов Б. Адабиётшунослик методологияси. – Т.: “Муҳаррир”, 2011. – Б. 84.

ани Идрис дебдурлар. Умри тўқуз юз олтмиш иккига етконда, Идрис алайҳиссаломни валиаҳд қилиб, охират сафариға озим бўлди ва аждоди ёнида дафн қилдилар. Идрис алайҳиссалом сурёний пайғамбардур. Отаси Язид замонида бутпарастлик шойеъ бўлди. Анга ваҳй келдиким, ул элни бутпарастликдин манъ қилғай. Черик тортиб, кўп жиҳод қилиб, Қобил авлодинким, бутпарастлик қилур эрдилар, қатл ва асир қилиб, ғазва ва жиҳод қоидасин ул ароға кюрди. Ва ани халқ мусалласун-неъма дедиларким, учунчи пайғамбар ва учунчи ҳаким ва учунчи подшоҳ эрди. Юнон аҳли ақидаси будурким, Ҳурмис ҳаким улдур. Хат ва нужум илмини ул пайдо қилди ва киймак ва емак андин қолди. Ҳақ таоло анинг учун ўтуз саҳифа нозил қилди. Ва анинг замонидин Нуҳ алайҳиссалом замониғача тўрт юз ўтуз тўрт йилдур. Олтмиш беш ёшида Матушлах мутаваллид бўлди. Ва Идрис алайҳиссаломнинг мавтин киши кўрмайдур...”¹ – деб ёзилади. Демак, Навоий ёзганидек, юнонистонликлар ақидаси бўйича Идрис а.с. бу – Ҳурмис, Ҳурмис эса Гермеснинг шарқдаги номланиши бўлган. Низомий Ганжавийнинг “Иқболнома” достонида эса ушбу ҳакимнинг исми Ҳирмис шаклида келтирилган:

**“Румнинг аҳли файласуфи баъзи дам,
Турфа эл-юртдан келиб бўларди жам.
Қилиб кенгаш илм равнақидин гоҳ,
Қилиб жонбахшу дилгир сўздин огоҳ.
Исботи берса синовга кимни дош,
Шул боис у бўлди сарварларга бош.
Гоҳо Ҳирмис жаҳли солса ҳам ғулу,
Одил эрди, ёқтирар ҳақ гапни у.
Бўлса аввалдан далил ҳар кимда гар,
Парвариш топди сўзи осмон қадар.**

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Мукаммал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан. – Б.101-102.

**Рухонийлар сирин очган учун кўп,
Юнонийлар қиларди рашк уни хўп.
Етмиши қурди бўлиб жам анжуман,
Этгали инкор уни бўлди бир тан.
Нима ҳам деса гўё англамасмиз,
Зебодир сўзи гарчи, тингламасмиз...”¹**

Идрис а.с. кўп дарс ўқитгани, дарс бергани сабаб Идрис (дарс ўқитувчи) номини олган. Шундай маълумотларга таяниб, Идрис а.с. дастлабки ўқитувчи, тушунтирувчи, шарҳловчи деб хулоса бера оламиз. Герменевтика соҳасининг тушунтириш, шарҳлаш, талқин этиш ва дарс бериш сингари мазмунни англатиши билан боғлиқлигини ҳамда Идрис алайҳиссаломнинг ҳам биринчи дарс берган (Идрис-дарс ўқутгон) набий экани ҳисобга олинса, герменевтик қарашларнинг тарихий шаклланиши Шарқдан эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Герменевтиканинг матн таҳлили билан боғлиқ турли йўналишлари мавжуд ² бўлиб, С. Ғаниева илмий-адабий тадқиқотларида матн таҳлилининг учта йўналиши кузатилади:

- 1. Табдил (бошқа тилдаги асарни ўз тилига ўгириш).**
- 2. Реконструкция (ҳақиқий матнни тиклаш, яъни бир тил ичида матн яратиш).**
- 3. Мулоқот (матн талқини, шарҳи).**

Олиманинг таржима этишдаги энг йирик иши “Калила ва Димна”нинг форс тилидан ўзбек тилига ўгириш бўлади. “Калила ва Димна” таржималари ҳақида академик В.Зоҳидов шундай ёзади: “...бу асарнинг Шарқ тилларидаги таржималари кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшамайди. Ҳар бир таржимон ўз дунёқарашлари ва даври талабларидан келиб чиқиб, асарга ўзича мустақил ёндашган ҳамда озми кўпми

¹ Низомий Ганжавий. Иқболнома. Форсчадан Ж.Субҳон таржимаси. – Т.: ART FLEX, 2009. – Б. 80.

² Қаранг: Аллаёрова С.Н. Фалсафий герменевтиканинг методологик жиҳатлари: Фал.фан.номз...дисс. – Тошкент, 2010.

ўзгартишлар киритган”¹. Ўзга тилда яратилган матн она тилига таржима қилинганда тилда мавжуд бўлган лексик тил имкониятлари билан изоҳланади. Таржима жараёнида ўзга тилдаги маълум бир сўз ўзбек тилига айнан таржима этилмасдан, шу сўз маъносига яқин бўлган лексема танланиши мумкин. Олима таржима ишини амалга оширишда қуйидаги тамойилларга таянган:

1. Асосан асарнинг мукамал матнни ўқувчиларга етказиш мақсадида форсча матни ва Фазлуллоҳ Алмаий таржимасидаги ҳикоятлар, баъзан кичик лавҳалар олинган.

2. Асарнинг озарбайжонча таржимасидаги баъзи ўринсиз такрорлар, узун тафсилотлар қисқартирилган.

3. Нашрнинг оммабоплигини назарда тутиб, баъзан парчалар бирмунча эркин таржима қилинган, баъзан эса уларнинг мухтасар баёни берилган.

4. “Калила ва Димна”нинг ёзилиши фольклор тил ва услубига монандлиги боис оригиналлик сақланишига аҳамият қаратилган. Жонли халқ тили хусусиятларидан фойдаланилган.

Албатта, таржима матни тил сатҳининг хорижий тилларга мансублигидан келиб чиқади. Суйима Ғаниева илмий тадқиқот усулларида матнни табдил этиш муҳим ҳисобланади. Жумладан, “Мажолис ун-нафоис”да Навоий шерозлик Мавлоно Толиб Жожармий қабр тошига битилган рубоийсини ўқиб, ёдида қолдирганини ёзади ва шундай келтиради:

**Дар кўчаи ошиқи ба паймон дуруст,
Меғуфт ба манн аҳли диле рўзина хуст,
Толиб маталаб касеки у ғайри ту жуст,
Ту толиби у бошки, у толиби туст².**

¹ Зоҳидов В. Юксак нафосат ва мангу ҳикмат обидаси. Сўзбоши. Калила ва Димна. Учинчи нашр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – Б. 4.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.24.

Албатта, олима Навоий бир маротаба ўқиб, эсида қолдирган рубоий матни таржимасини бериш мақсадга мувофиқ, деб топади ва рубоийни насрий йўл билан шундай тушунтиришни маъқул кўради: “Ошиқлик кўчасида аҳдпаймони мустаҳкам бўлган бир аҳли дил (яъни, дилбар, дилдор) менга айтган эди: Сендан бошқани қидирган кишини талабгорликка ундама, сен шундай кишига талабгор бўлгинки, у ҳам сенга талабгор бўлсин”¹. Маълум бўладики, рубоий матнида “толиб” сўзи уч маротаба қўлланган бўлса, таржимада шу сўз маъносини берувчи “талабгор” сўзи шунча келтирилган. Таржимада матн маъноси асосий бўлиб, вазн яъни шакл сақланмаган. Бу олима томонидан тушунтиришнинг етакчи мақсад бўлганлигини кўрсатади.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарида Навоийнинг форсча рубоийлари ҳам бор. Жумладан:

**Гуфтам фалакам ба ҳар тараф ронандаст,
Саргаштаги орандаву гирёнандаст,**

**Не, не донад ҳар он ки у донандаст,
К-у низ асири дасти гардонандаст².**

Олима тўртлик мазмунини қуйидагича беради: Дедим фалак мени ҳар тарафга ҳайдайди, Саргашта қилади ва йиғлатади. Йўқ, йўқ, у ҳар қандай билиш керак нарсани билади. У ҳам айлантирувчи қўлида асирдир”³.

Шеърӣ таржимада матн мазмунини келтириш олиманинг асосий мақсади бўлган. Жумладан, Фаҳрий Ҳиравийнинг “Жавоҳир ул-ажойиб” асарини форсчадан ўзбек тилига таржима этар экан, у тазкиранинг назмий қисмидаги матн-

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.227.

² Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 43.

³ Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 198.

ларнинг аввал транскрипциясини, сўнгра мазмунини ҳа-вола этади; бу билан олима гарчи шеърнинг асл вариантыга хос вазн, қофия сингари ташқи омиллари сақланмаса ҳам уларнинг мазмунига диққат қаратади, шеърни табдил қи-лади. Масалан, олима тазкирадаги машҳур аёл шоиралардан бўлган Маҳсатий Ганжавий (XI аср охири XII аср бошлари) фикрасида бир рубойни қуйидагича таржима қилган: “Дейдилар: Кечаларнинг бирида Маҳсатий ҳаво олиш учун Султон мажлисидан ташқарига чиқди. Қараса, қор ёққан экан. Қайтиб кирганидан кейин Султон ҳавонинг қандай-лигини сўради. Маҳсатий бадихона қуйидаги рубойни айтади. Рубой:

**Шоҳо, фалак аспи саодат заййин кард,
В-аз жумлаи хусравон туро таҳсин кард.
То дар ҳаракат саманди заррин наълат,
Бар гил наниҳад пой, замин симин кард.**

Яъни: Эй шоҳ, фалак саодат отини эгарлади, Ва барча ҳукмдорлар ичида сенгагина таҳсин айтди. Олтин тақали тулпоринг юрганида, Тупроқ устига қадам босмасин деб, ер кумушдек бўлди”¹.

Бу ерда олима ушбу рубой аслиятидаги мазмунни ўқувчи яхши англаши учун насрий таржима қилган. Ушбу рубой адабиётшунос олим, таржимон Эргаш Очилов томо-нидан қуйидагича таржима қилинган:

**Бахт отини, эй шоҳ, фалак этди тайёр,
Шоҳлар ичида қилди шаънингни пойдор.
Лой бўлмасин оёғи отингни дея,
Ёғдирди замин узра, қара, оппоқ қор².**

Диққат этилса, С. Ғаниева таржимасида илмийлик, яъни мазмунни сақлаш асосий мақсад, Э.Очилов таржимасида эса бадийлик, яъни вазн, қофия асосий бўлган.

¹ Фахрий Ҳиравий. Жавоҳир ул-ажойиб. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2014. – Б. 147.

² Минг бир рубой / форс-тожик тилидан Э.Очилов таржималари. – Т.: Фан, 2009. – Б.54.

Шунингдек, мазкур фикрада шоиранинг исмини ҳам тўғри ёзгани олиманинг матнга нисбатан эътиборли эканлигидан далолат беради. Чунки, мазкур шоира ҳақидаги маълумотларни кузатганимизда уч ўринда уч хил шаклда берилганини кўрдик. Жумладан, 2009 йилда нашр этилган “Минг бир рубой” тўпламида ўқиймиз: “Маҳастий Ганжавий (1098 – XII аср ўрталари). Асли исми Муниса бўлиб, Хўжандда туғилган. Маҳастий (Маҳситий) унинг тахаллуси бўлиб, “ой юзли” демакдир...¹”. 2019 йилда усмонли турк тилидан таржима қилиниб, чоп этилган Ризоуддин Фахриддин ўғлининг “Машхур хотунлар” китобида эса қуйидагича берилади: “Маҳистий. Эроннинг машхур шоираларидан бўлган “Улуғхоним” дир. У ганжалик ёки нишопурлик. Султон Санжар салжуқийнинг ҳамсуҳбатларидан бўлиб, Абдуллахон Ҳиротни қамал қилган пайтида вафот этган²”.

Интернет сайтларидаги мазкур шоира ҳақидаги маълумотда қуйидагича шаклда берилган:

مەسەتی گنجەای یا مەسەتی گنجوی

Озарбайжонча шакли эса қуйидагича берилган:
Məhsəti Gəncəvi – XII əsrdə yaşamış mənşəcə [Azərbaycanlı](#) olan şair, sufi Əxi təriqətinin üzvü. 2013-cü ildə [UNESCO](#)-nun Baş Konfransının 36-cı sessiyasında Məhsəti Gəncəvinin 900 illik yubileyinin dünya səviyyəsində qeyd edilməsi haqqında qərar qəbul edili³. Бизнингча, Суйима Ғаниева матнида келтирилган Маҳсатий исми тўғри, чунки шоира тахаллуси “моҳ” сўзи билан боғланиши аниқдир. Суйима Ғаниева илмий фаолиятида матнни реконструкция, яъни матнни қайта тиклаш, матннинг муаллиф қалами остида чиққан маъносини тузиш ишлари кузатилади. Олима томонидан олиб

¹ Қаранг: Минг бир рубой / форс-тожик тилидан Эргаш Очилов таржималари. – Т.Фан. 2009. –Б.49.

² Қаранг: Фахриддин ўғли, Ризоуддин. Машхур хотунлар (Тарихда номи чиққан аёллар) / Таржималар: М.Эшмуҳаммедова, Б.Умурзоқов. – Т.: “Navro‘z”, 2019. – Б. 274.

³ Məhsəti Gəncəvi. <http://www.fa.wikipedia.org//az.wikipedia.org>

борилган бу ёндашув таржима жараёнидан фарқ қилиб, нафақат ўзга ва она тил ўртасида, балки бир тил ичида матн яратиши билан ажралади. Суйима Ғаниева “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матнини тузишда ҳам айнан реконструкция қилиш асосида асарнинг таянч матнини тузиб чиқади. Олима “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матнини қуйидаги тамойиллар асосида тайёрлайди:

1. Агар илмий-танқидий матнга киритилган бирор сўз асосга олинган қўлёзмаларда бошқа сўз билан алмаштирилган бўлса, унда матндаги сўз тепасига рақам қўйиб, матн остида шу рақамнинг ёнига қайси қўлёзмада қандай сўз келган бўлса, бевосита шу сўз ёзилади.

2. Фарқлар бирикма ёки бутун бир жумлага тегишли бўлса, унда жумла бошланадиган сўзнинг ўнг томонига “*” белгиси, тугалланган сўз ёнига рақам қўйилган, шу рақам асосида матн илмий аппаратида қўлёзма матнлари фарқини кузатиш мумкин бўлади.

3. Баъзан бутун бир бет таянч матндан фарқланади. Бундай ҳолда илмий-танқидий матн бўлаги бошланишига “**” белгиси қўйилган, матний фарқлар кўрсатилган.

4. Баъзан котиблар ихтиёри ёки юзага келган ноаниқликлар сабабли тушиб қолган сўз, бирикма, жумлалар “ – ” белгиси билан, аксинча, қўшимчалар “ + ” белгиси билан бериб борилган.

Умуман, олиманинг ўзи қайд этганидек, “Мажолис ун-нафоис” асарининг илмий-танқидий матни таянч нусха тартиби билан тузилган, бошқа қўлёзмаларда мавжуд фарқлар матн остида фиксация қилиб, изоҳланган.

Немис файласуфи Гадамернинг фикрича, “тушуниш мумкин бўлган борлиқ, бу фақат тилдир”¹. Герменевтикада

¹ Гадамер Х.Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – С. 548.

тушуниш ва тушунтириш билан бир қаторда интерпретация – талқин этиш ҳам муҳим ҳисобланади. Суйима Ғаниева илмий қарашларида матн билан жонли мулоқотга киришиш, нафақат матнни тушуниш, балки шарҳлаш, тушунтириш устун туради. Олима қарашларининг мулоқот характериға эға бўлишини шарҳловчи ва матн ўртасида юзага келган жонли бирикувнинг юзага чиқиши билан изоҳлаймиз. Мумтоз шеърлар матнида сўзлар қўлланиши поэтик вазифа бажариш ҳамда герменевтик трансформация учун ўзига хос ғоя ташишга хизмат қилади. Сўзлардаги уйғунлик унинг ташқи ва ички маънолари ўртасида пайдо бўлиб, трансформация орқали матн мазмунидан келиб чиққан сўз янги, оригинал маъно, оригинал шаклга эға бўлади. Олима шарқ адабиётига хос бўлган бундай ҳодиса хусусида сўз юритар экан, Хувайдо ижодида ҳам ботиний ва зоҳирий маъноси мавжуд сўзларга эътибор қаратади:

**Санамни дардини дафтар қилиб хатга битиб бўлмас,
Ани асрорини бефаҳмларга шарҳ этиб бўлмас¹.**

Байтдаги *эй дилбар, санам, асрор* каби сўзлар маъноси ички маънонинг кенгайишиға ёрдам бериб, сўз шакли мотивлашиши учун манба бўлмоқда. Мумтоз асарлар матнини тушунишда баъзан сезиларли даражада давр, миллат, маданият масалаларини ҳал этиш зарурияти туғилади. Мана шу жараёнда матнни тушуниш учун таяниш керак бўлган герменевтик восита – матн шарҳи зарур бўлади. Бадиий асар матнини шарҳлаш жараёни оддий луғат билан таққослаш тарзида кўринса-да, аслида тадқиқотчининг ўз-ўзини кузатиш, таҳлил этиш жараёни шаклланган махсус илмий ёндашув ҳисобланади. Шарҳ – шарҳни қабул қилувчига матнни етарли даражада тушуниши учун зарур бўлган маълумотлар тўплами кенг ўқувчилар оммаси, бошқа тил ёки соҳа

¹ Ғаниева С. Шоир ҳақида сўз. Хувайдо. Кўнгил дарди. – Т. : “MERIYUS”, 2009. – Б. 5.

вакиллари бўлиши мумкин. Шарқ мамлакатларида қадимдан ривожланган шарҳ, яъни матндаги сўзлар мазмунини талқин этиш ўзининг ёрқин услубий характериға эгадир. Шарқда асарни назарий ва амалий ўрганиб, кейин унга ёзилган шарҳ мустақил асар бўлади. Шарқ адабий-танқидий қарашлари тарихида “герменевтика” атамаси учрамаса-да, аммо унинг мазмун-моҳиятиға мос фикрлаш тарзи қадим даврларидаёқ мавжуд бўлганлиги юқорида Идрис а.с. таърифи мисолида кузатилди. Фикҳ илми ривожига катта ҳисса қўшган олим Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асариға ўнлаб шарҳ битилган¹. “XVII-XVIII асрларда “Маснавий” мутолаа қилиш ва унга шарҳ ёзиш Ўрта Осиё, Эрон ва Туркияда кенг расм бўлган”². Асарларға ёзилган шарҳлар асосан манба матни талқини бўлиб, шарҳловчининг ўзгача ёндашуви ҳамда кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

Албатта, “шарҳ – санъат учун санъат”³ яратишдир. Суйима Ғаниева “Амир Темур ва темурийлар Навоий нигоҳида”⁴ номли мақоласида “Мажолис ун-нафоис”нинг еттинчи мажлисида Амир Темур зикрида келтирган: **Абдолзи бим чанг бар Мусҳаф зад** (Мазмуни: Дарвеш кўрқувдан Қуръонга чанг солди) мисраси тўлиқ матнини ўрганади. “Темур бадиҳона келтирган мисра X асрдаги буюк орифлардан шайх ва шоир Абусаид Абдулхайрнинг машҳур “Ҳавроия” рубойиси тўртинчи мисрасидир. Бу рубойи билан боғлиқ ривоят ҳақида Жомий “Нафоҳот ул-унс”да, Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Абусаид Абдулхайрға бағишланган фикраға тўхталиб ўтадилар. Рубойи матни:

¹ Қаранг: Ҳасаний Маҳмуд. Ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари ва унга ёзилган шарҳлар. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000.

² Ҳамроева Д. “Маснавий” шарҳлари // Сино, 2008. – № 30. – Б. 35.

³ Рейсер С.А. Палеография и текстология нового времени. – М.: Просвещение, 1970. – Б. 293.

⁴ Ғаниева С. Амир Темур ва темурийлар Навоий нигоҳида / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2009. – № 28. – Б. 4.

**Ҳавро ба назораи нигорам саф зад,
Ризвон ба ажаб бемонду каф бар каф зад.
Як холии сияҳ барон рухон мутраф зад,
Абдол зи бим чанг бар Мусҳаф зад.**

Яъни: Ҳурлар нигоримни кўриш учун саф тортдилар, жаннат дарвозабони ажабланиб, қарсак чалди. Бир қора хол ул юзларга парда тортди, абдол (девона) эса қўрқувдан Қуръонга чанг солди”¹. Бу мисра ва унинг муаллифи бора-сида бошқа олимлар ҳам сўз юритишган. “Бу рубоий ўша даврларда ниҳоятда кенг тарқалган бўлиб, уни ҳар хил талқин қилишлар унга шарҳ ёзишларни ҳам тақозо этган”² ва ҳатто Хожа Аҳрори Валий ҳам шу рубоий шарҳига бағишлаб “Ҳуроия” ёки “Ҳавроия” рисоласини ёзган. С. Ғаниева бу машҳур рубоийга Хожа Аҳрордан ташқари яна бошқалар томонидан ёзилган шарҳларни “Шайх Абусаид Абдулхайрнинг “Ҳавроия” рубоийсига ёзилган шарҳлар ҳақида” мақоласида келтиради. Олима асар моҳияти, унинг бадиий-эстетик хусусиятларини очиб бериш, асар матнида акс этган ижодкор ғоясини талқин этишни ўқувчига асарни тушуниши учун ёрдамчи восита деб қарайди. Матн шарҳида муаллиф ишора этган баъзи ўринлар, у ёки бу сабаб билан ошкора ёзмаган ёки баён этилиши лозим топмаган ҳолатлар талқин қилиниши билан матн моҳияти очилади. Шарҳ қисқа ва фойдаланишга қулай бўлиб, одатда, матндан кейин алоҳида мақола ёки маълумот тариқасида жойлаштирилади. Матндан сўнг берилган шарҳнинг ўзига хос фойдали жиҳатлари бор. “Китобхон жами ёрдамчи иловани, – деб ёзади С.А. Рейсер, – бирйўла олади, ўзига керакли маълумотни шу жойдан ахтаради ҳамда матн шарҳини яхлит

¹ Ғаниева С. Амир Темур ва темурийлар Навоий нигоҳида / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2009. – № 28. – Б. 4.

² Валихўжаев Б. Хожа Аҳрори Вали. – Самарқанд: Зарафшон, 1993. – Б. 104.

кўздан кечиради”¹. С. Ғаниева Алишер Навоий 20 жилдлик мукаммал асарлар тўплами нашрига берган шарҳларида айнан шу усулни қўллайди. Олима томонидан тайёрланган “Мажолис ун-нафоис”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Назм ул-жавоҳир”, “Вақфия”, “Арбаъин”, “Маҳбуб ул-қулуб” сингари асарлар матни шарҳлари мазмун-моҳияти нуқтаи назаридан шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин бўлади:

- а) ташбеҳли ва рамзли байтлар шарҳи;**
- б) матнда тилга олинган асарлар ёки уларнинг муаллифлари ҳақидаги маълумотлар;**
- с) шеърий санъатларга доир изоҳлар;**
- д) тарихий ва афсонавий шахслар тавсифи;**
- е) муаммоли ёки илмий тадқиқотларга туртки бўладиган шарҳлар.**

Суйима Ғаниева матн шарҳини беришда адабиётшунослик, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, тарих, тилшунослик, диншунослик каби фанларига мурожаат этган. Жумладан, С. Ғаниева “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асари матн талқини билан боғлиқ ҳар бир нуқтага эътибор қаратаркан, ҳозирги давр ўқувчиси учун **буғро, тавочи, улуфа, мақомат, ринд, тафсил, лангар, қушчилик, сипоҳийлик** каби сўзлар маъносини тушунтиришни зарур деб билади. Олиманинг “буғро – лағмонга ўхшаган хамир овқат²; тавочи – подшоҳнинг буйруқ ҳамда топшириқларини тегишли жойларга ва одамларга етказувчи ҳамда амалга оширувчи амалдор³; улуфа – амалдорларга давлат томонидан белгиланган маош ва озиқ-овқат⁴; қушчилик – ов қиладиган қушларга

¹ Рейсер С.А. Палеография и текстология нового времени. – Л.: Просвещение, 1970. – Б. 296.

² Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 211.

³ Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 200.

⁴ Ўша асар. – Б. 220.

қаровчи шахс, ўрта асрларда саройда қушчилик лавозими ҳам бўлган, қушчилар нуфузли шахс ҳисобланган; ¹ сипоҳийлик – амалдорлик, ҳукумат хизматида бўлиш, ҳарбий юриш ёки машваратларда қатнашиш бундай хизмат доирасига киради² каби қўшимча изоҳлар бериши асар мазмуни кенг, чуқур англанишига қаратилади ҳамда шарҳларни беришда асар матни тили билан ўқувчи англайдиган тил фарқланишидан келиб чиқиб иш юритади. Баъзан шарҳлашда шу нарса кузатиладики, асар матни нашрларида тафовутлар учрайди. Масалан, “Мажолис ун-нафоис”нинг муқаддимасида: “Ҳазрати малики алломнинг каломи муъжиз низоми Жаброили ҳужаста фаржом воситаси била хайр-ул-аном алайҳиссалавоту вассалламға нозил бўлди”³ каби жумлалар мустақилликдан олдинги тазкира нашрида берилмаган. Шарҳловчининг фикрига кўра, кейинги давр ўқувчилари бу жумлаларни тушунтириш керак. Олима шунинг учун **“малики аллом** – Оллоҳ кўзда тутилмоқда, **каломи муъжиз низоми** – Қуръони каримнинг нозил бўлиши ҳақида сўз кетмоқда, **Жаброил** – Исломдаги тўрт фариштадан бири, Худо билан пайғамбар ўртасида элчилик қилган, **хайр-ул-аном алайҳис салавоту вассаллам** – одамларнинг яхшиси, унга салом ва дуолар бўлсин демакдир. Бу ибора Муҳаммад пайғамбар номига қўшиб ёки уни назарда тутиб айтилади” тарзида матнни шарҳлаган. Бундай ёндашув “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида Саййид Ҳасаннинг отаси Ардашер Бойсунғур мирзо таърифидаги “Сулаймон” сўзига берилган шарҳда ҳам кўринади. Навоий Ардашернинг ўз касбининг маҳоратли кишиси бўлгани муносабати билан бир байт келтиради:

¹ Ўша асар. – Б. 217.

² Ўша асар. – Б. 218.

³ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 7.

**Кўп ҳунарлик кимса шаҳларга этар дамсозлик,
Куш тилин билган Сулаймонга этар ҳамрозлик¹.**

Навоий Саййид Ҳасан отасининг кўп ҳунарлар эгаси эканлигини Сулаймон пайғамбарга ўхшатар экан, шарҳловчи Сулаймон – Тавротга кўра шоҳ, Қуръони мажидда эса, пайғамбар дейилишини, ривоят ва қиссаларда у ақлу идрокли, тадбиркор бўлгани, унинг сеҳрли узуги бўлиб, ана шу узук (хотам) воситасида ҳаммани ўзига мутеъ қила билганини ёзади. Яна шарҳда Сулаймон Сабо маликаси Билқисга уйланган, у қушлар, инсу жинлар тилини билган, Сулаймон ҳақида Қуръоннинг 44-сураси 11-12 оятларида, “Насойим ул-муҳаббат”да “Сулаймон бинни Довуд алай-ҳимус-салом” сарлавҳаси остида муфасссал фикра берганини ҳам қайд этади². Кўриниб турибдики, С. Ғаниева Сулаймон пайғамбар билан боғлиқ асосий манбалар “Таврот” ва “Қуръон” кейин “Насойим ул-муҳаббат”даги маълумотларни жамлаш асосида шарҳлаш олиб боради. Суйима Ғаниева илмий ёндашувларида матнда келтирилган асар ҳақида сўз юритиш кўп учрайди. Жумладан, “Мажолис ун-нафоис”нинг аввалги мажлисининг Мавлоно Ҳусайн Хоразмий ҳақида фикрасида: “Мавлоно ўз замонининг машоҳиридиндур ва “Мақсади ақсо” анинг таснифидур. Ва Мавлоно Жалолиддин Румий (қуддиса сирруҳу) маснавийсиға шарҳ битибдур ва “Қасидаи бурда”ға ҳам хоразмийча туркий тил билан шарҳ битибдур. Ўзга мусаннафоти ҳам бор. Аммо ахлоқ ва сифоти ботин илмида ёруғлик топқоннинг мунофисидур”³, – деб ёзилади. Демак, Навоий бу фикрада “Қасидаи бурда”, “Мақсади ақсо” ҳамда Румий асарига ёзилган шарҳ ҳақида айтиб ўтмоқда. Олима бу ерда асосан “Қасидаи бурда”га шундай эътибор қаратади: **“Қасидаи бурда”** – араб шоири

¹ Ўша асар. – Б. 7.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 217.

³ Ўша асар. – Б.13-14.

Каъб ибни Зуҳайр (VII аср) асари. Бурда дегани йўл-йўл матодан тикилган устки кийим – қабони англатади. Ривоятга кўра, Муҳаммад пайғамбар шол дардига мубтало бир бемор устига ўз бурдаси – устки кийимини ташлаган экан, у даво топиб, тузалиб кетибди. Қасиданинг номида шу ривоятга ишора бор. Қасида уч қисмдан – анъанавий лирик муқаддима, дидактик қисм ва мадҳдан иборат. “Қасидаи бурда”га жуда кўплаб назиралар ёзилган, мухаммаслар боғланган, шарҳлар битилган. Мусулмонлар қасидага маълум даврларда илоҳий маъно ҳам бериб, унинг айрим парчаларини тумор тарзида ўзлари билан олиб юрганлар”¹. Олима шарҳи манбасини танлаган, яъни матндаги ҳар учала асарга эмас, биттаси кенгроқ, иккинчиси қисман, учинчиси ҳақида умуман шарҳ бермаган. Бизнингча, бундай шарҳлашда шарҳловчи кўпроқ ўқувчи учун аҳамиятли деб топган ўринларни танлаб, иш олиб борган.

Биз аслида олиманинг ушбу шарҳига қўшимча иловалар киритиш лозим эди, деган фикрдамиз. Яъни, машҳур саҳобий Каъб ибн Зуҳайрнинг “Қасидаи бурда”си билан Муҳаммад ибн Саъид ибн Ҳаммод ибн Абдуллоҳ ал-Бусирий(1212-1292)нинг “Қасидаи бурда” асари бир хил номланган. Шунинг учун Бусирийнинг манзумаси фарқлаш мақсадида “Қасидат ул-бур’а” (ал-Қасидат ул-бур’иййа) номи билан ҳам юритилган². Шунинг учун Мавлоно Ҳусайн Хоразмий бу икки асарнинг қайсига шарҳ битганига аниқлик киритиш керак бўлади. Бизнингча, Абдуллоҳ ал-Бусирийнинг “Қасидаи бурда” асарига асрлар давомида кўплаб шарҳлар ёзилган ва уларнинг кўпчилиги машҳур бўлганини инобатга олсак, Мавлоно Ҳусайн Хоразмий ҳам ушбу асарга шарҳ битган, деган хулоса тўғри бўлади. “Ислом оламида “Қасидаи бурда”чалик машҳур бўлган, кўп ўқилган

¹ Ўша асар. – Б. 218.

² Қаранг: Муҳаммад ибн Саъид ал-Бусирий. Қасидаи бурда. Араб тилидан Сайфиддин Сайфуллоҳ таржимаси. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005. – Б. 3.

ҳамда кўплаб шарҳ ва изоҳлар битилган бошқа бирор қасида мавжуд эмас. Тадқиқотларга кўра, бу мавзуда ёзилган асарлар 330 га яқиндир”¹. Баъзи ўринларда олима томонидан тайёрланган шарҳлар қамрови кенг олингани кўринади. “Мезон ул-авзон”да Навоий шундай ёзади: “...рамали махбундурки, ҳар мисраи саккиз рукндурки, байти ўн олти бўлғай, Хожа Исмат Бухорийда пурбаҳо дебдурлар...”² Суйима Ғаниева матн шарҳида Хожа Исмат Бухорий ҳақида батафсил шундай шарҳ беради: “Хожа Исмат Бухорий (ваф. 1437) – Бухорода яшаб ижод қилган шоир. Халил Султон саройида хизмат қилган. Халил Султон зиндонбанд этилгандан сўнг у саргардонликка учрайди. Улуғбек тахтга ўтиргач, Исмат Бухорийни саройга таклиф этади. Лекин шоир таклифни қабул қилмайди, у узлатни, дарвешлар орасида бўлишни афзал кўради. Исмат Бухорийнинг 8000 минг байтдан иборат шеърлар девони, “Иброҳим Адҳам” номли маснавийси мавжуд. Шоирнинг девонида Улуғбекка (13), Халил Султонга (40) ва Темурий шаҳзодаларга бағишланган жами 75 қасидаси, 466 ғазал, мухаммас, қитъа ва бошқа жанрдаги шеърлари мавжуд. Унинг девони 1987 йили Техронда нашр қилинди. Унга Аҳмад Каримий “Забардаст олим ва порсо ориф” номли сўзбоши ёзган. Сўзбошида таъкидланишича, ирфоний жиҳатдан Исмат Бухорий шеърлари Ҳофизга ва равонликда Саъдийга ўхшайди. Шоир “Исмат”, “Исматуллоҳ”, “Насирий” таҳаллусларида шеърлар ёзган ва охирги таҳаллусини Халил Султон тавсия этган экан”³. Суйима Ғаниева шарҳларини ўрганиш шуни кўрсатадики, олима ўқувчи учун муаллиф ижод линиясига доир қўшимча

¹ Сайфиддин Сайфуллоҳ. Муқаддима. Муҳаммад ибн Саъид ал-Бусирий. Қасидаи бурда. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2005. – Б. 10.

² Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Мукаммал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 91.

³ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Мукаммал асарлар тўплами. 16 жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 324.

тўплам тайёрлаган. Бу жараён икки хил ёндашув асосида амалга оширилган:

1. Навоий тилга олган ижодкорлар ҳақида қўшимча шарҳлар бериш.

2. Алишер Навоий бирор муносабат билан тилга олиб ўтган шахслар ҳақида маълумот тўлдириш.

Биринчи ёндашув ҳақида гапирадиган бўлсак, масалан, муаллиф “Мажолис ун-нафоис”да Амир Қосим Анвор, Жалолиддин Румий, Котибий, Ашраф, Хожа Исматулло, Яҳё Себак, Хожа Ҳофиз, Мир Ислом Ғаззолий каби ижодкорлар ҳақида етарлича тавсилотлар беради. С.Ғаниева муаллиф маълумотларини кенгайтириш мақсадида шундай шарҳ беради: “Хужжат ул-ислом Имом Муҳаммад Ғаззолий – Абдуҳомид Муҳаммад ибни Муҳаммад Тусий машҳур мутакаллим, фақиҳ ва суфий. Аввал Гургон, кейин Нишопур яқинидаги “Низомия мадрасаларида таҳсил кўради. Бир неча муддат Бағдоддаги “Низомия” мадрасасида мудarrisлик қилади. Сўнгра Шом Фаластин ва Ҳижозда яшайди. Ғаззолий асарларида фалсафа, илоҳиёт, риёзиёт, табиийёт, мантиқ ва ахлоққа оид масалалар юзасидан баҳс юритилади. Ғаззолийнинг тасаввуфга оид “Кимёи саодат”, “Иҳёи ул-улум ад-дин” асарлари халқ орасида маълум бўлган. Ғаззолий фалсафаси асосида худони ақл билан англаш мумкин эмас, уни руҳий илтижолар, сиғиниш ва ибодатлар орқали англаш мумкин, деган ақида ётади. Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асарида Муҳаммад Ғаззолийга алоҳида мақола бағишланган. Унда олимнинг куняти Абу Ҳомид ва лақаби Зайниддин деб кўрсатилган. Мисрнинг Искандария шаҳрида, Нишопурда яшагани ҳам қайд қилинади. Ғаззолий Нишопурда хонақоҳ ва мадраса қурган. Навоий Ғаззолийнинг яна “Ёқут ут-таъвид” (Сўзнинг ёқутлари), “Жавоҳир ул-Қуръон” ва “Мишкот ул-анвор” (Қандил

нурлари) номли асарлар ёзганини таъкидлайди”¹, – деган анча кенг шарҳлашни маъқул кўради. Аслида муаллиф бу шахс ҳақида: “Хужжат ул-ислом Имом Муҳаммад Ғаззолий (қуддиса сирруху) авлодидиндур. Зоҳир улумин такмил қилди ва лекин фоний сифат ва бетакаллуф киши эрди. Ва тиб ва ҳикматда маҳорати бор эрди. Салотин ва ҳукамо мажлисиға борур эрди” мазмунидаги маълумот билан ки-фояланган. Демак, олима муаллиф маълумоти барча учун бирдек равшан эмас, деган фикрга келган ва шарҳлаш дои-расини кенгроқ режада амалга оширган. Бу билан шарҳ-ловчи муаллиф маълумотига қўшимча шарҳ бериш орқали асар матнига эмас, ўқувчи билим савиясига сезиларли таъ-сир кўрсата олади. С.Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”нинг учинчи мажлисида тилга олинган Мавлоно Осафий яъни Хожа Шамсиддин Ҳиравий шахси ҳақида айтайлик, бутун бир илмий тўплам тақдим этади. Олима аввал Мавлоно Осафий туғилган, вафот этган йили ва жойини девонининг 1968 йил Техронда Ҳоди Арфаъ Кирмоний томонидан сўз-боши билан нашр эттирилганини келтиради. Шориҳ Навоийнинг “Соқийнома” асарида Осафий яқин дўстлар ва ҳаммаслақлар қаторида ҳамда заковатли шоир сифатида тилга олинишини қайд этади. Фахрий Ҳиротий эса Навоий адабий анжуманларда ўқиган Осафийнинг байти, Навоий вафотига ёзган марсиясидан бир байт ва таърихини кел-тирган. Қўшимча маълумот тариқасида “Макорим ул-ах-лоқ”, “Бадоеъ ул-вақоеъ” каби асарларда Осафийга эътибор қаратилганлиги кўрсатилган². Олиманинг шарҳлашдаги иккинчи ёндашуви муаллиф бирор муносабат билан тилга олиб ўтган, лекин у ҳақида тўхталишни лозим билмаган ўринларни шарҳлаш бўлади. Бу усул орқали нотаниш шахс

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 221-222.

² Қаранг: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 244-245.

ҳақида янги маълумот жамланади. Масалан, “Мажолис ун-нафоис”нинг биринчи мажлисида Имом Али Мусо ар-Ризо, Меҳрий, Анварий, Алауддавла Мирзо, Хожа Салмон, Шайх Камол, Мавлоно Саъдуддин Кошғарий ёки иккинчи мажлисида Абу Ҳанифа, Ибн Ҳожиб, Сайид Шариф, Шайх Зайниддин, Хожа Абдуллоҳ Ансорий, Имом Фахр, Амир Суҳайлий, Ҳазрат Шайх, Шайх Фариддин Аттор, Шайх Баҳовуддин Умар, Хожа Абу Наср Порсо, Ҳазрат Шайх Абдусайд Абдулхайр, Кичик Мирзо, Мавлоно Жаъфар, Ҳазрати шайх ул-исломий Аҳмади Жомий, Хожа Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Ҳожибек кабиларга махсус фикра ажратилмайди. Бу шахслар ҳақида қисқача маълумотлар асар матни шарҳида келтирилади. Бу ҳолат “Мажолис ун-нафоис”дан ташқари яна бошқа асарлар шарҳида ҳам учратиш мумкин. Жумладан, “Назм ул-жавоҳир”да Ҳусайн Бойқаро таърифидаги: “...адабиёти мўъжиза монанди тарокибидин Заҳир ва Анварий руҳи шарманда ва фикароти сеҳр пайванди салосатидин Вассоф била Табарий равони сарафканда” матни шарҳида олима ёзади: “Заҳир Фарёбий машҳур шоир, Анварий Авҳадуддин Али ибн Муҳаммад машҳур форс шоири, Вассоф Шарафуддин Абдуллоҳ олим ва атоқли тарихнавис, Табарий Муҳаммад ибн Жарир форс донишманд тарихчиларидан”¹. Шарҳ изоҳли луғатга асосланган, лекин ўқувчининг шу жойда Ҳусайн Бойқаронинг қанчалик улук кишилар билан тенглаштирганлигини англаш қийин эмас. Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами учун олима томонидан жами 1400га яқин матн шарҳлари тайёрланган. Биргина “Мажолис ун-нафоис” асари матни учун шарҳ ва таржималарнинг умумий сони 706 тага етади. Шулардан муқаддимада – 16 та, I мажлисида – 119 та, II мажлисида –

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 229.

141та, III мажлисда – 194 та, IV мажлисда – 106 та, V мажлисда – 28 та, VI мажлисда – 49 та, VII мажлисда – 40 та, VIII мажлисда – 13 та шарҳ ва таржималар келтирилган.

Суйима Ғаниева ўз шарҳларини асосан қуйидаги манбалар асосида берган:

1. “Насойим ул-муҳаббат”, “Девони Фоний”.
2. “Равзат ус-салотин”, “Жавоҳир ул-ажойиб”.
3. “Тазкират ул-авлиё”, “Мақорим ул-ахлоқ”, “Ҳабиб уссияр”, “Бадойеъ ул-вақойеъ”, “Бобурнома”, “Парданишонони суҳангўй”.
4. Арабча-ўзбекча, форсча-ўзбекча ва изоҳли луғатлар.
5. Ўзбек, рус, эрон, тожик, афғон адабиётшунос ва тарихчи олимларнинг илмий тадқиқотлари. Жумладан, Ҳ.Ҳомидий (Фирдавсий Тусий шарҳи), А.Муродов (Мавлоно Мажнун, Бадиъуззамон Мирзо шарҳи), А.Рустамов (Мир Атоуллоҳ шарҳи), С.Рафиддинов (Мавлоно Атойи шарҳи), Е.Э.Бертельс (Хожа Мажиддин Муҳаммад шарҳи), А.Н.Болдиров (Мавлоно Соҳиб шарҳи), А.Мирзоев (Мавлоно Биноий шарҳи) сингари олимлар илмий ишлари. С. Ғаниева шарҳларини ўрганиш давомида айрим ноаниқлар ҳам учради. Жумладан, “Мажолис”нинг тўртинчи мажлисида Мавлоно Фахрий деган ижодкор ҳақида шундай: “Мавлоно Фахрий – Ҳирӣ шаҳрининг одамизодаларидиндур”¹, – деб ёзилган ва шоирнинг бир матлаъси келтирилган. С. Ғаниева бу ижодкор шарҳини беришда хатоликка йўл қўйган. У тазкирада тилга олинган Фахрий билан “Мажолис ун-нафоис”нинг таржимони Фахрий Ҳиротийни адаштириб юборади ² . “Мажолис ун-нафоис” таржимони Фахрий Ҳиротий тазкирага киритилган бўлганида, албатта, “Мажолис ун-нафоис”нинг форсча таржимаси “Латойифнома”да

¹ Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Мукаммал асарлар тўплами. 15 жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б. 125.

² Қаранг: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 264.

ҳам бу ҳақида ёзилган, ишора этилган бўларди. Демак, тазкиранинг тўртинчи мажлисида “шеърга машҳур ва мубоҳий” бўлмаган Мавлоно Фахрий Ҳиравий эмас. Шарҳлар асар матнини тўғри ва осон тушуниш, киши исми ва жой номлари билан боғлиқ ноаниқликларни ўрганиш учун аҳамиятлидир. Олима томонидан амалга оширилган шарҳлаш усули бугунги кунда ҳам зарур ҳолатдир. Чунки таълим жараёнларида матнни шарҳлаш орқали талқин этиш таҳлилий мулоҳаза ҳамда билим олиш даражасига сезиларли таъсир кўрсатади.

III боб. ОЛИМАНИНГ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИГА ДОИР ТАДҚИҚОТЛАРИДАГИ ЕТАКЧИ ХУСУСИЯТЛАР

Ҳар бир тадқиқотчининг ўзига хос профессионал чегараси, аниқроғи, касбий-илмий этикаси йиллар давомида шаклланиб боради. Шу билан бирга, илмий тадқиқот олиб борувчи билан ўрганаётган давр ёки ижодкор ўртасида мураккаб, тушунтириб бўлмас боғлиқлик бўлади. Суйима Ғаниева адабиёт тарихини ўрганишни асосий мақсад қилгани ҳамда бу соҳада ўзига хос тадқиқот ёндашувларини танлаши олиманинг эътиқод, ҳурмат, ғурур каби хислатлари билан боғланади. Адабиётшунос Нурбой Жабборов мунаққид Озод Шарафиддиновнинг “Замон, қалб, поэзия” деб номланган китобида адабиётшуноснинг бадиий асарларни баҳолаш мезонлари: ҳақиқатпарастлик, талабчанлик, изланувчанлик каби асосий бўлганлигини келтиради ¹. С.Ғаниева мумтоз адабиёт тарихи тадқиқига ёндашув мезонларининг биринчи ва олима илмий-адабий қарашларини яққол намоён этадиган – **анъанавийликни ўрганиш**, яъни Шарқ адабиёти бошқа халқлар адабий меросидан ўзининг тарихий шаклланиш жараёни ва ўта поэтик бадиийликка бойлиги билан ажралишига аҳамият қаратиш ҳамда шу мезон асосида ўзининг илмий қарашларини баён этиш бўлади. Шарқда аънаналарга эътибор бериш муҳим ҳисобланиб, аънаналар асрлар давомида ижодий ривож топиб, кейинги давр адабиётининг гуллаб-яшнаши учун замин бўлади. С.Ғаниева ёзганидек, “Шарқ адабиёти аънаналар чамбариди яратилади, шаклланади, раванқ топади”². У мумтоз асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳаёти ва ижодини ўр-

¹ Қаранг: Жабборов Н. Замон, мезон, шеърят. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 63-73.

² Ғаниева С. Низомий муғаннийномалари / Низомий ва ўзбек адабиёти. Илмий анжуман материаллари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2007. – Б. 56.

ганишда, аввало, шарқона тафаккур маҳсули сифатида уларга қарайди. Олима мумтоз асарлар таҳлилида шарқ адабиёти учун хос бўлган: поэтиканинг устувор бўлиши; Шарқ шеъриятида асл мазмун ҳикматлар асосида берилиши; асарларда рамзийлик мавжудлиги; бир мавзу доирасида турли оригинал асар яратилиши каби жиҳатларга эътибор қаратади.

Суйима Ғаниева мумтоз ғазаллар шакли ва мазмуни жиҳатидан ягона бирликни ҳосил қилган ижод маҳсули эканлигига аҳамият қаратган. Олима рамзийлик асосида шоир бадий маҳорати ва ўзига хос услуби намоён бўлишини шундай изоҳлайди: “Мумтоз адабиётимизга хос бўлган зулмаънайн ҳодиса – зоҳирий ва ботиний маънолар частишуви Ҳувайдо қаламига мансуб аксар ғазалларнинг сирф хусусиятидир. Шоирнинг ғиноий-лирик шеъриятида зоҳирий-мажозий маънолар замирида юксак маҳорат билан ботиний-орифона тафаккур ва ирфоний фалсафа яширинган. Ҳувайдонинг:

**Сийнани садпора қилдинг, эй пари қоши қаро,
Тийра мужгонинг била қилдинг юрак бағрим яро...**

Ёки:

**Сенинг ҳажрингда, эй дилбар, ажойиб хаста ҳолим бор,
Юраким қуввати кетти, юрарга не мажолим бор** – каби бошқа шеърлари ана шундай зулмаънайн шеърлардир”¹.

С.Ғаниева айнан шоир ижодида май мавзусининг берилиши бўйича шуларни ёзади: “Ҳувайдо ижодидаги май мадҳи, уни йигитликда ичишга чорлашни қариган чоғда эмас, ёшликда ишқи ҳақиқий майидан маст бўлишликни, худованд ишқи омонатини бандасига майхонада беради, деган тасаввуфий ақидани уқдиришлик деб англаш керак. Бу майхона шундай бир майхонаки, унда дунёвий ғам-

¹ Ғаниева С. Шоир ҳақида сўз. Ҳувайдо. Кўнгил дарди. – Т. : “MERIYUS”, 2009. – Б. 4-5.

ташвишлардан холи бўлиб, ёлғиз Аллоҳ ишқи билан ёнилади”¹. Ҳувайдо шеърлари гўзал ва содда тилда ёзилиши билан бирга олима қайд этганидек, ошиқона, орифона, риндона мавзулар ифода этилиши билан ажралади. Албатта, кейинги адабиёт вакиллари ижоди анъаналардан чиқиб, янги ғоя, янги шакл яратишга, адабиётга ўзгача тамойилларни киритишга ҳаракат қилишган. Адабиётшунос Ҳ.Болтабоев ёзганидек, “Ўтган аср бошларида ўзбек шоири Чўлпон мумтоз шеъриятнинг “бир хиллиги”дан бе-зиб, янги шакл ва вазн ахтариш натижасида ўзбек шеърияти бармоқ вазнини таомилга киритиб, сарбастни топган экан, бу имконият биргина янгилик илинжидан эмас, балки анъанавий шеъриятни чуқур билиш натижасида амалга оширилган саъй-ҳаракат эди. Жаид адабиёти ўзгача бўлган мумтоз адабиётини чуқур ўзлаштириш, жаҳон адабиётидаги етакчи тенденциялардан хабар топиш натижасидагина маданий ҳаётнинг барча жабҳаларидаги каби бадиятда ҳам янгилик эҳтиёжини ҳис қилган ва бунга ўзларининг бутун ижодий кучларини қаратган эдилар”². Олима Шарқда назира боғлаш, татаббуъ ёзиш каби анъаналар ва узвийликка эътибор қаратар экан, хусусан, “Лисон ут-тайр” асарининг Навоий томонидан ижодий қайта яратилишига бўлган турли хил қарашларга шундай ўринли жавоб беради: “Навоийнинг ўз асарини “Мантиқут-тайр”га жавобан, назира тарзида ёзгани ҳақидаги эътирофини адабий анъанага риоя қилиш мазмунида тушуниш тўғрироқ бўлади. Зероки, асар оригиналлик даражасига кўтарилган. Бу ҳол, ўз навбатида, ўша даврларда назира боғлаш масаласига бениҳоя кенг ва анчайин чуқур маънода ёндашилганидан далолат беради. Демак, “Лисон ут-тайр” достони кўчирма асар эмас,

¹ Ғаниева С. Шоир ҳақида сўз. Ҳувайдо. Кўнгил дарди. – Т. : “MERIYUS”, 2009. – Б. 4.

² Болтабоев Ҳ. Янги назарий тамойиллар // Жаҳон адабиёти. 2008. – № 3.– Б. 31.

балки буюк устозлар мактабида ўқиш, уларнинг асарларидан завқланиш таъсирида ёзилган асар ҳисобланади”¹. Айнан биз олиманинг “буюк устозлар мактабида ўқиш”, деган фикрига эътибор қаратамиз. Олима бу билан назира боғлаш нафақат мавзуни такрорлаш, балки ўқиш, ўрганиш ҳам эканлигини айтмоқчи бўлади. Бу масалага кенгроқ ёндашган адабиётшунос Султонмурод Олимов ёзади: “XX асрнинг 20-йилларида йирик шарқшунос Е.Э.Бертельс Навоийнинг тенг ҳуқуқли оригинал шоир эканини илман исботлаб кўрсатиш учун айнан “Лисон ут-тайр”ни танлагани бежиз эмас эди. Бу билан олим, ҳатто, Навоийнинг олти достони орасидаги таъсир этаётган асарга нисбатан энг яқини ҳисобланган “Лисон ут-тайр” ҳам мустақил ижод намунаси бўлган оҳорий бадиий ижод намунаси, демоқчи бўлган. Бироқ бундан қарийб бир аср илгари ёзилган мазкур тадқиқотда муаллифнинг мақсади кўпроқ Аттор ва Фоний асарлари ўртасидаги фарқ-тафовутларни бўрттириб кўрсатишдан иборат бўлиб қолган. Адабиётшунослик, жумладан, таржимашуносликнинг эндиги вазифаси эса Аттор ва Фоний достонлари ўртасидаги ялпи вобасталикни тўлатўкис, яъни ҳар тарафлама очиб беришдан иборат бўлиши лозим”². Албатта, Навоий ва унинг салафлари ўртасида вобасталик, уйғунлик ҳодисасини ўрганиш орқали шоирнинг маҳоратини тўла очиб бериш мумкин бўлади.

Суйима Ғаниевага хос бўлган **иккинчи мезон** – бадиий асарлар нашридаги хато, камчиликларни тузатишга **холислик** асосида ёндашишдир. С.Ғаниева илмий фаолияти давомида учраган баъзи ноаниқликларни тузатиш ва бартараф этишни лозим деб топади. Масалан: Ҳувайдонинг “Сабо, еткур саломимни қади сарви равонимға” олти байтли, ҳазажи

¹ Ғаниева С. Қуш тили ишорати билан. Сўзбоши. Лисон ут-тайр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. – Б. 5.

² Олимов С. Таржимавийлик ва назиравийлик. <https://jahonadabiyoti.uz/2018/04/26/>

мусаммани солим баҳридаги ғазал бешинчи байти биринчи нашрида:

Они дарди фироқи ўлгунча мандин жудо бўлмас,

Тирилмас жисмима ондек тамоми устухонимға¹ – шаклида ёзилган, кейинги нашрда олима томонидан байтдаги хатонинг тузатилиши шоир мақсадини аниқ очади. Яъни:

Они дарди фироқи ўлгунча мандин жудо бўлмас,

Таралмиш жисмима жондек тамоми устухонимға².

Олиманинг холислик мезони жиҳатидан қарашлари унинг ҳавола ва изоҳларида ҳам кўринади. Олима бирор ижодкор биографиясига оид маълумот берганида айни шу шахсга бошқа асарларда қандай муносабат билдирилганини айнан келтириб ўтади. Масалан, “Мажолис ун-нафоис”нинг еттинчи мажлисидаги Фаридун Ҳусайн Мирзо фикрасида ўқиймиз: “Фаридун Ҳусайн Мирзо – Фаридун ҳасаблиқ ва Ҳусайн насаблиқ. Зоти таъзим ва виқорлиқ ва хулқи адаб ва ҳурмат шиорлиқ, ёй кучида ягона ва ўқ отарда замона аҳлига нишона. Тоат ва тақвийға мойил. Зикр ва тиловатқа машғул йигитдур. Хуб табъи ва мулойим зеҳни бор. Бу матлаъ анингдурким:

Гарчи дар кўи ту помоли жафо гардидам,

Ба худо гар сари мўе зи вафо гардидам.

Бу туркча матлаъ ҳам анингдурким:

Эй сабо, еткур манга сарви равонимдин хабар,

Раҳм этиб бергил манга ороми жонимдин хабар³”.

Гарчи Навоий бу темурийзодани алқаб, унинг яхши сифатларига кўпроқ эътибор қаратган бўлса-да, С.Ғаниева

¹ Ҳувайдо. Девон. Роҳати дил. – Т.: Ўздавадабийнашр, 1961. – Б. 14.

² Ҳувайдо. Кўнгил дарди. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С.Ғаниева. – Т.: “MERIYUS”, 2009. – Б. 42.

³ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан. – Б. 170-171.

“Бобурнома”га таяниб унинг ожиз жиҳатларини ҳам холисона ёритиб беради: “Фаридун Ҳусайн Мирзо – Ҳусайн Бойқаронинг ўғли. Бу шахзода ҳақида Бобур ёзади: “Ёйни яхши тортиб, ўқни яхши отар эди. Камон гуруҳасин дерларким, 40 ботмон экандур. Ўзи хейли мардона эди, вали ферузжанг эмас эди. Ҳар ердаким, урушти, мағлуб бўлди”. Фаридун Ҳусайн мирзо Шайбонийга қарши жанглардан бирида ҳалок бўлган”¹. Демак, шахзода ҳақидаги Навоий кўрсатмаган камчиликларни, олима “Бобурнома”га асосланиб, изоҳлаб кетади. Фахрий Ҳиравийнинг “Равзат ус-салотин” асарида шахзода ҳақидаги маълумотлар Навоий сўзларига яқин².

Олима илмий ишларига хос **учинчи мезон** – маълумотларни йиғиш, бирор ижодкор ҳаёти, ижодини ёритиш, яъни **тизимлилик** ҳисобланади. Айнан “Адабиёт тарихи” китоби миллатимиз тарихини акс эттирадиган муҳим ҳужжат бўлганидан бу жараён олимдан жуда катта масъулият ва мажбурият талаб этади. С.Ғаниева “Ўзбек адабиёти тарихи” китоби учун тайёрлаган материаллари мавжуд мезонлар асосида тизимли равишда қисқа, аниқ баён этилган.

“Ўзбек адабиёти тарихи”ни тузиб чиқишда ҳар бир қисм ёки илмий хулосалар шу мавзунини чуқур тадқиқ этган адабиётшуносларга топширилган. Адабиётшунослар китобнинг таркибини олдиндан белгилаб олиб, ишга жиддий ёндашганликлари хусусида шундай ёзилади: “Энг аввалдан шунга қарор қилиндики, адабиётнинг ривожланиш жараёни, ундаги барча мураккаблик ва янгиликлар “Тарих”нинг обзор қисмларида, ғоявий-тематик, назарий масалалар, бадиий-эстетик маҳорат ва улар билан боғлиқ анъана ва новаторлик каби масалалар алоҳида шоир ва адибларга бағишланган бобларда ёритилди. Шундай қилиб, жилдлар

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан. – Б. 279.

² Қаранг: Фахрий Ҳиравий. Равзан ус-салотин. – Т.: “MUMTOZ SO‘Z”. – Б. 62.

обзор ҳамда монографик портретлардан таркиб топди”¹. Суйима Ғаниева бу китобга Гадоий, Хусайн Бойқаро ва Навоий асарларни нашрга тайёрлаган. Алишер Навоийнинг “Назм ул-жавоҳир”, “Лисон ут-тайр”, Маҳбуб ул-қулуб”, “Мажолис ун-нафоис, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Вақфия”, “Муншаот”, “Муҳокамат ул-луғатайн” асарларини олдинги нашрлар ва илмий тадқиқотларга таяниб маълумотларни киритган. С.Ғаниеванинг “Ўзбек адабиёти тарихи” китобидаги иштироки ўзининг тузилиши, қамраб олган материаллари, уларни жойлаштириш ва баҳоланиши нуқтаи назаридан илмийлик ва тизимлиликка асосланганлиги билан ажралади. Олиманинг “Ўзбек адабиёти тарихи” нашридаги тўплаган тажрибаси 20 жилдлик Алишер Навоий мукаммал асарлари тўплами нашрида ўз самарасини кўрсатди. С.Ғаниеванинг танлаган мавзулари билан боғлиқ тадқиқотлари, илмий мақолалари, маърузалари муҳим ҳисобланади. Унинг бу нашрдаги иштирокини бевосита эмас, балки билвосита яъни тааллуқли тарзда иштирок этган деб белгилаш тўғри бўлади.

С.Ғаниева энциклопедиялар, хусусан, “Ўзбекистон совет энциклопедияси” (1971-1980), “Адабиёт энциклопедияси луғати” (1987), “Турк адабиёти қомуси” (2001) учун юздан ортиқ мақолаларни илмий-назарий билими ва тизимлилик мезони асосида тайёрлаган.

Суйима Ғаниева илмий қарашларидаги кейинги мезон бу – **қисқа, ихчам ва чиройли сўздан** ўринли фойдаланиб, фикрни ифода этишга эришишдир. Олима Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асари хусусида сўз юритар экан, “асарнинг энг гўзал фазилатларидан бири ундаги ниҳоят

¹ Ҳайитметов А., Ғаниева С. Кўп томлик “Ўзбек адабиёти тарихи”ни яратиш тажрибасидан // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. – № 4. – Б. 55.

даражада лакониклик – оз сўз билан кўп маънони билдиришликка” эришилгани ҳамда Навоийнинг бундай услуби “энг бой ҳикмат қаймоғи, донолик намунаси” ёки “Хамса” асари сарлавҳалари ҳар бир мустақил дostonнинг ҳар бир фаслидаги асосий мазмунни изоҳлашга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир”¹, – дея ёзади. Адабиётшунос Абдулҳамид Қурбонов шундай ёзади: “Хамса” шеърӣ асар бўлса ҳам, ундаги ҳар бир бобга насрий сарлавҳалар қўйилган. Алишер Навоӣ “Хамса” ёзишга киришар экан, устоз шоирлар: Низомӣ, Деҳлавӣ ва Жомӣларнинг бу соҳадаги анъаналарини давом эттиради. Шу билан бирга, бошқа соҳаларда бўлганидек, уларни беҳад ривожлантириб, мазмун томонидан ҳам, шакл жиҳатидан ҳам бутунлай янги поғонага кўтаради”². Бинобарин, Алишер Навоӣдек буюк зотнинг сарлавҳалар танланиши ҳамда устозларга эргашиш мезони олима томонидан ўзига хос тарзда давом эттирилган. С.Ғаниевнинг мақола, рисола, китоблари номланишида мумтоз асарлар, хусусан, Навоӣга мурожаат этиши кўп учрайди. Олима Алишер Навоӣ ижодида Ватан мавзусининг ёритилиши ҳақида сўз юритар экан, “Алишер Навоӣ ва Шарқ адабиёти” (2011) тўпламида эълон қилган мақоласини “Ватан таркини бир нафас айлама” деб номлайдики, бу ўринли ном мақола матн мазмунининг ярмига тенгдир. “Садди Искандарӣ” дostonидан олинган бу мисра асарда шундай давом этади:

**Кўриб умр тарихи мубҳамлиғин,
Ғанимат бил асҳоб ҳамдамлиғин.
Ватан таркини бир нафас айлама,
Яна ранжи ғурбат ҳавас айлама.**

Кўринадики, олима бутун дoston матнidan шоирнинг ватанпарварлик ғояси тўла намоён бўлган мисрасини аниқ

¹ Ғаниева С. Алишер Навоӣ. – Т.: Ған, 1968. – Б. 123.

² Қурбонов А. “Хамса” сарлавҳалари бадиияти. – Т.: “MERIYUS”, 2016. – Б. 3.

танлаган. Яна олиманинг Ансориддин Иброҳимов хотирасига бағишланган “Сабрдин ўзга чора ва таҳаммулдин ўзга тадбир йўқ” ёки Воҳид Абдуллаев хотирасига бағишланган “Кўнгил уйин илм этибон бир жаҳон” мақола сарлавҳалари “Ҳайрат ул-аброр”дан олинганки, бу олима томонидан мазмунли, чиройли сўзнинг дostonдан ўринли ажратилганлигини кўрсатади.

Шу ўринда А.Самаднинг Суйима Ғаниева ҳаёти ва илмий-ижодий фаолиятига бағишланган китобида:

**Нафосат илмида мақом эгаси,
Мустақил Ватаннинг дилбар эркаси,
Дилларни забт этган бир опамиз бор –
Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси¹,**

– мисраларида олимани Суйимбека деб номланиши эътиборимизни тортди.

Суйимбека тарихий шахс бўлиб, у ўзининг ақл-фаросати, ижтимоий-сиёсий ҳаётда муҳим мавқега эга аёл бўлган. Суйимбека Қозон давлат Саройчиқ шаҳридаги Юсуфхон ибн Мусо оиласида 1520 йили дунёга келган. Қозон шаҳридаги “Хон масжиди минораси” деб ном олган иншоотни ушбу аёл қурдиртирган². “Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси” китоби муаллифи Суйимбека ва Суйима шахслари ўз халқининг ардоғи, ҳурмати ва эътиборига сазовор бўлган, деган фикрни беради. Демак, сарлавҳа танлаш аниқ мақсад билан ўринли, чиройли, қисқа сўзлар берилиши мезонига амал қилади.

Суйима Ғаниева илмий фаолияти яққол кўзга ташланадиган яна бир мезон – **далилийлик, тасдиқ** келтириш бўлади. Олима мумтоз адабиётимиз вакиллари ҳаёти ва ижодини ёритишда кўплаб манбаларга мурожаат этганлиги кўзга ташланади. Масалан, Суйима Ғаниева “Навоийнинг

¹ Самад Асрор. Ўзбекнинг ардоқли Суйимбекаси. – Т.: “MERIYUS”, 2012. – Б. 3.

² Қаранг: Ризоуддин Фаҳриддин ўғли. Машҳур хотунлар. – Т.: “Navro‘z”, 2019. – Б. 192-194.

“ёри азиз”и”¹ номли мақоласида XV аср иккинчи ярми Ҳирот адабий муҳитида нуфузли шахс, шоир Аҳмад Суҳайлий ҳақидаги мулоҳазаларини дастлаб Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” асарида Суҳайлийга берилган қуйидаги таърифни келтиришдан бошлайди:

**“Хотамаш кори жаҳоний бидеҳи рост кунад,
Қаламаш ганжи маоний бидеҳи афсонад.**

(Яъни: Муҳрига жаҳон ишларини топширсанг, тўғрилайди, Қаламига маънолар хазинасини берсанг, сочади)”².

Олима мақоласидаги иккинчи манба – Б.Валихўжаевнинг Суҳайлий ижодига оид мақоласи бўлади. Учинчи манба бевосита – Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, “Лайли ва Мажнун”, “Соқийнома” каби асарларида Шайхим Суҳайлийнинг тилга олиниши бўлади. Тўртинчи манба эса Камолиддин Ҳусайн Воиз Кошифий томонидан “Калила ва Димна” асари таржима қилиниб, Шайхим Суҳайлийга бағишлаб, “Анвори Суҳайлий” деб номланганлиги бўлади. Бешинчи манба Сом Мирзонинг “Тухфаи Сомий” тазкирасида “Амир Шайх Низомиддин ал-машҳур Суҳайлий туркий насабли бу шоирнинг истеъдоди – таъби яхши, идроки ўшал уфқ юлдузидек порлоқ”, – дея таъриф қилинишига аҳамият қаратиш бўлади. Мақолада келтирилган олтинчи манба бу Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”сида Ҳусайн Бойқаро умароси сирасида келтирилаган маълумот, еттинчи манба сифатида олима Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” асарида Навоий ва Шайхим Суҳайлийлар томонидан бир хил байт – таворуд бўлганлиги ҳақидаги воқеани келтириши бўлади. Охирида олима мақоласини шундай якунлайди: “Навоийнинг ёри азизи, “Мажолис ун-нафоис”да Ҳазрати Маҳдуми Нуран, Шайх ул-ислом Абдураҳмон

¹ Ғаниева С. Навоийнинг “ёри азиз”и / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2007. – № 36. – Б. 4.

² Ғаниева С. Навоийнинг “ёри азиз”и / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2007. – № 36. – Б. 4.

Жомийдан сўнг ёдга олинган. Шайхим Сухайлий яхши дўст, яхши инсон, истеъдодли зуллисонайн шоир, саховатли ҳомий, ибратли давлат арбоби бўлган. Шояд, унинг она тили туркийда тадвин қилинган девони топилса, деб умид қиламиз”¹. Кўринадики, олима Шайхим Сухайлий ҳақида энг асосли манбаларни келтириш орқали бу шахснинг ўз даврида машҳур бўлганлигини далилий кўрсатади ва натижада Шайхим Сухайлий ҳақидаги тасаввур кенгаяди.

Мумтоз адабиётшуносликда ўз фикрини тасдиқлаш мақсадида манбаларга таяниш ва улардан иқтибослар олиш кўп учраганидек, олима тадқиқотларида ҳам далиллаш асосий мезонлардан ҳисобланган. Жумладан, олима “Бобурнинг эътиқоди ва ирфоний қарашлари”² номли мақоласида фикрини қатор далилий манбалар асосида мустаҳкамлайди. Олима Бобурнинг ирфоний қарашларини унинг шеърияти, “Бобурнома”, “Аруз рисоласи”, “Мубаййин” каби асарлари, мактублари, ҳатто чиқарган фармонларида акс этишини келтиради. Жумладан, олима шундай ёзади: “1528 йили Гувалёрда Бобур оғир иситмалаб қолади. Бир ойу қирқ кун бу хасталикдан қутулиш ниятида “Волидия” асари таржимасини бошлайди ва таржимани тугатмасданоқ хасталик чекинади”³. Олима Бобурнинг эътиқоди кучли бўлган, деган фикрни эса Бобурнинг асарларидан ташқари Гулбаданбегим, Мутрибий кабилар ёзган воқеаларга асосланиб ёритиб беради. Олима манба билан ишлаш асосида бобурийлар, хусусан, шаҳзода Шоҳжаҳоннинг тўнғич ўғли Муҳаммад Дорошукуҳ томонидан Бобур анъаналари давом эттиргани, унинг орифона асарлар ёзгани, Бобур таржима ишларини ҳам давом эттиргани

¹ Ганиева С. Навоийнинг “ёри азиз”и / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2007. – № 36. – Б. 4.

² Ганиева С. Бобурнинг эътиқоди ва ирфоний қарашлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2006. – № 9. – Б. 21-23.

³ Ганиева С. Бобурнинг эътиқоди ва ирфоний қарашлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2006. – № 9. – Б. 21-23.

ҳамда Муҳаммад Доро Шукуҳ томонидан ёзилган 10 та тасаввуф мавзусидаги асарларига ҳам тўхталади. Асосийси, Суйима Ғаниева тадқиқотларида келтириладиган кўпдан кўп манбалар фақат фикрни тасдиқлаш ёки ҳамфикрни кўрсатиш учун эмас, балки кейинги илмий ишларга туртки, илмий янгиликларга манба вазифани ҳам бажаради. Олиманинг илмий қиёфаси, дунёқарашига хос бўлган яна бир мезон – бу **янгиликка интилиш, муттасил изланувчанлик, мунтазамлиликдир**. Суйима Ғаниева илмий-адабий фаолияти давомида кундалик, эсдалик дафтарларини мунтазам юритиб борган. Журналист Эшқобил Шукуров айтганидек, “олима илмий ютуқларининг асосий сабаби мунтазамлилик бўлган”. Эсдалик дафтарлар олиманинг хорижий мамлакатларга қилган саёҳатлари билан ҳам боғланади. Олима ўзининг саёҳатлари ҳақида шундай ёзади: “...мен собиқ СССР Республикаларига ҳам борганман. Латвия, Эстония, Украина, Белорусия, Татаристон, Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон, Озарбайжон, Гуржистон, Арманистонда ҳам бўлдим. Баъзиларини кўриб келдим, баъзиларида Халқаро анжуманлар ёки Юбилей тантаналарида иштирок этдим. Кўп атоқли олимлар, машҳур шоирлар билан суҳбатлашдим, кутубхоналар, музейларда бўлдим. Имкон қадар булар ҳақида ҳам ёзишга ҳаракат қилман. Таассуротларим чексиз, кўрганларим мислсиз...”¹ Олиманинг 1990 йил 22 декабрь – 1991 йил 4 январ кунлари Эрон сафари ҳақидаги қайдларини ўқиймиз: “Фирдавсий “Шоҳнома”сининг 1000 йиллигига Халқаро Конгресси Техрон университетида 22-27 декабрь кунлари ўтказилди. 31 мамлакатдан 96 олимлар келди. Конгрессни кириш сўзи билан Эрон Ислом жумҳурияти Президенти Ҳошимий Рафсанжоний очдилар. Техрон университети ректори Муҳаммад Раҳимиён, ЮНЕСКО бошлиғи Ф.Мажор, Фарҳанг

¹ Қаранг: Ғаниева С. Кундаликлар. Архив. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2021.

Иршоди ва Эрон вазири Хотамий “Шоҳнома” ҳақида илмий-маърифий фикрлар изҳор қилдилар. Конгресс кун тартибда 125 маърузалар режаланган, уч шўъбада ўтилади. 23 декабрь учинчи шўъба мажлисига Шероз Университети профессори доктор Фасоий ва мен раислик қилдик. 24 декабрда мен “Шоҳнома”нинг ўзбек тилига таржималари мавзусида форс тилида маъруза қилдим, сўзим охирида асардаги ақл таърифидаги қисмидан 8 байт – ўзбек тилида ўқиб бердим. Мен Эронда иккита кутубхона (бири Университет, бири Миллий кутубхона)да ишладим. Навоий қўлёзмаларини, шоирнинг Ҳаж сафарига изн сўраб Ҳусайн Бойқарога ёзган (форсийда) хати ва унга шоҳнинг жавобияси, Навоийнинг ўз биродари ва тарбиясига олган фарзандига ёзган (форсий С.Ғ.) мактублари, Навоий адабий давра ҳақидаги мақолалар нусхаси, Эрон адабиётидан шоир Шаҳриёрнинг “Туркий Девон”и, тасаввуфга оид луғатларни олиб келдим. Конгрессда менга “Шоҳнома”нинг Флоренция (Италия С.Ғ.)да сақланаётган энг қадимги қўлёзмаси факсимелини ҳадя қилган эдилар, келганимда уни Ш.Шомуҳамедовга тухфа қилдим”¹.

Суйима Ғаниева илмий-иждодий лабораториясида хотира, йўл эсталиклари, саёҳатномалар ва кундалик кўринишида ўнга яқин дафтарлар мавжуд. Уларда баён қилинган илмий қайдлар ҳамда маълумотларга адабиётшунослик, манбашунослик соҳалари учун янгиликларни олиб кириш йўлидаги холис хизматлар сифатида қараш ўринлидир.

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” тазкирасини 1491 йилдан тартиб беришни бошлайди, 1498 йили эса асар шоир томонидан қайта таҳрир этилади. “Мажолис ун-нафоис” муаллиф томонидан икки хил таҳрир этилганлиги учун асарнинг қўлёзма нусхалари ўртасида турли хиллилик келиб чиққан. Масалан, 1917 йили тазкира бошқа асарлар

¹ Ғаниева С. Кундаликлар. Архив. – Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2021.

билан бирга тўплам таркибида тошбосмада босилган, I мажлисда – 42 шоир, II мажлисда – 84, III мажлисда – 107, IV мажлисда – 46, V мажлисда – 14, VI мажлисда – 28, VII мажлисда – 16, VIII мажлисда – 1 шоирга алоҳида фикра ажратилган. Тошбосма нусха тазкиранинг биринчи таҳрири асосида тайёрланган бўлиб, унда жами 338 шоир ҳақида маълумот бор, ҳар бир мажлис сўнгидаги хотималар нусхада келтирилмаган. Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган саккизинчи мажлис ҳам тазкиранинг биринчи таҳрири асосида берилган. Яна Ғулом Ҳасан Орифжонов матбаасида 1320/1902–1903 йили, иккинчи марта 1336/1917–1918 йили тошбосмада чоп этилган “Мажолис ун-нафоис”нинг нашрлари биринчи таҳрир асосида амалга оширганлиги маълум бўлади¹. 1948 йили Навоий юбилейи муносабати билан “Мажолис ун-нафоис” ва “Муҳокамат ул-луғатайн” асари биргаликда кирилл алифбосида нашр этилади². Мазкур нашр Навоий асарларини кенг китобхонларга етказиш мақсадида амалга оширилган. Китоб саҳифалари остида атамалар шарҳи ва муаммо жанрига оид изоҳлар берилган. Асар охирида тазкирада зикр этилган шоирлар исми, географик жой ва китоб номлари кўрсаткичи илова этилган. Тазкиранинг ушбу нашри ҳам биринчи таҳрир матни асосида тайёрланган, шунга кўра жами 355 ижодкор яъни: I мажлисда – 42 шоир, II мажлисда – 90, III мажлисда – 110, IV мажлисда – 50, V мажлисда – 19, VI мажлисда – 27, VII мажлисда – 16, VIII мажлисда – 1 шоирга алоҳида фикра ажратилган. Ушбу нашр матни ҳам тазкиранинг иккинчи таҳрири билан фарқланади. Масалан, учинчи мажлисда Навоий Жомийнинг Хожа Муҳаммад Таёбодий деган кекса бир мулозими ҳақида ёзади. Унинг назмдан бир байт билмаслиги ва насрдан бир нуқта фаҳм этмаслигини

¹Қаранг: Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан // Адабий мерос, 1968. – № 1. – Б. 102.

²Алишер Навоий. Танланган асарлар. – Т.: Ўздавнашр, 1948.

келтиради. Тазкиранинг биринчи таҳририда “Боракаллоҳ камоли қобилият шунча бўлғай!” – деган сўзлар билан Жомий ҳақидаги фикра мухтасар яқунлаган¹. Тазкиранинг иккинчи таҳририда эса воқеа қуйидагича давом эттирилган: “Ул ҳазрат йиллар анинг бадхўйлуғин кўруб синггурубдурлар ва ўзларига кетурмайдурлар ва аларнинг бу ҳолиға содиқ келур ул байтким:

**Раҳравони боркашро саҳл дон ошоми қаҳр,
Дар даҳони ноқа хори хушк хурмои тар аст ”².**

(Мазмуни: Йўловчи билгилки, қаҳр пайтида қийинчиликларни кўтариш осон кўринади, туянинг оғзида қуруқ янтоқ хурмодек тотли туюлади. С.Ғ.)

Шу ўринда айтиш мумкинки, ушбу китоб учун асос қилиб олинган манба нашрга тайёрловчилар томонидан қайд этилмасдан қолган. Матншунос Порсо Шамсиев шундай изоҳлайди: “Ўша вақтларда бу мураккаб асарнинг мўътабар ва шоирнинг энг сўнгги таҳрири ҳисобланган қўлёзмасини қўлга киритиш қийин бўлди. Шу билан бирга матн тузиш ишининг ўзи бениҳоят мураккаб ва мушкул эди. Майдонда қўлёзмалар кўп, лекин қўлёзмалараро ҳеч қандай мувозанат топилмайди, тазкирада зикр этилган шоир ва адиблар сони биз кўрган қўлёзмаларда ҳар хил. Кўпгина қўлёзмалар қаралган, бир-бирига таққосланган, шулар натижасида китобга 355 шахс киритилган эди. Ишимиздаги катта бир нуқсон шуки, кўрилган ва таққосланган бирорта ҳам қўлёзманинг рўйхати кўрсатилмаган”³. Маълум бўладики, 1948 йили нашрга тайёрланган “Мажолис ун-нафоис” матни учун асос қилиб олинган қўлёзма аниқ эмас. Бундай чалкашлик-

¹ Алишер Навоий. Танланган асарлар. – Т.: Ўздавнашр, 1948. – Б. 64.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукамал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 71.

³ Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: Филол.фанлари д-ри....дисс. – Т., 1969. – Б. 16.

ларга барҳам беришнинг битта йўли тазкиранинг энг қадимги ва ишончли қўлёзма нусхаларини топиш ва унинг илмий-танқидий матнини яратиш эди.

Бу масалага кўплаб навоийшунослар диққат этишган. Жумладан, ўша вақтдаги ёш навоийшунослардан бири А.Ҳайитметовнинг ёзганларидан ҳам англаш мумкин: “Мажолис”нинг Ўзбекистондаги энг қадимги нусхаси 1490–91 йили машҳур Султонали котиб томонидан кўчирилган деб тахмин қилинади. Бу қўлёзманинг асли Улуғ Ватан уруши даврида Ленинградда йўқолган бўлиб, унинг фотокопияси ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади”¹. Кейинроқ эса профессор Н.Маллаев бу нусха ва унинг котиби ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Мажолис ун-нафоис”нинг энг эски ва мўътабар қўлёзма нусхаси бўлган Султон Али Хандон нусхасида 355 шоир зикр этилган. Бу нусханинг фотонусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Навоийнинг “Танланган асарлари” III томидаги “Мажолис ун-нафоис”га шу нусха асос қилиб олинган”². Маълум бўладики, иккала олим ҳам битта нусха борасида сўз юритмоқда, аммо улар қўлёзманинг котибини икки хил кўрсатишмоқда. Қўлёзма фотонусхасига қараб, унинг хаттоти: Султонали Машҳадий ёки Султон Муҳаммад Хандон, дейилмоқда. Шунинг учун ҳам С. Ғаниева “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матнини тузиш мақсадида, аввало, тазкира қўлёзма нусхаларини ўрганади. Бунинг учун олима аввал Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, кейин Ленинград давлат университети Шарқ факультети

¹ Ҳайитметов А. “Мажолис ун-нафоис” ҳақида баъзи мулоҳазалар // Тил ва адабиёт масалалари, 1958.

– № 1. – Б. 53.

² Маллаев Н. XV тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти // Ўзбек адабиёти масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Т.: Бадий адабиёт, 1959. – Б. 278.

қўлёзмалар фонди, Бокудаги Фанлар академияси қўлёзмалар фонди, Тожикистон Фанлар академияси Рудакий номидаги Тил ва адабиёт институти қўлёзмалар фондида сақланаётган тазкира қўлёзмаларини ўрганиб чиқади. Қадимги ва тўла ишончли нусха эса Вена кутубхонасида сақланаётган қўлёзма эканлиги маълум бўлади.

Олимага бу ноёб қўлёзма немис филологи Ирмгард Энгельке томонидан тақдим этилади¹. И.Энгельке ҳам “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матнини тузишни мақсад қилган бўлиб, у Тошкентга келганида С. Ғаниева тадқиқотлари билан танишади, ўзбек олимаси олиб бораётган ишдан қониқиб, “Мажолис ун-нафоис” қўлёзмалари, шу жумладан, асарнинг 903/1498–1499 йили кўчирилган, ҳозирги кунда Вена кутубхонасида сақланаётган нусха микрофильмини Тошкентга юборади. Суйима Ғаниева асарнинг илмий-танқидий матнини тайёрлашда шу нусхани таянч қилиб олди. Бу ҳақда вақтли матбуотда: “Турли мамлакат олимларининг мана шундай дўст бўлиб ҳамкорликда ишлаши кўпгина ноаниқ саволларга жавоб топишга ёрдам берди ва шу туфайли шарқшунослар ўзбек ва бутун Шарқ адабиёти тарихидаги энг мароқли саҳифалардан бирини ёритган тазкиранинг энг аниқ ва тўлиқ матнини қўлга киритишга муваффақ бўлдилар”², – деган сўзларни ўқиймиз. 1961 йили Суйима Ғаниева томонидан навоийшуносликда қўлга киритган ютуқлар, илмий-танқидий матн яратиш йўлидаги изланишлар натижасида “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танқидий матни амалга оширилди. Олима бу ишида Навоий асарлари илмий-танқидий матнлари яратиш тажрибаларининг деярли барчасини эътиборда тутди. Тазкира илмий-танқидий матни хаттот

¹ Қаранг: Носов. В. Дўстлик натижасида туғилган кашфиёт / Қизил Ўзбекистон, 1963. – 24 янв.

² Носов. В. Дўстлик натижасида туғилган кашфиёт / Қизил Ўзбекистон, 1963. – 24 янв.

Абдуқодир Муродий томонидан настаълиқ хатида кўчирилган.

С.Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”нинг илмий-танқидий матнини тузишда унинг 6 та қўлёзма нусхаси асос қилиб олади. Булар қуйидагилар:

1. Вена қўлёзма нусхаси – шартли белгиси W.
2. Париж қўлёзма нусхаси – шартли белгиси P.
3. Ленинград нусхаси – шартли белгиси Л.
4. Боку нусхаси – шартли белгиси Б.
5. Тошкент нусхаси – шартли белгиси T₁.

Бу йўқолган қўлёзманинг фотонусхаси 6098 ва 6099 инвентар рақами билан иккита альбомга ёпиштирилган ҳолда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади. Суйима Ғаниева биз юқорида сўз юритган 1948 йили Ойбек ва П.Шамсиевлар томонидан тазкиранинг нашрга тайёрланган нусхаси шу фотонусха деб ёзади¹.

6. Тошкент нусхаси – шартли белгиси T₂.

Илмий-танқидий матн тузишдан мақсад шуки, асарнинг ҳар қандай шубҳа ва нуқсонлардан холи бўлган мукаммал, ишончли, имкони борица муаллиф қалами остидан чиққан нусхасини тиклаш ва уни ўқувчилар ҳамда тадқиқотчиларга етказишдир. Олима илмий-танқидий матнни тузишда таянч “W” нусха ва асос қилиб олинган нусхаларнинг барчасига танқидий кўз билан қараб, фаол танлаб олиш таомйили бўйича иш тутади. Олима биринчи навбатда, матннинг мантикий боғланиб боришига аҳамият берган. Тазкира матни қиёсий таҳлиллар асосида тикланган бўлишига қарамай “W” нусха тартиби ва тузилиши тўла сақланганлиги қайд этилади. Асос қўлёзмаларда мавжуд бўлган ҳар хилликлар матн ости илмий аппаратида берилади. Суйима

¹ Қаранг: Ғаниева С. “Маджалис-ун-нафаис” Алишера Навои (литературно-исторический анализ и критический текст III и IVмаджлисов). Автореф.дисс. канд.филол.наук. – Ленинград, 1956. – С.15.

Ғаниева айрим сўз ёхуд жумлаларни тушунишда таянч нусха матнида ноаниқлик ёки камчилик сезса, уни танқидий матнда рад қилиб, матности илмий аппаратида қайд қилиб борган. Асарнинг биринчи таҳрири нисбатан тарқоқ бўлгани учун VIII мажлис фақат асарнинг иккинчи таҳрири матнини берувчи нусхаларга таяниб тайёрланган. Олима матн тузишда иккала таҳрир фарқини илмий аппаратда фиксация этишни маъқул кўрмайди. Чунки у ҳолатда матн илмий-танқидий аппарати жуда чалкашиб, оғирлашиб кетиши мумкин бўларди. Олиманинг илмий-танқидий матн тузишдаги тамойиллари кейинги тадқиқотлар учун назарий-амалий манба бўлган¹. Суйима Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”нинг яратилган даври, ёзилиши ва қайта таҳрир этилиш сабаблари, ғоявий мазмуни, ижодкорлар ҳаёти, фаолияти, тазкиранинг ўзига хос хусусиятлари каби жиҳатларни илмий тадқиқ этади. Ўтиборлиси, тазкира илмий-танқидий матнининг тузилиши адабиёт тарихи, хусусан, Навоий меросини ўрганишдаги муаммоли масалаларга равшанлик киритди. Хусусан, тазкиранинг ёзилиш даври билан боғлиқ ноаниқликлар тўлиқ тадқиқ этилди. Навоий тазкиранинг иккинчи мажлиси сарлавҳасида асарнинг ёзилиш йилини шундай кўрсатади. “... сана ситта ва тисъина ва самона миа тарихидаким, бу мухтасар битиладур...”². Лекин иккинчи мажлис ёзилиш тарихи, яъни 896/1490–1491 йил бутун асарнинг яратилиш санаси эмаслиги олима томонидан баён қилинади. У тазкиранинг мукаммал, тўлиқ қўлёзма нусхаларидаги маълумотларни ўрганиш билан асарнинг иккинчи таҳрири амалга оширилиш даврини кўрсатган. Суйима Ғаниева тазкирадаги ҳар бир фикра ва

¹ Қаранг: Ҳамидова М. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи: Филол.фанлари д-ри....дисс. автореф. – Т., 1994. – Б. 74.

² Алишер Навоий. “Мажолис ун-нафоис” асарининг илмий-танқидий матни. – Т.: Фан, 1961. – Б. 34.

ундаги маълумотларни илмий ўрганиб чиққан. Жумладан, тазкиранинг еттинчи мажлисида темурийлардан Султонали мирзо ҳақида фикра бор. Яъни: “Султонали мирзо ҳоло Самарқанд мулкида салтанат тахтида мутамаккиндур. Дерларки таъби назмға мойилдур, бу матлаъни андин нақл қилурларким...”¹. С.Ғаниева мана шу маълумотни бошқа манбалар билан солиштиради ва “Бобурнома”даги маълумотларга таянган ҳолда Султонали мирзо Мовороуннаҳрга биринчи марта 1496, иккинчи марта эса 1497–1500 йилларда ҳукмронлик қилганлигига аҳамият қаратади. Иккинчи мажлисда келтирилган йил билан Султонали мирзо ҳукмронлик қилган давр бир-бирига мутаносиб келмайди. Олима шундай маълумотлар асосида асарнинг тўлиқ, мукаммал таҳрирининг ёзилиш даври 896/1490–1491 йил эмас, деган хулосага келади. 1928 йили рус олими В.Бартольд тазкиранинг ёзилиши санасига биринчи бўлиб эътибор қаратиб, асарнинг иккинчи таҳрири Навоий қаламига мансуб эмас, деган мулоҳазани билдирган². Ўзбек адабиётшунослигида бу масалага ёндашувлар турли хил бўлган. Жумладан, адабиётшунос Н.Маллаев “Мажолис ун-нафоис” асари хусусида гапирар экан, шундай ёзади: “Алишер Навоий 1491 йили “Мажолис ун-нафоис”ни ёзишга киришди. Бироқ, бу асарнинг қачон тугатилгани маълум эмас. Айрим фактлар, масалан, Абдурахмон Жомийни марҳум сифатида тилга олингани (Абдурахмон Жомий 1492 йили вафот этган) ва бошқалар Навоий бу асарни кейинроқ тугатган ёки таҳрир этган, деб фараз қилишга асос беради”³.

¹Алишер Навоий. “Мажолис ун-нафоис” асарининг илмий-танқидий матни. – Т.: Фан, 1961. – Б. 206.

² Қаранг: Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. Сочин. в IX томах. Т.II.Ч.2. – М.: Наука, 1964.– С.222–223.

³ Маллаев Н. XV тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти // Ўзбек адабиёти масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Т. : Бадий адабиёт нашриёти, 1959. – Б. 276.

Суйима Ғаниева эса асарнинг иккинчи таҳририни Навоийнинг ўзи амалга оширган, деган фикрини қуйидагича исботлайди:

Биринчидан, тазкирага кейин киритилган шоирлар асарнинг охири ёки дуч келган жойига эмас, балки тазкиранавис талаби билан мажлисларга жойлаштирилган.

Иккинчидан, тазкира баёни биринчи шахс, яъни муаллиф тилидан олиб борилган, асарда Султон Ҳусайн ва унинг яқин доирасига Навоийнинг муомала-муносабатига мос услуб тазкиранинг кейинги таҳририда сақланган.

Учинчидан, тазкира тили, услуби, композицион қурилиши ва ғояси биринчи ва иккинчи таҳрирда тамоман бир хилда ёзилган¹.

С.Ғаниева фикрини далиллашда кўпроқ асар матни мазмунини таҳлил доирасига тортади. Масалан, олима 1490–1491 йили Абдурахмон Жомий ҳаёт бўлгани, шунинг учун биринчи таҳрирдаги учинчи мажлис Паҳлавон Котибнинг бир ғазали матлаъси билан якун топгани, “Мажолис ун-нафоис”нинг иккинчи таҳририда эса шоир дўсти хотирасини ёдлаб, рубоий билан учинчи мажлисни якунлашини келтиради ҳамда тазкира қайта тўлдирилганлигини асослайди².

Навоийшунослар, хусусан, хорижий мутахассислар ҳам олиманинг бу борадаги фикрига қўшилади. Турк адабиётшуноси Камол Эраслан “Алишер Навоий. “Мажолис ун-нафоис” номли китоб сўзбошисида Суйима Ғаниеванинг Навоий тазкирани 1491 йили ёзиб, 1498 йили қайта тўлдирган, деган илмий хулосасини қувватлашини ёзади³.

Манбашунос олим А.Эркинов: “Матн тарихини ўрганишдан мақсад фақат илмий-танқидий матн яратиш, матнни

¹Қаранг: Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси: археографик кириш. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б.12.

²Қаранг: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б. 3–14.

³Ali-şir Nevayî. Mecalisu'n-nefayis. 1-kitab. Hazırlayan Prof.Dr. Kemal Eraslan. – Ankara: Türk dil Kurumu Yayınları, 2001. – Б. 104.

нашр қилишгина бўлиб қолмай, балки уни адабиётшунослик, манбашунослик жиҳатидан таҳлил этиш учун ҳам керак бўлишидир”¹, – деб ёзганидек, олима томонидан асардаги тарихий маълумотларни манбалар асосида қиёсий таҳлил доирасига олиниши аҳамиятлидир. Жумладан, тазкирада Навоий Хондамир ҳақида: “Мавлоно Хондамир Мирхонднинг фарзандидур ва салоҳиятлик йигитдур. Тарих фанида маҳорати бор “Нақий” отиға бу муаммо анингдурким...” – деган сўзларини ёзади². Тазкиранинг Ленинград қўлёзма нусхасида ҳам Хондамир Мирхонднинг “ўғлидур” деб ёзилгани кўрсатилган³. Адабиётшунослар Хондамир ва Мирхонднинг қариндошлиги борасида биров чалкашадилар. Жумладан, академик Иззат Султон “Макорим ул-ахлоқ” асари наشري сўзбошисида Хондамир Мирхонднинг фарзанди, деб ёзади⁴.

Олима манба, хусусан, “Ҳабиб ус-сияр”нинг 1857 йили Бомбай нашрига асосланиб, “Амир Хонмуҳаммад ушбу варақларни ёзувчи онасининг ҳурматли отасидур”⁵, – деб ёзилган ўринларга эътибор қаратади. Олима Хондамир Мирхонднинг ўғли эмас, набираси, деб маълумотни тузатади. Хондамир ҳақидаги илмий аниқлик бугунги илмийтадқиқотлар учун таянч манба бўлган. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” китобида: “Хондамир – Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Хожа Ҳумомуддин ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Бурҳониддин Муҳаммад Шерозий. Она томондан Мирхонднинг набираси ва шогирди”⁶, – деб ёзилган.

¹Эркинов А. Матншуносликка кириш. – Т.: Республика таълим маркази, 1997. – Б. 23.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б.145–146.

³ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б. 8.

⁴ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Т.:O‘zFAN, 1941. – Б. 4; Ғиёсиддин бинни Ҳумомиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. П.Шамсиев таржимаси. – Т.: ЎЗР ФА, 1948. – Б. 5.

⁵ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б. 145.

⁶ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9 жилд. – Т.: Давлат илмий нашриёти, 2005. – Б. 461.

“Мажолис ун-нафоис” илмий-танқидий матни нашрида нусхалар ўртасидаги фарқлар сони 3000 тадан ошган. Сўз, жумла, қўшимча, мисра, баъзи сана ёки сонлар ўртасидаги фарқлар илмий аппаратда берилади. Бу эса тазкира устида олиб бориладиган келгуси тадқиқотларга материал бўла олади. Жумладан, 933/1527 йили кўчирилган деб тахмин қилинган Париж қўлёзма нусхасида баъзи ўзига хос фарқли жиҳатлар илмий аппаратда намоён бўлган. Тазкиранинг саккизинчи мажлисида: “Малик ул-калом Мавлоно Лутфийнинг машҳур матлаъи жавобида дебтур:

Эй қадинг тубию жаннат хатти гулгун устина.

Бу матлаъ воқеъ бўлубтурким:

**Хаттининг тори тушубтур лаъли майгун устина,
Уйлаким, жон риштаси бир қатраи хун устина”¹.**

Маълум бўлмоқдаки, Навоий Ҳусайн Бойқаронинг Лутфий ғазалига битган жавоби ҳақида сўз юритган. Париж нусхасининг котиби Лутфий ғазалининг иккинчи мисрасини ҳам **“Кўрмади даврон онингдек ойиқи дун устина”²** тарзида келтирган. Париж нусхасида бунга ўхшаш қўшимча байтларнинг кўп учраши котибнинг асарни кўчиришга эркин-ижодий ёндашганлигини кўрсатади. 2008 йили “Мажолис ун-нафоис”нинг Мозори Шариф шаҳрида афғонистонлик олим Абдуллоҳ Руин томонидан тайёрланган нашрига Алишер Навоий 20 жилдлик мукаммал асарлари 13 жилди асос қилиб олинган³. “Навоий фонди” саъй-ҳаракати билан амалга оширилган бу китобда Абдуллоҳ Руин Тошкент нашридаги матн шарҳларини айнан ёки қисқартириб олишни лозим топади. Масалан, “Мажолис ун-нафоис”нинг биринчи мажлисида Мавлоно Амирийга ажратилган фикрада шайх Камол номи тилга олинади. Олима бу

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б. 240.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т.: Фан, 1961. – Б. 240.

³ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис / Нашрга тайёрловчи Абдуллоҳ Руин. –Балх: Султоний матбааси, 2008.

шахсга қуйидагича шарҳ берган: “Камолиддин Масъуд (1318-23/1401) Камол Хўжандий номи билан машхур бўлган. Шоир асосий таҳсилни Хўжанд, кейин Самарқандда олган. Хоразм, Шош каби жойларда ҳам истиқомат қилган. Камол Хўжандий ниҳоятда билимдон шахс бўлган. Адабиёт, араб тили, фикҳ, ҳадис, калом, ҳикмат, тафсир ва тасаввуфни пухта билган. Ироқ ва Озарбайжон ҳокими Табриз атрофидан Волиёнқуҳ деган мавзени тухфа қилгач, ўша ерда боғ барпо этган ҳамда уни Беҳишт деб атаб, боғдорчилик билан кун кечирган”¹.

Абдуллоҳ Руиннинг Камол Хўжандий бошланғич таҳсил олган жойини Самарқанд эмас, Бағдод деб ўзгартириш кiritганини инобатга олинмаса, деярли шарҳ бир хил берилган². Абдуллоҳ Руин тайёрлаган нашр охирида “Мажолис ун-нафоис”нинг Фахрий Ҳиротий ҳамда Қазвиний таржималари, Тошкент нашридаги шоирлар сонини ўзаро солиштириб, муқоясавий жадвал тузиб чиққан. Жадвалда келтирилишича, Тошкент (1997) нашрида – 458, Фахрий Ҳиротий Ҳирий таржимасида – 385, Қазвиний таржимасида – 354 ижодкорга фикра ажратилган. Эътибор қилсак, Алишер Навоий 20 жилдлик мукаммал асарлари тўпламида тазкиранинг тўртинчи мажлисидаги Паҳлавон Дарвеш Муҳаммад билан иниси Ҳусайний ҳақидаги фикра биргаликда берилган³. Шу сабабдан шоирлар сони 1997 йилдаги нашрда биттага қисқарган. “Мажолис ун-нафоис” илмий-танқидий матнида бу ижодкорлар алоҳида-алоҳида фикрдан жой олганлиги сабабли 459 шоир келтирилган.

Адабиётшунос олим Баҳодир Каримов ёзганидек, “бугунги ўзбек адабиётшунослиги Шарқ адабиётшунослиги

¹Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 226-227.

²Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис / Нашрга тайёрловчи Абдуллоҳ Руин. –Балх: Султоний матбааси, 2008. – Б. 26.

³Қаранг: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Мукаммал асарлар тўплами. 13 жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.136.

тарихидаги адабий мезонлар билан жаҳон илм-фанидаги самарали усулларни уйғунлаштирган – синтез қилган ҳолда тараққий этиши мумкин”¹. Ўзбек адабиётшунослари яратган илмий мактаб фаолиятини ўрганиш ҳозирги тадқиқ жараёнларининг кенг ёндашувлар асосида амалга ошишида муҳим ҳисобланади.

¹ Каримов Б. Моҳиятга элтувчи йўл / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2018. – 6 сент.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

Суйима Ғаниева илмий-адабий фаолияти давомида олиб борган тадқиқот усуллари ва мезонларини ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотимиз натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Ўзбек адабиётшунослигида навоийшунослик энг йирик соҳа ҳисобланиб, унинг ўз тарихий тараққиёт босқичлари мавжуд. Суйима Ғаниева ўтган асрнинг 60-йиллар бошларидан навоийшуносликка ўзининг илғор қарашлари, илмий-адабий жараёнда фаол амалий ишлари билан кириб келди; соҳа ривожига учун кенг қамровли ишларни олиб борди. Олима тадқиқотларида илгари сурилган фикрларнинг жаҳон адабиётшунослигида мавжуд категорияларга жавоб бериши уларнинг бугунги кунгача илмий қимматини йўқотмаганидан далолат беради.

2. Суйима Ғаниева Навоийнинг насрий асарлари аниқ мақсад билан яратилгани, Навоий насрида муаллиф шахси ва руҳиятини очиб берадиган нуқталар мавжудлиги, Навоий насрида назмнинг ўрни катта эканлигига аҳамият қаратиш орқали “Муножот”, “Муншаот”, “Мажолис ун-нафоис” асарларини махсус ўрганади.

3. Суйима Ғаниева Навоийнинг “Муножот”, “Сирож ул-муслимин” каби асарларини биринчи бўлиб илмий истеъмолга олиб кирди. “Муножот” олима қайд этганидек, мустақил асар ҳисобланиб, у Абдуллоҳ Ансорийнинг “Илоҳийнома” асари таъсирида ёзилган.

4. Суйима Ғаниева “Наводир ун-ниҳоя” девонининг Техрон нусхасини Ўзбекистонга олиб келишга эришди ва биринчи марта девон факсимилье эълон қилинди; олима шоир муҳридаги сўзларни тўғри ўқиш орқали Навоий эътиқоди борасида илм аҳлининг тасаввурини кенгайтди.

5. Суйима Ғаниева томонидан Алишер Навоий асарларининг рус тилига таржима этилиши русийзабон ўқув-

чиларга Навоийни танитиш билан бирга ҳозирги таржималарни амалга оширишда тажриба мактаби ҳам бўла олади. Олиманинг таржима усули асосан рус шарқшуносларидан олинган. Зеро, олима бир неча йил Ленинград шарқшунослик институтида профессор А.Н. Болдирев қўлида таълим ва тарбия олган. Алишер Навоий асарларини Суйима Ғаниева рус тилига қилган таржималарини ўрганиш олиманинг ўзбек таржимашунослигида ўзига хос ўрни борлигини кўрсатади.

6. Суйима Ғаниева навоийшуносликда анъанавий концепцияларга асосланди ва ўзига хос бўлган йўналиш: Навоийни шахсияти, ҳаётининг фаолияти ва ижодига яқин бўлган кишилар муносабати билан боғлаб ўрганди. Олима имкон борича шоир яшаган даврга яқин ижодкорлар билан боғлиқ материалларни қамраб олишга интилиш билан Ҳирот адабий муҳитидаги адабий алоқаларни ёритиб берди.

7. Суйима Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”да Ҳусайнийга махсус мажлис ажратилиши ва эътибор қаратилишини Султон Ҳусайн Бойқаронинг маданият, маърифат аҳлини қадрлагани учун деб билди. Олима Ҳусайний асарларини дастлабки нашрини мамлакатимизда амалга оширди. Суйима Ғаниева Ҳусайн Бойқарога феодал-клерикал, сарой шоири тамғаси босилиб, унинг ижодига етарли баҳо берилмаган даврда бу ижодкорни ўзбек адабиёти тарихида ўрни борлигини кўрсата олди, Ҳусайн Бойқаро фаолияти ҳамда ижодини атрофлича ўрганиш олимларимиз қаршида турган муҳим вазифалардан эканлигини қатъий баён этди.

8. Суйима Ғаниева қиёсий-тарихий тадқиқ усули асосида Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари ва унинг форсий таржималари, Фахрий Ҳиротийнинг “Равзат ус-салотин”, “Жавоҳир ул-ажойиб”, Содик Китобдорнинг “Мажмаъ ул-хавос” каби тазкираларни ўзаро қиёсий-тарихий ёндашув асосида ўрганди.

9. Суйима Ғаниева мумтоз асарлар таҳлилига, биринчи навбатда, тарихий тенденциялар, ижтимоий шартли лаҳзалар, иқтисодий ва сиёсий қонунлар, ижтимоий муҳит билан чамбарчас боғлиқ бўлган белгилар асосида ёндашади. У “Хамса” асари қаҳрамонларининг асардаги ифодасини ижтимоий ҳаёт билан боғлаган ҳолда тадқиқ этади. Герменевтика қадимги юнон файласуфи Гермес исми билан боғланади; Гермес Шарқда Ҳермес ёки Ҳурмус деб аталиши ва бу Идрис алайҳис-салом эканлиги Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида берилган.

10. Адабиётшуносликда илмий шарҳ герменевтик усул воситаси ҳисобланади. Суйима Ғаниева илмий тадқиқотларида таржима, реконструкция ва шарҳ герменевтик воситаларига кўп мурожаат этади. Шарҳлаш жараёни “тушуниш ҳолат”ининг уч қисмини юзага келтиради. Шарҳларни ўрганиш эса тўртинчи қисм бўлади.

11. Суйима Ғаниева томонидан тайёрланган Алишер Навоий мукамал асарлар тўплами матн шарҳлари – илмий, бадиий ва тарихий маълумотларни бир жойга жамланса, катта тўплам вужудга келади. Буни эса, олима таъбири билан айтганда, “замима тазкира” дейиш мумкин. Бу каби изоҳ ва таржималар мумтоз асарларини тушуниб ўқишини таъминлайди.

12. Суйима Ғаниева илмий фаолиятини ўрганиш асосида олиманинг илмий қиёфасини намоён этувчи илмий мезонлари, яъни: анъанавийлик, тизимлилик, далилийлик, лакониклик, янгиликларга интилувчанлик кабилар аниқланди. Олима томонидан “Мажолис ун-нафоис” асари қўлёзма манбалари йиғилган, тазкиранинг энг қадимий қўлёзма нусхаси аниқланган ва илмий-танқидий матн тузиб чиқилган. Суйима Ғаниева ўзининг бутун илмий-адабий фаолияти давомида ўзига хос илмий мактаб ярата олди. Бу мактаб “Мумтоз адабиёт тарихини комплекс ўрганиш” деб номланади.

СУЙИМА ҒАНИЕВА ИЛМИЙ-АДАБИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ БИБЛИОГРАФИЯСИ

I. Китоблар, рисодалар, тўпламларда ва вақтли матбуотда нашр қилинган мақолалар

1956 йил

”Мажолис ун-нафоис” Алишера Навои: [литературно-исторический анализ и критический текст III и IV мажлисов], АКД. // Ленинград, 1956. 1,0 п.л.

1959 йил

1. Огаҳий юбилейига тайёргарлик // Тошкент ҳақиқати, 1959, 15 сентябрь.

2. Фурқат: // Ўзбекистони сурх, 1959, 25 сентябрь.

3. Огаҳий юбилейига бағишланган илмий сессия // Ўзбекистон маданияти, 1959, 26 сентябрь.

1960 йил

4. Светлый, вдохновенный талант: [о Хамиде Алимджане] // Ташкентская правда, 1960, 6 январь.

5. Певец дружбы народов: [о Хамзе] соавтор Л. Каюмов // Русский язык в школе, 1960, № 5.

6. Шоира Меҳри // Ўзбекистон маданияти, 1960, 9 май.

7. Улкан сўз санъаткори: [Тўғолоқ Мўлда] // Ўзбекистон маданияти, 1960, 11 июнь.

8. Махтумқули ва ўзбек китобхонлари (ҳаммуаллиф С.Мамажонов)// Ўзбекистон маданияти, 1960, 25 ноябрь.

1961 йил

9. Навоий ижодида хотин-қизлар образи // Ўзбекистон маданияти, 1961, 8 февраль.

10. Хотин-қизлар озодлиги куйчиси // Қизил Ўзбекистон, 1961, 9 февраль.

11. Улуғ шоир ва мутафаккир // Ёш ленинчи, 1961, 9 февраль.

12. Ўзбек халқининг доно фарзанди // Коммунизм туғи, 1961, 10 февраль.

13. Умид тонгини кутганлар // Ўзбекистон маданияти, 1961, 8 март.

14. Қалб куйчиси // Ўзбекистон хотин-қизлари, 1961, № 3.

15. Тагор // Ўзбекистон маданияти, 1961, 6 май.

16. Узбекская советская поэзия // Япония, 1961. –июнь; // Индонезия, -1961. –июнь.

17. Ҳувайдо: сўз боши / Ҳувайдо. Ғазаллар. “Роҳати дил” /. –Т.: Ўздавадабийнашр, 1961. –Б. 3-4.

18. Буюк олим ва санъаткор: [М.В.Ломоносов] // Ўзбекистон маданияти, 1961, 18 ноябрь.

1962 йил

19. Алишер Навоий: ҳаёти ва ижоди. –Т.: Фан, 1962.

20. Баёний: сўз боши / Баёний. Шеърлар. –Т., 1962.
21. Пошшоҳўжа: сўз боши / Пошшоҳўжа. “Мифтоҳул-адл”. “Гулзор”. / Т.: Ўздавадабийнашр, 1962. –Б. 3-10.
22. Зулматда зиё излаб...// Ўзбекистон хотин-қизлари, 1962, № 3.
23. Шарқнинг улкан дўсти // Ўзбекистон маданияти, 1962, 7 февраль.
24. Инсонпарвар шоир: [Собир ижоди] // Ўзбекистон маданияти, 1962, 30 май.
25. Поэты и писатели узбекского народа // News, 1962.- июнь. (англ.).
26. Озарбайжон халқининг улкан исёнкор шоири: [Собир ижоди] // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1962, № 7.
27. Дўстлик обидаси // Ўзбекистон маданияти, 1962, 16 август.
28. Шоир Гадоий // Ўзбекистон маданияти, 1962, 1 сентябрь.
29. Шоир ва мутафаккир: [Фатали Охундов ижоди]. // Ўзбекистон маданияти, 1962, 27 октябрь.

1963 йил

30. Принадлежит самому Алишера Наваи. Ирмагд Энгелька и «Мажолис ун-нафаис». // Правда Востока, 1963, 27 январь.
31. Иккинчи ҳаёти билан яшаётган сиймо // Ўзбекистон маданияти, 1963, 9 февраль
32. Халқлар мададкори ва ифтихори // Ўзбекистон маданияти, 1963, 13 октябрь. (Л.Н. Толстой ҳақида)

1964 йил

33. Дўстлар диёрида // Ўзбекистон маданияти, 1964, 15 февраль.
34. “Мажолис ун-нафоис”нинг форсий таржималаридаги баъзи иловалар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1964, № 2.
35. Нур қўйнида, бахт оғушида // Ўқитувчилар газетаси, 1964. 5 март.
36. Беқийс оила ва авлод // Ўзбекистон маданияти, 1964, 18 январь.
37. Ўзбек халқининг истеъдодли шоиралари // Озарбайжон гадини, 1964, № 5.
38. Абдурахмон Жомий // Ўзбекистон хотин-қизлари, 1964, № 11.
39. Улуғ сиймо: [Жомий]. // Ўзбекистон маданияти, 1964, 11 ноябрь.

1965 йил

40. Шоир Гадоий: сўз боши / Гадоий. Шеърлар. –Т.: Бадий адабиёт, 1965. –Б. 3-8.

1966 йил

41. Алишер Навоий: [рисола]. –Т.: Билим, 1966. -1 б.т.
42. “Мажолис ун-нафоис” ҳақида: сўнгсўз / Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. 12 том. –Т.: Бадий адабиёт, 1966. –Б. 211-214.
43. Ноёб адабий ёдгорлик: сўнгсўз / Калила ва Димна –Т.: Бадий адабиёт, 1966. –Б. 209-212.
44. Абдурахмон Жомий: сўнгсўз / Навоий ва Жомий. –Т.: 1966.

45. Гадоий: сўнгсўз // Ўзбек адабиёти, 4 томликка илова = 5 том, 1-китоб. –Т.: - 1966.

46. Навоийшуносликнинг ютуғи// Ўзбек тили ва адабиёти, 1966, № 1.

47. Навоий ва замонамиз // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966, №2.

48. Великий Навои // Русский язык в школе, 1966, № 4.

49. Ўлмас даҳо соҳиби // Совет мактаби, 1966, № 9.

50. Ҳамиша барҳаёт // Саодат, 1966, № 9.

51. Буюк мутафаккир ва шоир // Ўзбекистон, 1966, № 12.

52. Навоийшунослик равнақи // Ўзбекистон маданияти, 1966, 9 февраль.

53. Виден здесь художник вечный: [о первых переводах на русский язык туюгов и кытйи Навои]. // Правда Востока, 1966, 9 февраль.

54. Он лиру посвятил народу своему // Ташкентская правда, 1966, 9 февраль.

55. Исёнкор шоир: [Абдулла Тўқай] // Ўзбекистон маданияти, 1966, 22 июнь.

56. Шарқ тасвирий санъатининг дурдонаси: [“Бобурнома” миниатюралари] // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1966, № 8.

57. Икки халқ шоираси // Совет Ўзбекистони, 1966, 30 декабрь.

58. Величие Навои // Правда Востока, 1966, 27 декабрь.

1967 йил

59. Навоий лирикаси. –Т.: Ўзбекистон, 1967.

60. Навоий ҳаёти ва ижоди. Чехословакия ФА. Совет шарқи бўлими. Инглизча таржимаси билан. – Ориентал, 1967.

61. Очилмаган саҳифа: [Навоийнинг “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” ва “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарлари] // Шарқ юлдузи, 1967, № 1.

62. Порсо Шамсиев // Ўзбек тили ва адабиёти, 1967, № 2.

63. Севги ва дўстлик мадҳияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1967, № 6.

64. “Малик ул-калом” // Янги йўл, 1967, 9 февраль.

65. Алломанинг табаррук ёши: [Порсо Шамсиев]. // Совет Ўзбекистони, 1967, 11 февраль.

66. “Ҳайрат ул-аброр” // Ҳақиқати Ўзбекистон, 1967, 8 март.

67. “Маҳбуб ул-қулуб” ҳақида // Ўзбекистон маданияти, 1967, 18 март.

1968 йил

68. Алишер Навои: [эпоха, жизнь, творчество и деятельность]. –Т.: Знание, 1968, 1,5 пл.

69. Алишер Навоий: [ҳаёти ва ижоди]. –Т.: Фан, 1968, 9 б.т.

70. Ҳусайн Бойқаро. (Сўз боши). Девон. Рисола: [нашрга тайёрловчилар: С.Ғаниева ва Ш.Абдуллаева]. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1968.

71. Гениальный поэт – Алишер Навои / предисловие и библиография: 1917-1966. –Т.: -1968.

72. Навоий даҳоси: сўз боши / Алишер Навоий. Библиография. 1917-1966. –Т.: - 1968.

73. Ҳусайн Бойқаро асарлари қўлёзма ва нашрлари тўғрисида: Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Т.: Фан, 1968. –Б. 107-120.

74. “Маҳбуб ул-қулуб” ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968, № 3.

75. Кони ҳикмат // Муштум, 168, № 6.

76. Уларни Навоий тилга олган // Саодат, 1968, № 9.

77. Навоий тафаккури – дилларимиз ғурури // Саодат, 1968, № 9.

78. Бир ғазал устидаги ўйлар // Саодат, 1968, № 9.

79. Произведения Навои мемуарного характера // Общественные науки в Узбекистане, 1968, № 9.

80. Навоий ўғитлари // Муштум, 1968, № 16.

81. Ғоялар тарғиботчиси: [“Лисон ут-тайр” достони] // Ўзбекистон маданияти, 1968. -26 январь.

82. Дўстлик обидаси // Ўзбекистон маданияти, 1968, 16 август.

83. Нафосат ва гўзаллик куйчиси // Тошкент оқшоми, 1968, 14 сентябрь.

1969 йил

84. Ҳусайн Бойқаро асарларининг қўлёзма ва нашрлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969, № 1.

1970 йил

85. Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкираси ва самарқандлик шоирлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, № 6.

1971 йил

86. Алишер Навои – поэт, мыслитель-гуманист // Вечерний Ташкент, 1971, февраль.

87. Навоийнинг мактублар мажмуаси // Ўзбекистон маданияти, 1971, 9 февраль.

88. Навоий лирикаси // Тошкент оқшоми, 1971, 9 февраль.

89. Шарқшунос олим: (Ш.Шомухамедов) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, № 4.

90. Гуржистонлик олим тухфаси: (Р. Кикнадзенинг «Улуғбек» асари) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1971, № 6.

1972 йил

91. Истеъдод қирралари: (С.Н.Иванов) // Ўзбекистон маданияти, 1972, 7 апрель.

92. Яна Ғадойининг қасидаси ва «Мажолис ун-нафоис»нинг ёзилиш таърихи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972, № 5.

1974 йил

93. Алишер Навоийнинг Саййид Ҳасан Ардашер вафотига ёзган марсияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974, № 1.

94. Шонли 50 йилда навоийшунослик // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974, №5.

95. Юзинчи марта: («Шоҳ Эдип» спектакли) // Ўзбекистон маданияти, 1974, 27 апрель.

1975 йил

96. Навоий насри // Ўзбекистон маданияти, 1975, 7 февраль.

97. «Муншаот»даги ижтимоий-сиёсий мазмундаги хатлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, № 1.

98. Асрлар билан ҳамнафас шеърят: (Хусрав Деҳлавий ижоди) // Совет Ўзбекистони, 1975, 20 сентябрь.

1976 йил

99. Поэтика эпистолярного жанра / на материале «Муншаот» Навои; (Тезиси докладов и сообщений Всесоюзной тюркологической конференции). –Алма-Ата, 1976.

100. Алишер Навоийнинг «Вақфия» асари / Ўзбек адабиёти тарихи масалалари.-Т.: Фан, 1976. –Б.17-22.

101. Юбилейная сессия, посвященная 700 летию Хосрава Деҳлави // Общественные науки Узбекистана, 1976, № 8.

102. Ҳассос санъаткор: (Хусрав Деҳлавий). // Хоразм ҳақиқати. 1976, 28 апрель.

103. Азиз Қаюмов // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, № 4.

104. Заҳматкаш олим: (А.Ҳайитметов) / ҳаммуаллиф. // Ўзбекистон маданияти, 1976, 9 май.

105. Творец прекрасного: (о Камиле Хоразми). // Ташкентская правда, 1976, 4 сентябрь.

1977 йил

106. Гадоий /Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 1 том. –Т.: Фан, 1977. –Б. 291-296.

107. Ҳусайн Бойқаро / Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. –Т.: Фан, 1977. –Б. 30-38.

108. Назм ул-жавоҳир / Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. –Т.: Фан, 1977. –Б.195-201.

109. Лисон ут-тайр / Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. –Т.: Фан, 1977. –Б. 323-336.

110. Алишер Навоийнинг прозаик ва илмий-прозаик асарлари / Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. –Т.: Фан, 1977. –Б. 337-340.

111. «Маҳбуб ул-қулуб» / Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. –Т.: Фан, 1977. –Б. 341-356.

112. Мажолис ун-нафоис / Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. –Т.: Фан, 1977. –Б. 357-373.

113. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер / Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. –Т.: Фан, 1977. –Б. 385-388.

114. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад / Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. –Т.: Фан, 1977. –Б. 389-396.

115. Вақфия / Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. –Т.: Фан, 1977. –Б. 397-405.

116. Муншаот / Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. –Т.: Фан, 1977. –Б. 406-418.

117. «Муҳокамат ул-луғатайн»: (ҳаммуаллиф) / Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. –Т.: Фан, 1977. –Б. 419-427.

118. Иншо санъати ва «Муншаот» // Гулистон, 1977, № 2.

119. Ишқ достонининг икки талқини: («Тоҳир ва Зухра» опера-балети). // Совет Ўзбекистони, 1977, 7 январь.

120. Шоҳ байтлар мажмуаси: (Абдулжамил, «Тухфат ус-салотин») // Ўзбекистон маданияти, 1977, 8 февраль.

121. Шоир насрида Инсон ва халқ: (Навоий). // Тошкент оқшоми, 1977, 9 февраль.

122. Илм аҳлининг мураббийси // Наманган ҳақиқати, 1977, 9 февраль.

123. Поэт и мыслитель // Рабочая честь, 1977, 9 февраль.

124. Истеъдод жилоси // Совет Ўзбекистони, 1977, 20 апрель.

125. Порсо Шамсиев: (Олимнинг 80 йиллик юбилейига) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1977, № 1.

1978 йил

126. Адабий мавзу ва лекторлик маҳорати. –Т.: Ўзбекистон, 1978.

127. Навоийга замондош шоирлар // Ўзбекистон маданияти, 1978, 7 февраль.

128. С.Н.Иванов – таржимон / Таржима санъати. –Т., 1978.

129. «Эъжози Хусравий» ва иншо санъатининг баъзи масалалари / Амир Хосрав Дехлевий (научн. труды. ТашГУ № 575) –Т.: ТашГУ, 1978.

130. «Маҳбуб ул-қулуб» Комил таржимасида: (Мирзо Бархудар асари). // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, № 5.

1979 йил

131. Алишер Навоий насрида назм ва унинг роли // Ўзбек тили ва адабиёти, 1979, №6.

132. Аёл // Саодат, 1979, № 3.

133. Насрдаги бадиият / «Хамсат ул-мутухаййирин» асосида // Ўзбекистон маданияти, 1979, 9 февраль.

134. Наследие Навои // Андижанская правда, 1979, 8 февраль.

135. Навоий ва навоийшунослар анжумани // Коммунист, 1979, 9 февраль.

136. Ленинградлик олим: (А.Н.Болдырев) // Ўзбекистон маданияти, 1979, 29 май.

1980 йил

137. Табаррук дастхат: (Навоий дастхати) (ҳаммуаллиф) // Совет Ўзбекистони, 1980, 8 февраль.

138. Баркамол олимимиз: (Л.Қаюмов) // Саодат, 1980, № 5.

139. Марҳабо, бастакор дугонам! (Ш.Охундова) // Тошкент оқшоми, 1980, 11 июнь.

1981 йил

140. Наср ва бадиият: («Муншаот» асосида) / Навоий ва ижод сабоқлари. –Т.: Фан, 1981.

141. Навоийшуносларнинг анъанавий илмий анжумани / Навоий ва ижод сабоқлари. –Т.: Фан, 1981.

142. Навоий биографиясига оид бир ҳужжат // Ўзбек тили ва адабиёти, 1981, № 1.

143. Тадқиқотлар ва самаралар (Навоий конференцияси – 25 йил. Шоир таваллудининг. 540 йиллиги) // Ўзбекистон маданияти, 1981, 10 февраль.

144. Навоийномаи Садриддин Айний // Ҳақиқати Ўзбекистон, 1981, 10 февраль.

145. Навоийнинг прозаик асарлари / Рисола. Т. 1981.

146. Улуғ шоир ва мутафаккир // Ленин байроғи, 1981, 14 февраль.

147. «Садоқат»: (Р.Абдуллаев операси) (ҳаммуаллиф). // Совет Ўзбекистони, 1981, 14 апрель.

1982 йил

148. Алишер Навоий ижодиёти ва наср проблемалари / Ўзбек насри тарихидан. –Т.: Фан, 1982.

149. Алишер Навоий «Хамса»сининг мукамал нашрини тайёрлаш принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982, № 1.

150. Байрамхон: қисқача маълумот / Асрлар нидоси. –Т., 1982.

151. С.Н.Иванов (ҳаммуаллиф) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982, №.2.

152. Василий Яннинг тарихий романлари / рец. На книгу Т.Лобановой «Исторические романы Василия Яна» (ҳаммуаллиф) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982, № 5.

153. Увайси // Звезда Востока, 1982, № 9.

154. Мир Навои // Правда Востока, 1982, 9 февраль.

155. «Занжирбанд шер» кечмиши // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1982, 12 февраль.

156. Камолот. (Иванов С.Н. ҳақида) (ҳаммуаллиф) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1982, 9 апрель.

157. Устодлар устоди // Тошкент ҳақиқати, 1982, 12 май.

158. Пушкинноманинг илк саҳифаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1982, 11 июнь.

159. Сўлим, сеҳргар ва даъваткор мусиқа / Р.Абдуллаев “Ҳижрон” ва “Хиросима” вокал туркумлари ҳақида. // Ёш ленинчи, 1982, 13 октябрь.

160. Матн типлари хусусида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1982, 22 октябрь.

161. Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асари // Юлдуз, Кобул, 1982.

1983 йил

162. “Маҳбуб ул-қулуб” (сўз боши) / Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб” (табдил матн). –Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. –Б. 3-10.

163. Теранлик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1983, 4 февраль.
164. Звезда прекрасная: (Увайси- 200 лет) // Комсомолец Узбекистана, 1983, 4 февраль.
165. Жахонбиби Увайси // Ленин байроғи, 1983, 28 июнь.
166. Халқ дилининг куйчиси // Қишлоқ ҳақиқати, 1983, 1 июнь.

1984 йил

167. Основные принципы изучения прозы Навои / Фольклор, литература и история Востока (материалы III всесоюзн. тюркологич. конф.). –Т.: Фан, 1984.
168. Қуш тили ишорати билан: (сўз боши) / Алишер Навоий. “Лисон ут-тайр” (табдил матн). –Т.: 1984.
169. Джаханбиби Увайси: (предисловие) / Увайси. Лирика. –Т.: 1984.
170. Жомийнинг дастхат мактублари (ҳаммуаллиф) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984, № 1.
171. Ёрқин замон умидида: (Аваз). // Саодат, 1984, № 9.

1985 йил

172. Навоий даҳосининг олмос қирраси // Ёш ленинчи, 1985, 10 декабрь.
173. Великий подвиг великого поэта // Сельская правда, 1985, 10 декабрь.
174. “Зиҳи табъи ту, устои суҳан” // Ҳақиқати Ўзбекистон, 1985, 10 декабрь.

1986 йил

175. Нафис характерлар талқини / Алишер Навоий “Ҳамса”си. –Т.: Фан, 1986.
176. Улкан матншунос олим: (П.Шамсиев) /Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар (ҳаммуаллиф). –Т.: Фан, 1986.
177. Илк муҳаббат достони: (“Юсуф ва Зулайҳо” ҳақида) (сўз боши) / Уч булбул гулшани. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1986. –Б. 6.
178. Шеърӣ инжулар: (сўз боши) / Рубоӣ сеҳри.-Т.: Ёш гвардия, 1986.
179. Кўп томлик “Ўзбек адабиёти тарихи”ни яратиш тажриба-сидан (ҳаммуаллиф) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1986. -№ 4.
180. Заҳматкаш олим: (А.Ҳайитметов) (ҳаммуаллиф) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1986, 13 июнь.

1987 йил

181. Навоий хонадонига мансуб шоира (Офоқ бегим Жалойир) // Совет Ўзбекистони, 1987, 6 февраль.
182. Шоир вафотига Шарқ марсияси // Ўзбек адабиёти ва санъати, 1987, 6 февраль.
183. Прозаическое наследие Навои // История узбекской литературы, т. 1, -Т.: Фан, 1987.
184. “Жизнеописание Саййида Хасана Ардашера” // История узбекской литературы, т. 1, -Т.: Фан, 1987.

185. “Жизнеописание Пахлавана Махмуда” // История узбекской литературы, т. 1, -Т.: Фан, 1987.

186. “Пятерица изумленных” // История узбекской литературы, том 1, -Т.: Фан, 1987.

187. “Собрание избранных” // История узбекской литературы, том 1, -Т.: Фан, 1987.

188. “Суждение с двух языках” // История узбекской литературы, том 1, -Т.: Фан, 1987.

189. “Весы рвзмеров” // История узбекской литературы, том 1, -Т.: Фан, 1987.

190. “Трактат о муамма” // История узбекской литературы, том 1, -Т.: Фан, 1987.

191. “Письмовник” // История узбекской литературы, том. 1, -Т.: Фан, 1987.

192. “История аджамских царей” // История узбекской литературы, том 1, -Т.: Фан, 1987.

193. “История пророков и мудрецов” // История узбекской литературы, том 1, -Т.: Фан, 1987.

194. “Вакфия” // История узбекской литературы, том 1, -Т.: Фан, 1987.

195. “Возлюбленный сердец”. // История узбекской литературы, том 1, -Т.: Фан, 1987.

196. Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкираси ва туркман адабий ҳаёти // Совет адабиёти, Ашхабад, 1987, № 6.

197. Инқилоб куйчиси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1987, № 6.

198. Ҳамиша барҳаёт: (Навоий аёллар ҳақида) // Тошкент ҳақиқати, 1987, 7 февраль.

199. Қасидаи таъзия // Ҳақиқати Ўзбекистон, 1987, 10 февраль.

200. Правде истории вопреки. Не согласны. (Соавтор) // Правда Востока, 1987, 1 март.

1988 йил

201. Мангуликка дахлдор ёдгорлик: (сўнгсўз) / Калила ва Димна. -Т.: 1988.

202. Художественное мастерство Навои в прозе /Тезисы V Все-союзной туркологической конференции. –Фрунзе, 1988.

203. Ҳаёт васфи (Атоий). / Ўзбек адабиёти бўстони. Т. 1988.

1989 йил

204. Абдурахмон Жомий (Рисола) –Т.: 1989.

205. Дўстлик мадҳияси / Тўплам. Абдурахмон Жомий (575 йиллигига) -Т.: 1989.

206. Назми дилошуб, насри хўб // Ҳақиқати Ўзбекистон, 1989, 9 февраль.

207. Алишер Навоий халқлар дўстлиги куйчиси // Ленин байроғи, 1989, 4 март.

208. “Бўстонида юз гул эрди...” // Тошкент оқшоми, 1989, 22 март.
209. Фидойи инсон // Хоразм ҳақиқати, 1989, 8 сентябрь.
210. Навоий дастхати ва муҳри // Хоразм ҳақиқати, 1989, 17 ноябрь.
211. Ҳаваснок дўстлик ва ҳамкорлик // Хоразм ҳақиқати, 1989, 13 декабрь.

1990 йил

212. Взгляд в вечность: Предисловие к русскому переводу “Мунаджат” – (данное предисловие на франц. англ. испан. немец. урду, хинди, фарси, дари, арабск. языках) // Советский Узбекистан, 1990, № 11.
213. “Алишер Навоий қомуси” саҳифаларида (Муҳаммад Али, Дарвеш Мақсуд Андижоний, Муҳаммад Бадахшоний, Бадиуззамон, Масеҳ Балхий, Пир Али Жомий) // Санъат, 1990, № 11.
214. Куюнчаклик (Мўмин Мирзо) // Ёш ленинчи, 1990, 16 август.
215. Мангу жасорат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990, 9 февраль.
216. Все о великом поэте (об “Энциклопедии Навои”) // Правда Востока, 1990, 10 февраль.
217. Ватанга севги // Ленин байроғи, 1990, 13 февраль.
218. Навоий тил ҳақида // Дўстлик байроғи, 1990, 22 февраль.
219. “Диҳад аз шеъри ширин коми дилҳо” // Ҳақиқати Ўзбекистон, 1990, 9 февраль.

1991 йил

220. Навоий дастхати (“Наводир ун-ниҳоя”) (ўзбек, рус, инглиз, форс тилларида сўз боши) –Т.: Фан, 1991.
221. Эзгу ғоялар куйчиси (Рисола) –Т.: Ўзбекистон, 1991.
222. “Фарҳод ва Ширин”га шарҳ ва изоҳлар / Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик, 8-том. –Т.: Фан, 1991.
223. “Назм ул-жавоҳир” муқаддимаси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, № 1.
224. The book into eternity: (“Муножот”нинг ўзбек, форс, инглиз, немис ва рус тилларидаги матнига сўз боши) / Муножот. –Т.: 1991.
225. “Жамолингдин кўзум равшан”: (сўз боши) / Ҳусайн Бойқаро. –Т.: 1991.
226. Алишер Навоийнинг “Муножот” асари / Алишер Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар. –Т.: Камалак, 1991.
227. Техрон кутубхоналарида Навоий қўлёзмалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, № 4.
228. “Тенгри паноҳ ўлсун анга” (“Назм ул-жавоҳир”) // Саодат, 1991, № 1.
229. “Алишер Навоий қомуси” саҳифаларида (Мир Иброҳим, Али Кармол, Султон Масъуд Мирзо, Мўмин Мирзо) // Санъат, 199, № 1.
230. «Алишер Навоий қомуси» саҳифаларида / (Устод Ҳасан Нойи, Офоқ бегим, Паҳлавон Абусаид, Мир Саид, Манучеҳр Самарқандий, Паҳлавон Ушшоқ Самарқандий) // Санъат, 1991, № 2.

231. «Алишер Навоий қомуси» саҳифаларида / (Солими, Дўстмуҳаммад Удий, Огаҳий Хуросоний, Нагисойи Чангий, Қабулий) // Санъат, 1991, №3.

232. «Алишер Навоий қомуси» саҳифаларида (Ҳофизи Қозоқ, Устод Қулмуҳаммад, Шайхӣ, Шоҳ Ғариб Мирзо) // Санъат, 1991, № 4.

233. Великий поэт и мыслитель узбекского народа. (Рисола), Мовароуннахр, 1991, №1.

234. Навоийнинг табаррук дастхати // Саодат, 1991, № 2.

235. «Навоий назмидин топғай навое»: (Сирож ул-муслимин) ҳақида // Ёшлик, 1991, №11.

236. Навоий муҳри // Сирли олам, 1991, № 11.

237. Алишер Навоийнинг табаррук дастхати: (сўз боши) / Бадий буклет, –Т.: 1991.

238. Табаррук дастхат / Бадий буклетга сўз боши. –Т.: 1991.

239. Алишер Навоийнинг насрий мероси / Алишер Навоий. Юбилей конференция тезис материаллари. –Т.: 1991.

240. «Ҳилолия» қасидаси: (Ҳаммуаллиф). // Санъат, 1991, №11.

241. Alisher Navoi's heritage in prose / «Навоий» (пресс-бюллетень), 1991, №1.

242. Навоий дастхати // Навоий, 1991, № 2. (инглиз тилида).

243. «Фарход ва Ширин»га изоҳ, шарҳлар / Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 8-том. –Т.: Фан, 1991.

244. «Хўблар ўргансалар тонг йўқ Навоий назмини» // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991, 8 февраль.

245. Ҳусайн Бойқаро // Совет Ўзбекистони, 1991, 8 январь.

246. Муносиб талқин: («Алишер Навоий»нинг янги саҳнавий талқини) (ҳаммуаллиф) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991, 5 апрель.

247. «Унинг нури билан кўнгул ёруғай» // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991, 31 май.

248. Алишер Навоий. Муножат. / Обращение к богу / (Предисловие отдела критики) перевод С.Ганиевой. // Звезда Востока, 1991, № 9.

249. «Донолар суханин излаб жаҳон кез»: (Фирдавсий «Шоҳ-нома»си 1000 й. конгресси) // Халқ сўзи, 1991, 28 февраль.

250. «Ишқ агар комил эрур» // Совет Ўзбекистони, 1991, 6 июнь.

251. «Кўзумнинг мардуми одамдурур» // Ойдин, 1991, 27 ноябрь.

252. “Ҳеч қайда мунунгдек яна ашъор топилмас”. (И.Ҳаққул билан суҳбат). // Навоий гулшани. Т. 1991.

253. Возлюбленный сердец. Великий подвиг поэта. Бессмертен как народ // Правда Востока, 1991, 27 сентябрь.

254. Взгляд в вечность (о «Мунаджат»е Навои) // Литературная газета, 1991, Досье-7.

255. Написано собственноручно. // Правда Востока, 1991, 27 сентябрь.

256. Табаррук издан // Тошкент оқшоми, 1991, 26 сентябрь.
257. Шухратли ҳаёт шукуҳи // Ўзбекситон матбуоти, 1991, № 11.
258. Алишердек ҳаёт кечиргил // Муштум, 1991, № 2.
259. Абадиятга даҳлдор ёдгорлик: (сўз боши) / Калила ва Димна. –Т.: Ўзбекистон, 1991.
260. Шоирнинг муҳри // Зарафшон (Самарқанд), 1991, 27 сентябрь.
261. Алломанинг сўнгги асари /А.Н.Болдырев. Хожа Аҳрор. –Т.: 1991.
262. Эрон сари қадамлар // Халқ сўзи, 1991, 9 декабрь.
263. Навоий насри // Навоий. (Пресс-бюллетень) –1991, №1.
264. Mirada a la eternidad (на испанск. также на русск. узб. араб. индийск. урду, дари, англ. франц. немецком, фарси языках) // Uzbekistan Contact, 1991, № 8.
265. «Ғариб ал-фақир Алишер» (ўзбек, рус, инглиз, олмон, испан, француз, урду, ҳинд, форс, араб ва дари тилларида) // Ўзбекистон-контакт. 1991, № 8.
266. Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин Навоийдан чу топдилар наво (Сўз боши). // Ёшлик, 1991, 11 сентябрь.
267. Алишер Навоий. Муножот. / Абадиятга назар. (сўз боши. . –Т.: Фан, 1991.

1992 йил

268. «Олам аҳли билингизки...» // Тошкент оқшоми, 1992, 11 февраль.
269. Дастхат ва муҳр // Ғунча, 1992, № 2.
270. Санкт-Петербурглик туркшунос олим (ҳаммуаллиф) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1992, апрель.
271. Ҳеч гоҳ чунин асар падида наояд (суҳбатдош) // Овози тожик, 1992, 2 июнь.

1993 йил

272. Навоий ғазалларида тасаввуф оҳанглари (ҳаммуаллиф) / Алишер Навоийнинг адабий маҳорати. –Т.: Фан, 1993.
273. Муниг нури билан кўнгул ёруғай / Алишер Навоий. «Сирож ул-муслимин». –Т.: Минҳож, 1993.

1994 йил

274. «Хушо он дамки, бо ёрони меҳрибон гузарад // Овози тожик, 1994, 24 июль.
275. Сўз боши ўрнида: (Гуржи олими Реваз Кикнадзе ҳақида) / Реваз Кикнадзе. Мирзо Улуғбек. –Т.: Камалак, 1994.
276. Фирдавсий «Шоҳнома»си Ўзбекистонда / «Шоҳнома»нинг 1000 йиллигига бағишланган жаҳон конгресси –маърузалар тўплами. –Техрон, 1994. (форс тилида)

1995 йил

277. Ҳофизнинг бир ғазали ва унга Фоний жавобияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1995, № 2.
278. Навоий «танбеҳ»лари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1995, № 5-6.

279. Катта-кичikka баробар аллома (П.Шамсиев) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1995, 4 август.

280. Ўқ ва ёй рисоласи (ҳаммуаллиф) // Тафаккур, 1995, № 3-4.

281. Великий во все времена // Голос Узбекистана, 1995, 5 февраль.

1996 йил

282. Қўлда қалам дилда шижоат билан... (А.Ҳайитметов ҳақида) (ҳаммуаллиф) // Гулистон, 1996, № 4.

283. "Гулнинг атри ва гулзор табиятиман" ёки Нуржаҳонбегим ҳақида // Саодат, 1996, № 6.

284. «Табъи хўб, каломи марғуб»: (Шоҳ Ғариб Мирзо) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1996, № 6.

285. «Етиб эл дардина ортуқ билиги»: (Бойсунғур Мирзо) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1996, 11 октябрь.

286. Ҳазинадан баҳрадор: (Ш.Шомухамедов) (ҳаммуаллиф) // Миллий тикланиш, 1996, 23 апрель.

287. Известный навоиед: (об А. Ҳайитметове) // Вечерний Ташкент, 1996, май.

288. Навоий назарини англаган: (ҳаммуаллиф) // Ўзбекистон овози, 1996, 23 май.

289. Бобур ва бобурийлар давридаги шоирлар. // Тўплам. Амир Темурнинг 600 йиллигига. Т. 1996.

290. Ибн Арабшоҳ "Темур тарихи. (ҳаммуаллиф). // Ишонч, 1996, 13 июль.

1997 йил

291. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»ида тариқат мақомлари талқини // Шарқшунослик. –Т.: ТошДШИ, 1997.

292. «Mahbub ul-qulub»dagi yengi qaydlar // Turk lehceleri ve edibiyati dergisi. Туркия, 1997, № 13.

293. Алломанинг сўнгги асари (А.Н. Болдырев) / Хожа Аҳрор. – ТошДШИ, 1997.

294. «Мажолис ун-нафоис»га изоҳ ва таржималар. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 13-том. Т.: Фан, 1997.

295. Матншунос: (Порсо Шамсиев) // Овози тожик, 1997, 26 апрель.

296. Шифтаи хунари Шарқ буд: (Муҳйиддин Олимпур хотираси) // Овози тожик, 1997, август.

297. «Мазори маро дар замин мажуй»: (Румий ҳақида) // Овози тожик, 1997, декабрь.

298. Миллий тафаккурнинг шаклланишида Темур ва темурийлар / Амир Темур ва ватанпарварлик тарбияси. -Т.: 1997.

1998 йил

299. Навоий даври ва ҳозирги замон // Инсон ва жамият. –Т.: 1998.

300. «Маҳбуб ул-қулуб»нинг изоҳ, таржималари ва уларга сўз боши; «Муншаот» ва «Вақфия»га изоҳ, таржима, қисқа шарҳлар / Алишер Навоий. Мукаммал асарлар. 20 томлик. 14-том. –Т.: Фан, 1998.

301.Учинчи таржима: («Мажолис ун-нафоис»нинг форсча таржимаси») // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1998, 6 февраль.

302.Бобурнинг ботиний эътиқодлари // Соҳибқирон юлдузи, 1998, 24 март.

303.Навоий армони // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1998, 27 март.

304.Нусхаи «Мажолис ун-нафоис» аз музеи Британия // Овози тожик, 1998, 30 май.

305.Мумтоз режиссёр: (Е.Бобожон) // Гулистон, 1998, № 2.

306.Светлый ум пожелал // Маяк Востока, 1998, № 1-2.

307.Муҳаммад Ҳайдар ва унинг “Тарихи Рашидий” асари. (ҳаммуаллиф) // Шарқ машъали, 1998, № 2.

1999 йил

308.«Восточная поэма» Мирза Фатали. Сб. Пушкин в Узб. –Т.: 1999.

309.Фахрий Ҳиротий «Равзат ус-салотин» ва туркигўй шоирлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1999, 5 март.

310.Қасидаи дар сўгвории Пушкин // Овози тожик, 1999, 9 июнь.

311.Истиқлол баҳралари // Ишонч, 1999, 3 сентябрь.

312.Гавҳаршодбегим // Гулчеҳралар, 1999, 22 октябрь.

313.Сароймулкхоним // Гулчеҳралар, 1999, 6 ноябрь.

2000 йил

314.Навоий насри нафосати / мақолалар тўплами. –Т.: 2000.

315.Умар Хайём асарларининг ўзбек тилига таржималари / Умар Хайём вафотининг 900 йиллигига бағишланган халқаро конгресс. – Эрон. Нишопур, 2000.

316.«Жавоҳир ул-ажойиб» - шоиралар ҳақидаги тазкира // Шарқ машъали, 2000, № 2.

317.Дилда дард, руҳиятда ғурур билан // Ҳидоят сари, 2000, № 2.

318.«Дилимнинг куйишин шамъга айтмоқчи бўлсам» // Саодат, 2000, № 8.

319.Жавоҳир ул-ажойиб // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2000, 10 март.

320.Навоий дарси даркор // Маърифат, 2000, 1 апрель.

321.Мухаммаси Мўъмин Мирзо бар ғазали Жомий // Овози тожик, 2000, 2 февраль.

322.Се қабри Умари Хайём // Овози тожик, 2000, 28 июнь; ва // Садои мардум, 2000, 12 август.

323.«Чекмади нақши вафо...»: (ғазал шарҳи) // Тошкент оқшоми, 2000, 13 ноябрь.

324.«Хўблар ўргансалар...»: (ғазал шарҳи) // Тошкент оқшоми, 2000, 18 сентябрь.

325.Нафис гуллар мажлиси // Гулчеҳралар, 2000, № 11. ноябрь.

326.«Мушк исин ёшурса бўлмас»: (ғазал шарҳи) // Ишонч, 2000, 1 декабрь.

2001 йил

327. «Тухфат ус-салотин» ёхуд шоҳ байтлар мажмуаси // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2001, № 2.

328. У ажойиб инсон устод эди: (У. Маматохунов) / Ўзбекистон уйғурлари. –Т.: 2001.

329. «Ҳар бирин тўрт дурри гавҳар дегил» // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2001, № 3.

330. Наследие поэта // Правда Востока, 2001, 9 февраль.

331. Дар Навоий ба ёди Навоий // Овози тожик, 2001, 13 май.

332. «Зи умри бенишон парҳезу парҳез» (Шерали Лойиқ хотираси). // Овози тожик, 2001, № 39.

333. Алишер Навоий, бухоролик шоирлар ва уларнинг маънавий маданият ривожигаги ўрни / «Алишер Навоий ижоди ва маънавий тараққиёт масалалари» мавзудаги Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. –Навоий, 2001.

334. Алишер Навоийнинг «Муножот» асари / «Қўлғамала-дурдоналар». –Ал-Бухорий жамғармаси, 2001, апрель.

335. «Қамолот Қаббаси»: (Навоий боғи ҳақида) // Фидокор, 2001, 15 март.

336. «Соф қилай хотирниким» // Шарқ машъали, 2001, № 3.

337. Навоийшуносларнинг Анқарадаги анжумани. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001, № 6

338. Навоий насрининг жанр хусусиятлари / «Алишер Навоий ижоди ва унинг жаҳоншумул аҳамияти» мавзудаги илмий-анжуман маърузалари тезислари. –Т.: Фан, 2001.

339. Алишер Навоий ва ижодкор теурий шахзодалар / Навоий-нинг ижод олами (Навоий 560 йиллигига). –Т.: Фан, 2001.

340. Навоий ёдга олган асарлар // Шарқ машъали, 2001, № 1-2.

341. Навоийнинг шариф муҳри // Гулчеҳралар, 2001, январь.

342. «Билса қўнгул ҳолатин» (ғазал шарҳи) // Тошкент оқшоми, 2001, 24 январь.

343. «Қамолотин ўзидек бир жаҳон бил» (Ш.Шомуҳамедов 80 йиллигига) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2001, 13 апрель.

344. Сержило ижод соҳиби: (ҳаммуаллиф) // Маърифат, 2001, 25 апрель.

345. Ринд шоир: (Ҳофиз ҳақида) // Сино, 2001, № 3.

346. Муҳаммад Ҳаким Мирзо // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, № 6.

2002 йил

347. Дўст уйида (Эрон сафари) // Сино, 2002, № 5.

348. «Ҳар нуктага бир тарона» // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2002, №3.

349. «Девони Фоний»га изоҳ, шарҳлар / Алишер Навоий. 18-том. –Т.: Фан, 2002.

350. «Ҳар ки худро шинохт...» // Овози тожик, 2002, 18 сентябрь.

351. Муҳаммад Доро Шукуҳ // Шарқ машъали, 2002, № 1.
352. Анқарада навоийшунослар анжумани // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002, № 6.
353. «Мажолис ун-нафоис»нинг форсий таржималари / Алишер Навоий ва форс-тожик адабиёти конференцияси тезис материаллари. – 2002, 13 март.
354. «Ишқ атворини ҳифз айлай деган» // Тошкент оқшоми, 2002, 30 январь.
355. «Шўх табъ ва дақиқфаҳм жавоне» // Овози тожик, 2002, 6 март.
356. Миллий ғурур ва миллатпарвар шоир // Маърифат, 2002, 13 февраль.
357. “Шоҳ қизи эрсамда...” // (Рисола). Т. 2002.
- 2003 йил**
358. Мумтоз адабиёт тарихидан янги саҳифалар. / Филология янги юз йилликда. –Т.: 2003.
359. Навоийнинг охирги дамлари // Маърифат, 2003, 7 май.
360. Навоийнинг бунёдкорлик фаолияти // Маърифат, 2003, 8 февраль.
361. Жаҳонгир Мирзо // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003, № 5.
362. «Мажолис ун-нафоис» ва «Замима» тазкиралар // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2003, № 1-2.
363. Боқийлик. (Бобур) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2003, 14 февраль.
364. «Кимки ошиқлик асиридур» // Тошкент оқшоми, 2003, 8 февраль.
365. «Кўзунг не бало қаро» // Тошкент оқшоми, 2003, 27 январь.
366. Бобурнинг аржуманд ва саркаш фарзандлари // Тошкент оқшоми, 2003, 14 февраль.
367. Главная цель- любовь к народу // Вечерний Ташкент, 2003, 7 февраль.
368. «Даврон мени ўткарди сару сомондин» // Қишлоқ ҳаёти, 2003, 14 февраль.
369. «Желанной цели должен ты добиться человек» // Вечерний Ташкент, 2003, 14 февраль.
370. Сердце вселенной человек // Вечерний Ташкент, 2003, 9 сентябрь.
371. Истиқлол шарофати ила қайта кашф этилган Навоий // Соғлом авлод, 2003, 13 февраль.
372. Қадимий ва навқирон айём // Тошкент оқшоми, 2003, 22 март.
373. Навоий мақбараси. Президент таклифига муносабат // Маърифат, 2003, 7 май.
374. «Да будет каждый твой день Наврузом» // Вечерний Ташкент, 2003, 10 март.
375. Сарой Мулк Хоним // Соғлом авлод, 2003, 24 апрель.

2004 йил

376. Хитой сафари ҳақида // Соғлом авлод, 2004, 12 август.
377. Қақнус // Соғлом авлод, 2004, 18 август.
378. Оққуш қўшиғи // Соғлом авлод, 2004, 30 декабрь.
379. Восхождение к истине // Вечерний Ташкент, 2004, 9 декабрь.
380. Шоир ижодида Ватан туйғуси (Бобур) // Тошкент оқшоми, 2004, 13 март.
381. «Сўз анингдурки, талабгоридур» // Соғлом авлод, 2004, 11 февраль.
382. Современник Навои и Джами // Народное слово, 2004, 24 сентябрь.
383. «Махбуб ул-қулуб»нинг форсча таржимаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004.
384. Навоий насрининг бош хусусиятлари / Ali Sir Nevayinin 560 dogum, 500. olum yil donumlerini anma toplantisi bildirileri. 24-25 eylul, 2001. Ankara, 2004.
385. «Навосиз улуснинг навосози бўл...» // Моҳият, 2004, 6 февраль.
386. «Имоннинг ҳақиқати эҳсондур» // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2004, 11 июнь.
387. «Агар ишқинг ҳавосинда» // Тошкент оқшоми, 2004, 9 март.
388. Бежин-Пекинда 10 кун // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2004, № 3.
389. Тазкира ва Замима тазкираларда Навоий сиймоси // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2004, № 1.
390. «Донишу фазл гавҳарининг кони (Мавлоно Жомий ҳақида) / Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий- азалий ва абадий ҳамкорлигимиз ибрати. Самарқанд, 2004.
391. «Лисон ут-тайр»нинг баъзи ҳикоятлари / «Шайх Фаридуддин Аттор Нишобурий ҳаёти ва ижоди» мавзуидаги халқаро анжуман тезислари материаллари. 2004, 2 июль.
392. Ўзбек мумтоз адабиётида асотири ва ривоятлар. (Навоий асарларида) / Алтаистика. Мифология мавзуидаги Пекин Марказий Миллатлар институти халқаро анжумани тезислари тўплами. Пекин, 2004, 8 июль.
393. Буюк девор пойида Навоий ҳаёли // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2004, 13 август.
394. «Доғи ишқи ту маро» // Овози тожик, 2004, 14 февраль.
395. «Гулистон» ва «Бўстон» таржималаридаги баъзи носоз-ликлар / «Шайх Саъдий ва ўзбек адабиёти» мавзуидаги анжуман материаллари тўплами. Эрон элчихонаси маданият ваколатхонаси. -Т.: 2004.
396. «Умидим улки, аларнинг баракотидин бу ишнинг завқи ва талаби насиб бўлғай». А.Н.Болдырев. Хожа Аҳрор ҳақида. -Т.: 2004. –Б.24-30., (Иловалари билан).

397. «Ҳақиқат конининг гавҳари, маърифат денгизининг дурри». Сўз боши. Навоий. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. (Табдил матн). -Т.: 2004.
398. Фаридун Ҳусайн Мирзо // Навоийга армуғон, 2004, № 4.
399. Навоий ёдга олган асарлар. / Т., 2004.

2005 йил

400. Хожа Аҳрор Вали // Соғлом авлод, 2005, 5 январь
401. В мир поэзии войдя, он покорил его // Единство, 2005, 2 февраль
402. Навоий асарлари - улуг мерос // Маърифат, 2005, 19 февраль.
403. Навоийга эҳтиром намунаси // Правда Востока, 2005, 1 февраль
404. Навоий ҳар замонга замондош, ҳар авлодга ҳамнафас // Соғлом авлод, 2005, 10 март.
405. Алишер Навоий дostonларида тасвирий санъат тавсифи («Фарход ва Ширин» асосида). // Тўплам: Камолиддин Беҳзоднинг Жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни. -Т. 2005.
406. «Асрларнинг сўкиб чокини...» // Ўзбекистон овози, 2005, 15 март
407. Хожа Аҳрор аз назари Болдирев // Овози тожик, 2005, 6 июль.
408. Яна «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» ҳақида / Жомий ва ўзбек адабиёти. Фан- Ал Худо, 2005.
409. Бедилнинг «Муҳити Аъзам» маснавийи / Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2005, № 4.
410. Бедилнинг «Ирфон» маснавийсидан бир ҳикоятнинг (Комде ва Мудан) русча таржимаси // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2005, № 4.
411. Русские ученые о Навои и переводы на русский язык / Миллатлараро дўстлик ва бирдамлик. -Т.: 2005.
412. Баркамол олим- дўстлар висолидан ортиқ саодат, дўстлардан жудоликдан ортиқ бахтсизлик йўқ / Лазиз Қаямов. -Т.: 2005.
413. Абодиятга даҳлдор. // (Сўнги сўз ўрнида «Калила ва Димна»). Т., 2005.
414. Навоий ва Яҳё Себак. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2006, № 5.
415. Бир умр турасан кўзимда.(Зулфия ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2006, 21 октябрь.

2006 йил

416. Ҳофиз девони - нусхаи Халхолий / Мумтоз адабиёт маса-лалари. Т.: 2006.
417. Комил инсон орзусида («Ҳайрат ул-аброр»ни ўқиб...) // Қалқон, 2006, № 2. –Б. 42-44.
418. Бобурнинг эътиқоди ва ирфоний қарашлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2006, № 9. –Б. 21-23.
419. Алишер Навоий – шеърият мулкининг султони // Постда, 2006, 4 февраль.
420. Шукроналик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2006, 27 январь.

421. «Я хочу, чтобы был счастливым мой народ» // Народное слово, 2006, 9 январь.

422. «В мир поэзии войдя он покори́л его» // Вечерний Ташкент, 2006, 9 февраль.

423. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2006, 10 февраль.

424. «Ҳар кимки мени сўрса...» (Бобур) // Тошкент оқшоми, 2006, 14 февраль.

425. Её поэзия волнует умы и сердца людей // Вечерний Ташкент, 2006, 14 февраль.

426. Бобур – шоири зуллисонайн // Овози тожик, 2006, 15 февраль.

427. «Мажолис ун-нафоис»нинг Туркия нашри // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2006, 3 март.

428. «Руҳим агар қилса дуо бирла ёд», «Ҳайрат» // Мозийдан садо, 2006, №2.

429. Ҳайём асарлари ўзбек тилида // Сино, 2006, №22. (форс тилида)

430. Огаҳийшунос. (Мажидий) // Филология масалалари. 2006. № 4

431. Ҳаётлари мезони илм эди. (А.Ҳайитметов ҳақида) / Мумтоз адабиёт масалалари. -Т.: 2006.

432. Зулфия бегимни ёдга олиб... // Тонгнинг ўзидай пок ва ёрқин. - Т.: 2006.

2007 йил

433. Мажидийнинг армони // Халқ сўзи. 10.01.07.

434. Зангламайдиган занжир (суҳбат). “Маърифат” газетаси, 2007, 21 февраль.

435. Улуғ мутафаккир фардлари // Тошкент оқшоми. 5.02.07.

436. Эпистолярное наследие великого мыслителя // Вечерний Ташкент. 9.02.07

437. «Суть жизни- чистота души и помыслов» (Бабур)// Вечерний Ташкент. 14.02.07.

438. Алишер Навоий. (страницы жизни) //Bella Terra. Март.2007

439. Шоираи қитъапардоз // Овози тожик. 3.03.07.

440. “Киши айбинг деса...” //Ирмоқ.-№1. 2007.

441. Жалолиддин Румий Навоий нигоҳида / Жалолиддин Румийнинг мангу маънавий мероси.- Т.:2007.

442. Раҳмат Мажидий // Ўзбек тили ва адабиёти. - №1.2007.

443. Низомийнинг муғаннийномалари / Низомий ва ўзбек адабиёти.- Т.: 2007.

444. Навоий ва ислом.-“Ўзбекистоннинг Ислам цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси”(тезислар.тўплам) Т., Имом Бухорий жамғармаси. Республика Илмий-марказий нашр. 2007.

445. Навоий ва Гули тақдири. // Нур. 2007, 24 май.

446. Навоийнинг “Ёри азизи”. //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2007. 7 сент.

447. “Сарвинозим, не ажаб...” (Бир ғазал шарҳи) Жаннатмакон. Октябрь. Сони
448. “Муғанний, биёр он навое ғариб”. // Овози тожик. 12.09.07.
449. “Эй муғанний, Суғд қуши торини черт...” Мозийдан садо. окт сони 2007
450. Аслият жозибаси. Бир ғазал шарҳи. Жаннатмакон. окт сони 2007.
451. Бир оққан ариққа яна оқди сув (Навоий тил ҳақида). // Овози тожик. 18.10.07.
452. Мо барои васл кардан омадим. (Н.Комилов 70 ёшда) Овози тожик. 27.10.07.
453. Илм нури ёритган юрак. (Н.Комилов 70 ёшда) “Имом ал-Бухорий сабоқлари” № 4.2007.
454. “Тухфаи Сомий” да адабий-иждодий ҳаёт. // Сино.- №27.2007.
455. Шарқ мумтоз адабиётида муғаннийномалар. // (Шарқ тароналари VI Халқаро фестивал). Т.: 2007.
456. Суйима Ғаниева. Библиография. 2007.
457. Саккокий девонининг Анқара нашри. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2007, 23 ноябрь.
458. “Тухфат ус-салотин” ёхуд шоҳ байтлар мажмуаси. Рисола // Т., 2007.
459. “Парвин Эътисомийнинг Ўзбекистонда ўрганилиши”. // “Эрон аёлларининг жамиятдаги тутган ўрни” мавзусидаги халқаро илмий анжуман. –Тошкент, 2007.
460. “Жомий ва Навоий” халқаро илмий анжуман. “Саройи аҳли қалам” – Техрон, 2007.

2008 йил

461. Латифий тазкираси. // Ўзбек тили ва адабиёти.–Тошкент, 2008. –№ 1.
462. Бобурнинг буюк қизи. // Гулистон.– Тошкент, 2008. –№ 1.
463. Алишер Навоийнинг фардлари. (Ҳаммуаллиф. С. Ризаев билан). // Иқтисодчи.–Тошкент, 2008. № 2.
464. Навоийнинг бир байти шарҳи.// Тафаккур. –Тошкент, 2008. –№ 2.
465. “Навоий англаки, боби вафо ёзилмайди”. (ғазал шарҳи) // Тафаккур.–Тошкент, 2008. № 2.
466. “Гуҳар чўкса дарёга” (П.Шамсиев хотираси). //Жаннатмакон. – Тошкент, 2008, февраль.
467. Навоийни ҳар доим ўқиш керак. (суҳбат). // Хуррият, 2008, 6 февраль.
468. Буюк мутафаккир насрида назмнинг роли. // Тошкент оқшоми, 2008, 7 февраль.
469. Навоий ижоди – улкан мактаб. // Хабар, 2008, 8 февраль.

470. В прозе черты эпохи, в котором жил поэт. // Вечерний Ташкент, 2008, 8 февраль.

471. “Кимки инсондурур, анинг маҳбуби ҳам инсон керак” // Гулчехралар, 2008, 15 февраль.

472. Навоий ва Ҳаж (суҳбат). // Нур, 2008, 10 март.

473. “Эй умри азиз...” // Соғлом авлод, 2008, 7 февраль.

474. Навоийнинг дастхати қаерда? // Даракчи, 2008, 3 март.

475. Султон Умаров (хотира). // Жаннатмакон. – Тошкент, 2008. 15 авг.

476. Замима тазкираларда Рудакий. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2008. – №

477. Барчадин яхшироқ ҳаёт гули. // Гулчехралар, 2008, 19 сентябрь.

478. Ичмасам май суйидин... // Гулчехралар, 2008, 19 сентябрь.

479. “Ҳар кимки мени сўрса саломимни дегил” (Бобур ҳақида). // Ўзбекистон адабиёти санъати, 2008, 19 август.

480. Гул тўкилди, бўйи қолди. (Машхура Султонова хотираси). Ўзбекистон адабиёти санъати, 2008, 26 ноябрь.

481. Офийтни илмдан топган. (М. Абдусаматов дўстлари ва шогирдлари хотирасида). // Тўплам. ТДШИ–Тошкент, 2008.

482. Махтумкули и духовно-культурный ценности мира. Стихи Махтумкули в Узбекистане. // Халқаро конференция материаллари, 2008 йил 12-14 май. – Ашхабад, 2008.

483. “Назм ул-жавоҳир” (ҳикматлар – 5 тилда). – Техрон, 2008.

484. День рождения Наваи отмечаем всей семьей. // Семья. 18.09.2008.

2009 йил

485. Буюк пойтахтим. // Ўзбекистон овози, 2009, 8 январь.

486. Навоий боғи (суҳбат) // Халқ сўзи, 2009, 13 январь.

487. Навоийнинг буюклиги – эътиқодида. // Гулистон. – Тошкент, 2009. – №1.

488. Асрларга асирдош, авлодларга замондош. // Маҳаллар, 2009, 4 февраль.

489. Кўнгил дарди. (Сўз боши) Хувайдо. // - Тошкент. 2009. ... - 51 б.

490. “Бу бўстон гулзорида илм истанг” // Тошкент оқшоми, 2009, 9 феврал.

491. Всенародно известный творец прекрасного, газета «Вечерний Ташкент», 2009, 9 февраль.

492. Навоий руҳи ҳар кун ҳар лаҳза ҳамроҳ (суҳбат). // Оила ва жамият, 2009, 11 феврал.

493. “Умрим узанур, жамиятим ортар”. (Ҳ. Орасли 100 йиллигига). // Ўзбек адабиёти ва санъати. 27 февраль. 2009.

494. “Умидим улки, умидингга еткил”. // Огоҳ, 2009, 6 март.

495. Амир Темур Навоий нигоҳида. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2009, 10 май

496. “Мажолис ун-нафоис” анъаналари форсий ва туркийзабон тазкираларида. // Эрон-афгон филологиясининг долзарб муаммолари (илмий тўплам). – Тошкент, 2009.

497. “Тангри паноҳ ўлсун санга”. (Назм ул-жавоҳир) // Бухоро мавжлари. – Бухоро, 2009. – № 2.

498. Мирзо Улуғбек Гуржистонда. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2009, 12 июнь.

499. Ўзи, сўзи нурли эди (Н.Владимирова хотираси). «Гулчеҳралар» газетаси, 2009, 15 май.

500. Умр хушдур (Асомиддин Ўринбоев хотираси). «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2009, 15 май.

501. Навоий ҳақида 10 та саволга жавоблар. «Гулистон» журнали, 2009, №2.

502. Машриқу мағрибда машҳур. // «Жаннатмакон» журнали, №9.

503. Навоийни англаш саодати (суҳбат). «Ватанпарвар» газетаси, 27 сентябрь

504. Тазкираларда мусиқа ва мусиқачилар. // Шарқ тароналари VI Халқаро мусиқа фестивали тўплами. – Самарқанд, 2009.

505. Сахий тазкираси. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2009. – № 2.

506. Ошиқ Чалабийнинг тазкираси. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2009. – № 5.

507. “Ўз исмига монанд”. // Тўплам. “Қадр”. – Тошкент, 2009.

508. Лутфий ва Навоий. // Тўплам. Мумтоз шеърят анъаналари. – ТДШИ, 2009

509. “Хаёлимда андоқ мусаввар бўлур” (Хотира – Н.Саидов). // Маърифат фидоийлари (Илмий мақолалар тўплами). – Тошкент, 2009.

510. Шоирнинг дилрабо олами (суҳбат). «Хуррият» газетаси, 2009, 15 декабрь.

511. Ўзбекистон шарқшунослик мактаби. // – Тошкент: Ўз МЭ, 2009. – б.

2010 йил

512. Мақсуд Шайхзода – навоийшунос. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2010. – № 1.

513. “Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари ва тазкирачилик анъаналари. // “Турк адабиётида биографик асарлар” мавзуидаги халқаро Симпозиум. – Туркия, Навшаҳир, 2010. май.

514. Шарқ мумтоз адабиётида қитъа жанри. // Тўплам. (Шарқ мамлакатларида адабий жараёнлар, жанр ва поэтик масалалар). Тошкент. 2010.

515. “Творчество Низами в восприятии Навои”. // Международная научная конференция – Низами и Навои. Исторические и культурные связи Юнеско, Самарканд, 2010. 5-7 май.

516. “Шеърят эзгуликка ёр”.// “Хорижий Шарқ мамлакатлари адабиёти ва адабий манбашуносликнинг долзарб масалалари” мавзуидаги халқаро илмий конференция (мақолалар тўплами).– Тошкент, 2010.

517. Лутфий девонининг Анкара нашри. // Лутфий шеърляти ва адабий муҳит муаммолари (Илмий мақолалар тўплами). –Самарқанд, 2010.

518. “Ҳайрат ул-аброрнинг тасаввуфий моҳияти. // Шарқ фалсафаси қадриятлари ва уларнинг Ўзбекистон маънавий ҳаётидаги ўрни (Илмий мақолалар тўплами). –Тошкент, ТДШИ, 2010. – Б.....

519. “Куйдирди кўнгул манзилин...” Мавлоно Лутфий. Манзумалар. (Сўз боши)–Тошкент, – 22 б.

520. Тоҳир Чигатой. Навоий ижодида миллий мафкура. –Тошкент, 2011. (таржима)

521. Мавлоно Лутфий Навоий нигоҳида. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2010, 26 январь.

522. Навоий қабрини зиёрат қилиш армоним. “Суғдиёна” газетаси, 2010, 4 февраль.

523. Қуёшлиқ истасанг касби камол эт. «Соғлом авлод» газетаси, 2010, 4 февраль.

524. Навоийнинг ҳудудсиз олами (давра суҳбати). «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2010, 5 февраль.

525. «О читатель моего будущего дня», газета «Правда Востока», 2010, 1 февраль.

526. Севги достони. (Сабъаи сайёр. Шеърлар, мусиқалар, рақслар – Баҳром ва Гуландом ижросида...) //

527. «Ажаб саодат эрур...» «Ҳаёт» газетаси, 2010, 4 май.

528. «В далеке от тебя (о Бабуре), газета «Вечерный Ташкент», 2010, 10 февраль.

529. Орзулари шуъла бўлиб... (сўзбоши). Э.Самандар ва С.Самандарова. «Яна баҳор» (шеърлар тўплами). Т., 2010.

530. Абадиятта дахлдор. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси, 2010, 20 август.

531. Она тилим — беқиёс тилим. «Ғунча» журнали, 2010 №10.

532. Барчадин аҳбоб юзи хуш дурур. // Китоб. Ўзбекистон шарқшунослик мактаби. – Тошкент. 2010.

533. Шарқ факультети битирувчилари ҳақида. // Китоб. Ўзбекистон шарқшунослик мактаби. – Тошкент. 2010.

2011 йил

534. Навоийнинг ўтинчи. «Халқ сўзи», 2011, 18 январь.

535. «Магар Ҳофизи Шероз туи...» «Овози тожик», 2011, 29 январь.

536. Алломанинг Ҳиротга таърифи. “Тошкент оқшоми”, 2011 9 февраль.

537. Дорога музыки — русло мое, газета “Народное слово” 2011, 9 февраль.

538. Шефтаи адабиёт ва фарҳанг (Болдыров ҳақида). «Овози тожик» газетаси. 2011, 26 март.

539. Қисмати шу экан, учдию кетди (Илёс Низомиддинов хотираси). “Профессор Илёс Низомиддинов” (Тўплам). Т., 2011.

540. “Тоза кўзгу киби ойинаи жаҳоннамодур” (Мозори Шарифда нашр этилган Навоий асарлари ҳақида). “Халқ сўзи”, 2011, 4 ноябрь.

541. Ҳаёт боғимиз тоза. “Саодат» журнали”, 2011, №5-6.

542. Ёниқ юрак билан (сўзбоши). Тоҳир Чигатой. Алишер Навоий ижодида миллий мафкура. Т., 2011.

543. “Ватан таркини бир нафас айлама” «Алишер Навоий ва Шарқ адабиёти» (тўплам), Т., 2011.

544. Ҳазрат Навоий васияти. Т., 2011.

545. “Мажолис ун-нафоис” ҳақида янги маълумот. “Буюк ва муқаддасан, мустақил Ватан” (Тўплам), Т., 2011

546. Туркия тазкиралари, уларга оид асарларда Навоий. // Навоийнинг ижод олами. –Тўплам. Т., 2011.

547. “Мажолис ун-нафоис”нинг хориждаги таржималари ва нашрлари. –Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти. Халқаро илмий анжуман материаллари. Тўплам. Тошкент. 2011.

548. Беъқиёс маънавий хазина (давра суҳбати). //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2011. 9 сент.

2012 йил

549. Наво топти Навоий. Мақолалар тўплами. – Тошкент. 2012.

550. Буюк маънавий хазина // Ватанпарвар, 2012, 3 февраль.

551. “Икки орзу риштаси” // Халқ сўзи, 2012, 10 август.

552. “Мумтоз шеърият мафтуни” (С.Н. Иванов) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2012, 10 август.

553. Беъбаҳо мерос эъзози. //Халқ сўзи, 2012, 4 ноябрь.

554. Кўнгил шамчироғи. / / Ёшлик. № 1, 2012.

555. Алишер Навоий. ҳаёти ва ижоди. (Жорий ҳарфда) – Тошкент. 2012

556. Кўнгил уйин илм этибон бир жаҳон. (В. Абдуллаев хотираси). // Алишер Навоий ижодини ўрганишда илмий мактабларнинг ўрни. Тўплам. - Самарқанд. 2012.

557. “Сабрдин ўзга чора ва тахаммулдин ўзга тadbир йўқ” (А. Иброҳимов хотираси). Илмга бағишланган умр. Тўлам. – Тошкент.. 2012.

558. “Ҳамида ахлоқ ва писандида маош шоир” (Шайхим Суҳайлий). Тўплам. Ўзбек шарқшунослиги: бугун ва эртаси. – Тошкент. 2012.

559. “Нафис мажлислар” // Китоб дунёси, 2012, 25 август.

560. “Бир гулда етти ранг” // Китоб дунёси, 2012, 5 сентябрь.

561. “Ошиқмиз жаҳон ўртовчи...” // Китоб дунёси, 2012, 5 октябрь.

562. Мумтоз адабиётда марсия жанри. Шарқ мамлакатлар адабиёти, жанр, услуб масалалари. Тўплам. – Тошкент. 2012.

563. “Гар дилбару дилхоҳ эсанг” // Китоб дунёси, 2012, 1 ноябрь.

564. Навоийнинг фалсафий ахлоқий қарашлари тизимидан (“Маҳбуб ул-қулуб” асосида). Шарқ фалсафаси ва Ўзбекистонда ижтимоий тафаккур ривожи. Тўплам. – Тошкент. 2012.

565. “Фазл гавҳарининг кони” // Китоб дунёси, 2012, 30 ноябрь.

566. Мирза Фатали Охундов (Рисола). // -Тошкент. 2012.

567. Мажолис ун-нафоис таъсиридаги замима тазкиралар. Бадий матн таҳлили ва талқини муаммолари. Тўплам. – Тошкент. 2012.

568. Нажмиддин Комилов ҳақида. (Ҳамсухбат) // Ибрат, 14. июнь. 2012.

569. Жаҳоноробегим ва унинг ирфоний қарашлари. // Шарқ машъали, №1. 2012.

570. “Шўх таъблиғ ва мутасарриф зеҳнлиғ” шаҳзода. (Шоҳ Ғариб Мирзо). // Шарқ машъали, №2. 2012.

571. Навоий ва Қосим Анвор. // Китоб дунёси, 2012, 5 октябрь.

2013 йил

572. “Фозил ва хунармандлар табъи назми” // Китоб дунёси, 2013, 9 январь. ва 2013, 23 январь.

573. Уч буюк шоирларга замондош уч шоира. Шарқ аёли кеча ва бугун. // Тўплам. Т. 2013.

574. “Мажолис ун-нафоис”нинг икки таҳрири // Халқ сўзи, 2013, 9 февраль.

575. “Ҳаётни севди, яхшилиқни куйлади” (Бобур). // Халқ сўзи, 2013, 14 февраль.

576. Навруз яшариш ва янгиланиш палласи. // Халқ сўзи, 2013, 21 март.

577. Мавлоно Лутфий қасидалари. Ўзбек шарқшунослигининг бугуни ва эртаси. // Тўплам. Т. 2013.

578. Бобурийлар сулоласига мансуб ижодкорлар. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни. // Тўплам. Т. 2013.

579. Алишер Навоий ва Хожу Кирмоний. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 2.

580. Тазкираҳо дар бории мусиқи, мусиқор ва хонанда. «Овози тожик», 2013, 21 август.

581. Умр гулшанининг баҳори. // “Зукколар даврасида”, 2013, 5 сентябрь.

582. Ҳаққа етмоқ орзуси: “Соҳибия” Жаҳоноробегим рисоласи. // Тафаккур. – Тошкент, 2013. – № 3

583. Икки орзу риштаси (Такрор нашр). // Тўплам. Абодият гулшани – Тошкент, 2013.

584. “Армонда ўлдум, оҳ...” (Сўз боши). Байрамхон Девони. // Китоб. Т., 2013.

2014 йил

585. Ўз замонидан ва ҳозирга қадар махсус ва машҳуд. (Суғроҳоним Навоий китоби ҳақида) // Халқ сўзи, 2014, 1 февраль.

586. Алишер Навоий – адабиётшунос. // Гулистон. № 1, 2014.

587. Сокровище поэзии пережившее века. // Хумо. № 6, 2014.

588. «Менки булбулдек гуледин куймишам оҳанг ила». // Халқ сўзи, 2014, 12 февраль.

589. «Неведемо друзьям печаль моих невзгод» // Правда Востока. 2014, 14. февраль.

590. “Умдаи аҳли қалам, фазлу арбоби хунар”. // “Овози тожик” газетаси. 2011, 15 февраль.

591. Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди. – Тошкент. 2014.

592. Афғонистонда Навоий асарлари. Абадият гулшани. // Тўплам. Т., 2014.

593. Навоий насридаги назмининг ўрни. Озод Ватан саодати. // Тўплам. --Т., 2014.

594. Муҳаммад Қазвиний “Мажолис ун-нафоис”нинг иккинчи таржимаси ва аслият. –Ўзбек шарқшунослигининг бугуни ва эртаси. №5. // Тўплам. Т., 2014.

595. Сўзи таҳсинга ҳамроҳ олим. (Алибек Рустамов хотираси). - Алибек Рустамий хотираси. // Тўплам. Т., 2014.

596. Жомийнинг “Саломон ва Абсол” достони. // Тўплам. (Абдураҳмон Жомийнинг ижод олами). Т., 2014.

597. “Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от”. // Маънавий ҳаёт. № 2, 2014.

598. “Макорим ул-аҳлоқ” асарига оид. // Гулистон. № 6, 2014.

599. Мавлоно Абдураҳмон Жомий. (Жомийнинг 600 йиллигига) // Рисола. ТошДШИ., 2014.

II.Энциклопедия

600. Ўзбекистон совет энциклопедиясига -59 та мақола –Т.: 1971 - 1980.

661. Литературно энциклопедический словарь 27 мақола –М.: 1987.

688. Туркия адабиёт қомусига -31 мақола (биринчи жилди нашр қилинди)- 2001.

III. Матншунослик ва манбашуносликка оид илмий нашрлар

719. «Мажолис ун-нафоис»дан / Ўзбек адабиёти, 4 томлик, 2-том. –Т.: Ўздавадабийнашр, 1959. –0.5 б.т.

720. Гулханий. Зарбул-масал. ғазаллар / Ўзбек адабиёти, 4 томлик, 3-том. –Т.: Ўздавадабийнашр, 1959.

721. Мужрим Обид. «Девон»дан: (ғазаллар, Навоий ғазалига мухаммас, маснавий) /Ўзбек адабиёти, 4 томлик, 3-том. –Т.: Ўздавадабийнашр, 1959.

722.Убайдий. «Девон»дан / Ўзбек адабиёти, 4 томлик, 3-том. –Т.: Ўздавадабийнашр, 1959.

723.Бақойй (шеърлардан намуналар) / Ўзбек адабиёти, 4 томлик, 3-том. –Т.: Ўздавадабийнашр, 1959.

724.Азизий (шеърлардан намуналар) / Ўзбек адабиёти, 4 томлик, 3-том. –Т.: Ўздавадабийнашр, 1959.

725.Фазлий «Девон»идан / Ўзбек адабиёти, 4 томлик, 3-том. –Т.: Ўздавадабийнашр, 1959.

726.Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ: (Диловархўжа таржимаси) / Ўзбек адабиёти, 4 томлик, 4-том, 2-китоб. –Т.: Ўздавадабийнашр, 1960.

727.Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матн. –Т.: Фан, 1961.

728.Ҳувайдо: Девон. Роҳати дил (ҳаммуаллиф). –Т.: 1961.

729.Баёний. ғазаллар (ҳаммуаллиф). –Т.: 1962.

730.Пошшоҳўжа. «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор»дан. –Т.: Ўздавадабийнашр, 1962.

731.Гадоий. Шеърлар. –Т.: Бадиий адабиёт, 1965.

732.Гадоий. ғазаллар. Мустазод / Ўзбек адабиёти, 4 томлик, 5-том, 1-китоб. –Т.: Ўздавадабийнашр, 1966.

733.Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис (изоҳ ва таржима, сўнгсўз) / Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 12-том. –Т.: Бадиий адабиёт, 1966.

734.«Мажолис ун-нафоис». Илмий-танқидий матндан. 8-мажлис. –Кобул, 1967.

730. Ҳусайн Байқаро: Девон. Рисола. –Т.: Бадиий адабиёт, 1968.

731.Байрамхон. «Девон»дан: (шоир ҳақида) / Асрлар нидоси. –Т.: 1982.

732.Маҳбуб ул-қулуб (асардаги байт, қитъа ва рубоийларнинг асл матни) /Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб (табдил матн). –Т.: Адабиёт ва санъат, 1983.

733.Рубоий сеҳри (форсий ва туркий рубоийлар) Т.: Ёш гвардия, 1986.

734.Ҳаёт васфи (Ўзбек адабиёти бўстони) Атойи: Шеърлар. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1988.

735.Алишер Навоий. Муножот // Ёшлик. 1990, № 6.

736.Алишер Навоий. Муножот: (асли, жорий алифбода, инглиз, испан, француз, ҳинд, урду, араб, форс ва рус тилларида) // Совет Ўзбекистони. –1990, № 11-12.

737.Алишер Навоий. Муножот: (асли, жорий алифбода, инглиз, форс ва рус тилларида) –Т.: Шарқ, 1991.

738.Алишер Навоий. Муножот: (асли, жорий алифбода, инглиз, испан, француз, ҳинд, урду, араб, форс ва рус тилларида) –Т.: Мерос, 1991.

739.Алишер Навоий. Муножот: (аслият ва жорий алифбода) –Т., 1991.

740.Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. –Минхож, 1991.

741. Пошшоҳўжа. «Мифтоҳ ул-адл» ва «Гулзор»дан / Аждодлар ўғити –Т.: Чўлпон, 1991.

742. Алишер Навоий. Шоирнинг мансуравий меросидан. Муножот / Алишер Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар. –Т.: Камалак, 1991.

743. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин / Алишер Навоий. Мукаммал асарлар, 20 жилдлик, 8-жилд. –Т.: Фан, 1991.

744. Навоий-1. (Алишер Навоий 550 йиллигига бағишланган махсус журнал-бюллетень. Ўзбек, рус, инглиз тилларида) / Мерос, 1991.

745. Навоий-2. (Алишер Навоий 550 йиллигига бағишланган махсус журнал-бюллетень. Ўзбек, рус, инглиз тилларида) / Мерос, 1991.

746. Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. –Т.: Мерос, 1991.

747. Ҳусайн Бойқаро. Жамолингдин кўзум равшан. –Т., 1991.

748. Алишер Навоийнинг табаррук дастхати (бадий безакли буклет). –Т.: 1991.

749. Навоий дастхати (ўзбек, рус, форс тилларида сўз боши билан). –Т.: Фан, 1991.

750. Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин (изоҳ ва луғатлар билан). –Т.: 1992.

751. «Калила ва Димна»дан парчалар // Ишонч, 1993, № 28, 29, 30.

752. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис / Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 20 томлик, 13-том. –Т.: Фан, 1997.

753. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, Муншаот, Вақфия / Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 20 томлик, 14-том. –Т.: Фан, 1998.

754. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин, Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер, Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад, Назм ул-жа-воҳир: (матн, изоҳ, таржималар) / Алишер Навоий. Мукам-мал асарлар тўплами, 20 томлик, 15-том. –Т.: Фан, 1999.

755. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн, Арбаъин, Сирож ул-муслимин, Муножот, Рисолаи тийр андохтан: (матн, изоҳ, таржималар) / Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 20 жилдлик. –Т.: Фан, 2000

756. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат: (ҳамкорликда матн) / Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 20 томлик, 17-том. –Т.: Фан, 2001.

757. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин (табдил матн, сўзбоши, изоҳ ва таржималар). –Т.: 2004. 80-б.

758. Алишер Навои. Страницы жизни. //Ve11a Terra. 2007, март.

759. “Равзат ус-салотин” ва “Жавоҳир ул-ажойиб”. // Фаҳрий Хиравий ва унинг тазкиралари. Т., 2014.

IV. Таржималар

760. Этверк. Майхўрлик балоси (ҳикоя) (рус тилидан таржима) // Ўзбекистон маданияти, 1961, 4 январь.

761. «Зижи Кўрагоний»дан парчалар // Фан ва турмуш, 1970, № 1.

762. Калила ва Димна. 1-нашр. –Т.: Бадий адабий нашр, 1966.

763. Собрание избранных. («Мажалис ун-нафаис») 9-том.

764. Жизнеописание Пахлавана Мухаммеда / Алишер Навои. Сочинение в 10 томах. –Т.: 1970.
765. Жизнеописание Саййида Хасана Ардашера. Алишер Навои. Сочинение в 10 томах. Т.9. –Т.: 1970.
766. Орасли. Насимий. –Т.: 1973.
767. Ҳ.Орасли. Хоқоний Шервоний. –Т.: 1984.
768. Калила ва Димна. 2-нашр. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1977.
769. Сўлмаз Мухтарова. Совчилар: (ҳикоя) (озарбайжон тилидан тарж.) / Тошкент оқшоми, 1977, 10 февраль.
770. Калила ва Димна. 3-нашр. –Т.: Радуга, 1988.
771. Ўзбек адабиётидаги сиймолар (рус тилига тарж.) Кўргазмали нашр муаллифи Н.Комилов. –Т., 1989.
772. Алишер Навои. Мунаджат. (перевод на русский язык). // Советский Узбекистан, 1990, № 11,12.
773. Алишер Навои. Мунаджат // Литературная газета. Досье-7 «Коран». -1991.
774. Мунаджат // Звезда Востока, 1991, № 3.
775. Калила ва Димна. 4-нашр. –Т., 1992.
776. Реваз Кикнадзе. Мирзо Улуғбек: (гуржи тилидан таржима. Нателла Цинцадзе билан). –Т.: Камалак, 1994.
777. Калила ва Димна. 5-нашр. –Т.: Истиқлол, 1994.
778. Болдырев. А.Н. Ходжа Аҳрор. –Т.: ТДШИ, 1997.
779. Инсон ва жамият: ўқув қўлланма (русчадан тарж.) –Т.: «Қизил ҳож» ва «Қизил ярим ой» жамияти, 1998.
780. Дебоча ба дебоча / Назм ул-жавоҳир муқаддимаси (форсчага). Т.Икромов билан биргаликда // Овози тожик, 1999, 27 ноябрь.
781. Алишер Навои. Мунаджат. Суфии. Антология мыслей. Восхождение к истине. –М.: 2001.
782. Калила ва Димна. 6-нашр. Т.: 2010
783. Тоҳир Чигатой. Навоий ижодида миллий тафаккур. Т., 2011. (Сўзбоши, таржима, нашрга тайёрлаш). Т., 2011.
784. Ҳазрат Навоий васияти. Т., “Meriyus”, 2011, 1 б.т. (Сўз боши, матн, луғат, нашрга тайёрлаш).
785. Фаҳрий Хиравий тазкиралари.// Фаҳрий Хиравий “Жавоҳир ул-ажойиб”. Т., 2014.

V.Такризлар

786. Совет шарқшунослигига қўшилган ҳисса (В.Зоҳидовнинг «Мир идей и образов Навои» китобига) ҳаммуаллиф // Ўзбекистон маданияти, 1962, 7 февраль.
787. Навоий лирикасининг илмий таҳлили (А.Ҳайитметовнинг «Навоий лирикаси» китобига) // Ўзбекистон маданияти, 1962, 22 сентябрь.

788. Навоийшуносликнинг муҳим ютуғи (А.Ҳайитметовнинг «Навоийнинг ижодий методи» тадқиқоти ҳақида). // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. № 2.

789. Янги талқин: «Фарҳод ва Ширин» драмасининг янги сахнавий талқини / Ҳаммуаллиф // Ўзбекистон маданияти, 1967, 18 март.

790. Абдураззоқ Самарқандий ва унинг «Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, № 6.

791. «Санъат-менинг ҳаётимдир» (Н.Алиеванинг китобига) // Адабиёт ва инж санъат. –Боку, 1976, 21 август.

792. Нодир ҳаёт қиссаси: (А.Қаюмовнинг Алишер Навоий. Ажойиб кишилар ҳаёти рукнидан китобига тақриз) // Совет Ўзбекистони, 1977, 9 февраль.

793. Ижодкор услуби ва таржима (ҳаммуаллиф) / З.Муллажонованинг «Стиль оригинала и перевод» (к проблеме изучения прозы С.Айния) китобига // Ўзбекистон маданияти, 1978, 7 март.

794. «Ўқиғанға муборақ...» (кн. Навои. Библ. Поэтов, Л.: 1983). // Шарқ юлдузи, 1984, № 2.

795. Алишер Навоийга мактублар (А.Ўринбоевнинг «Письмы автографа Абдурахмана Джами из альбома Навои» китобига) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1984, 3 февраль.

796. Тухфа. «Навоийнома» балети (ҳаммуаллиф Б.Қorieва) // Совет Ўзбекистони, 1986, 25 январь.

797. Жуманиёзов Р. Эски ўзбек ёзувини ўрганиш бўйича халқ университетлари учун намунавий дастур. –Т.: 1989.

798. Амир Темур тарихига мурожаат (ҳаммуаллиф) // Ишонч, 1996, 13 июль.

799. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар ва унинг «Тарихи Рашидий» асари (ҳаммуаллиф) // Шарқ машъали, 1997, № 1-2.

800. «Светлый ум пожелал...» (на книгу «Тарихи Рашидий» Мирза Хайдара) // Маяк Востока, 1998, № 1-2.

801. Султонова М. Тарихий ҳақиқат ва бадиий образ. –Т.: 1998.

VI. Муҳаррирлик

803. Сайқалий. Баҳром ва Гуландом. –Т.: 1960, 12 б.т.

804. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Асарлар, 15 томлик, 7 том. (нашрга тайёрловчи П.Шамсиев) –Т.: Фан, 1964, 24 б.т.

805. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, Муншаот, Вақфия (нашрга тайёрловчи П.Шамсиев) / Алишер Навоий, Асарлар, 15 томлик, 13-том. –Т.: Фан, 1966, 12 б.т.

806. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин (нашрга тайёрловчи П.Шамсиев) / Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 14 том. Фан, 1967, 14 б.т.

807. Навоий ва Жомий. (тўплам, нашрга тайёрлови П.Шамсиев) –Т.: Фан, 1966, 9.5 б.т.

808. Навоий ва адабий таъсир масалалари: тўплам, А. Абдуға-фуров билан бирга. –Т.: Фан, 1968, 22 б.т.

809. Эркинов С. Навоий «Фарход ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили. –Т.: Фан, 1975, 17 б.т.

810. Ўзбек адабиёти масалалари: тўплам, А.Хайитметов, Ё.Исҳоқов билан бирга. –Т.: Фан. 1976, 10 б.т.

811. Жалолов А. Ўзбек маърифатпарвар-демократик адабиёти. –Т.: Фан, 1978, 10 б.т.

812. Асарлар нидоси: Октябрь революциясигача бўлган давр ўзбек адабиётидан намуналар: С.Эркинов, В.Раҳмоновлар билан бирга. –Т.: 1982, 28 б.т.

813. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб (табдил матн). –Т.: Адабиёт ва санъат, 1983, 8 б.т.

814. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр (табдил матн). –Т.: 1984, 10.5 б.т.

815. Султонова М. Зулфия. –Т.: 1985, 2 б.т.

816. Аҳмедов Т. «Хамса» қаҳрамонларининг характеридаги жозибаси. –Т.: Фан, 1986, 4 б.т.

817. Уч булбул гулшани. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1986, 34 б.т.

818. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун / Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 20 томлик, 9-том. –Т.: Фан, 1992, 18 б.т.

819. Урфон Отажон. Устозлар хотираси. –Т.: Камолот, 1998, 12 б.т.

820. Мутрибий Самарқандий. Ҳинд сафари. таржимон ҳамда муқаддима, сўнгги сўз ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон. Т, 2005.

821. Мутрибий Самарқандий. Ҳинд сафари: таржимон ҳамда муқаддима, сўнгги сўз ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон. –Т.: 2005.

822. Ш.Хасанова. Мавлоно Хожа Кози Пайвандий Ризоийнинг «Куш тили» достони ва унинг қиёсий текстологик тадқиқи. –Т.: Адабиёт музейи, 2006.

823. А.Ғаниева. Навоий марсиялари. –Т.: Фан, 2011, 4 б.т.

824. Қ.Эргашев. Ўзбек насрида иншо. –Т.: Фан, 2011

VII . Ўқув дастурлари

825. Шарқ шеърисига кириш: Консерватория талабалари учун. –ТДК, 1990.

826. Ёзув тарихи ва китобат санъати. –ТДШИ, 1997.

827. Иншо санъати. –ТДШИ, 1997.

828. Қўлёмалар матни ва нашрларини тайёрлаш. –ТДШИ, 1997.

829. Илми балоғат. –ТДШИ, 1997.

830. Навоий асарлари матни. –ТДШИ, 1997.

831. Ғарб ва Шарқ адабий алоқалари. –ТДШИ, 1998.

832. Таржима назарияси ва амалиёти (ҳаммуаллиф). –ТДШИ, 1998.

833. Ўзбек мақомларидаги Навоий ғазалларининг шарҳи: Консерватория мақом бўлими учун қўлланма. –ТДК, 1999.

834. Тазкиранавистлик анъаналари ва тасаввуф. (ҳаммуаллиф). –ТДШИ, 2010.

835. Ёзув тарихи ва китобот санъати. (ҳаммуаллиф). –ТДШИ, 2011.
836. Алишер Навоий. Т., 2013.

**VIII. Жаҳон конгресслари ва бошқа конференциялар ҳамда
илмий анжуманларда қилинган маърузалар**

837. «Мажолис ун-нафоис» / Навои, как источник для изучения литературы XV в.-Международный конгресс востоковедов. –М, 1960.
838. Рабиндранат Тагор ҳақида. –Ўзб ФА, Ижтимоий фанлар бўлими ва тил ва адабиёт институти (илмий сессия). 1962.
839. Озарбайжон халқининг буюк исёнкор шоири Собир ҳақида /Ўз ФА Ижтимоий фанлар бўлими ва Тил ва адабиёт институти (илмий сессия). 1962.
840. Ахундов в Узбекистане / Всемирный конгресс. –Боку, 1962.
841. Текстологическое изучение прозы Навои. –Всесоюзная тюркологическая конференция. –Ташкент, 1962.
842. Абдулла Тўқай ва ўзбек адабиёти. –Ўз ФА Ижтимоий фанлар бўлими ва Тил ва адабиёт институти (конференция). -1966.
843. Навоий ва Ҳусайн Байқаро. /525 й. Юбилей сессияси. – Самарқанд, 1968.
844. Навои о Насими / 600 летию Насими –ЛГУ, Восточный факультет, (научн. международная Конференция), 1973.
845. Прозаическое наследие Алишера Навои. –ТашГУ. Восточный факультет, (научн. Конференция), 1973.
846. Особенности прозы Навои /ТашГУ, к 30 летию Восточного факультета (научн. конференция) –1974.
847. Поэтика эпистолярного жанра «Муншаот» Навои – Всесоюзная конференция тюркологов. – Алма-Ата, 1976.
848. «Эъжази Хусрави» и вопросы эпистолярного жанра / Юбил. Сессия к 700 летию Хусрава Дехлави. –Т., 1976.
849. Мирзо Бархўрдор Фарохийнинг «Маҳбуб ул-қулуб»и Комил таржимасида / Комил 150 йиллиги (илмий конференция). –Урганч, 1976.
850. Айни –навоиед / Научная сессия 100 летию Айни; (горком, «Знания», ИЯЛ.) –1978.
851. Навоий «Хамса»сининг XVII асрда кўчирилган қўлёзмаси / ЎзФА Ижтимоий фанлар бўлими, Тил ва адабиёт институти, Қўлёзмалар институти –1979.
852. Ҳамид Олимжон- адабиётшунос олим /Педагогика институти. – Ленинобод, 1980.
853. Охундовнинг Пушкин вафотига марсияси / Ўз ФА Тил ва адабиёт институти, Ёзувчилар союзи, 1980.
854. Лирические стихи Агахи на русском языке / ИЯЛ и Педагогический институт Хорезма (к 175 летию Агахи) –Урганч, 1984.
855. «Хамса» ва Навоий / «Хамса» 500 йиллиги. (ҳалқаро анжуман) – Т., 1985.

856. Художественное мастерство Навои в прозе / Всесоюзная конференция тюркологов. – Фрунзе, 1986.

857. Мирзо Турсунзода шеърлари ўзбек тилида / Ўз ФА Тил ва адабиёт институти, Ёзувчилар союзи. – 1987.

858. Шарқда Пушкинга ёзилган биринчи қасидаи марсия / Ўз ФА Тил ва адабиёт институти, Ижтимоий фанлар бўлими, Ёзувчилар союзи (Пушкин вафотининг 150 йиллигига бағишланган юбилей сессияси). – 1987.

859. Лохутий лирикаси / Ўз ФА Тил ва адабиёт институти, Ижтимоий фанлар бўлими, Ёзувчилар союзи (Шоир 100 йиллигига бағишланган юбилей сессияси). – 1987.

860. Поэтическое мастерство Увайси / Союз писателей Узбекистана. – 1988.

861. Навоий «Хамсат ул мутаҳаййирин»ида Жомий сиймоси (Жомий 575 йиллигига бағишланган илмий конференция) – ТошДУ, 1989.

862. Фирдавсий «Шоҳнома»си Ўзбекистонда / «Шоҳнома»нинг 1000 йиллигига бағишланган жаҳон конгресси. – Техрон, 1990.

863. Навоийнинг «Муножот» асари / Навоий 550 йиллигига бағишланган халқаро илмий конференция. – Душанбе, 1991.

864. Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» асари / Эрон Ислом Жумҳурияти элчихонасида. – Т., 1996.

865. Персидские мотивы у Есенина / Есенинские чтения посвящ. К 75 летию приезда в Ташкент. – 1996.

866. «Занжирбанд шер» миниатюраси ҳақида / Темур ва темурийлар даврида маданият ва санъат. Санъатшунослик институти. – 1996.

867. Нуржаҳон бегим – тадбиркор аёл, заковатли шоира / Амир Темур 660 йиллигига бағишланган илмий конференция. Ўзбекистон аёллари қўмитаси. – 1996.

868. Фитрат XV – XVII асрлар адабиёти ҳақида / Ўзбекистон маданият ишлари вазирлиги, Тошкент Давлат консерва-торияси (Абдурауф Фитрат 110 йиллигига бағишланган илмий конференция) – 1996.

869. Бойсунғур Мирзонинг Фирдавсий «Шоҳнома»сига ёзган дебочаси / Марказий Осиё олимларининг Ўрта асрлар фило-логик илмлар ривожига қўшган ҳиссалари. ТошДШИ, 1996.

870. Навоий – адабиётшунос / Марказий Осиё олимларининг Ўрта асрларда филология илмлари ривожига қўшган ҳиссалари. ТошДШИ, 1996.

871. Туронзамин шоиралари / Турон маданияти; тарих, маънавий мерос ва санъат. Ўзбекистон Бадиий академияси – Саъатшунослик институти. – 1996.

872. Порсоҳон Шамсиев ҳаёти ва ижоди / Ўз ФА Ижтимоий фанлар бўлими, Тил ва адабиёт институти. – 1997.

873. Жалолиддин Румий Алишер Навоий талқинида / Мавлоно Румий илмий анжумани. – ТошДШИ, 1997.

874. Юнус Ражабий- мумтоз шеърят билимдони / Юнус Ражабий 100 йиллигига бағишланган илмий анжуман. Киночилар уюшмаси, киноархив, ТДК. –1997.

875. Миллий тафаккурнинг шаклланиши ва ривожда Темур ва темурийлар / Амир Темур ва ватанпарварлик тарбияси. ТДПУ, Маърифат ва маънавият маркази. –1997.

876. Чўлпонга биз етишдик... / Шоир 100 йиллиги. ТошДШИ, 1997.

877. Навоийнинг янги нашр қилинган асарлари ҳақида / Ўзбекистон президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси. –1998.

878. Алишер Навоийда ёшлар таҳсил-таълими ҳақида / Алишер Навоий давлат арбоби. –ЖИДУ, 1998.

879. Фахрий Ҳиротийнинг «Жавоҳир ул-ажойиб» тазкираси. – ТошДШИ, 1999.

880. Ҳазрати Фотиماи Заҳро сиймосига чизгилар (тазкиралардан). – Эрон Ислом Жумҳуриятида Ўзбекистон элчихонаси, 1999.

881. «Восточная поэма» на смерть Пушкина / Ўз ФА ижтимоий фанлар бўлими, Тил ва адабиёт институти, 1999.

882. Қуръон ва Пушкин / Пушкиннинг 200 йиллигига бағишланган илмий конференция. Ўз ФА ижтимоий фанлар бўлими, Тил ва адабиёт институти, 1999.

883. Шоҳ Ғариб Мирзонинг янги топилган ғазали / Навоий ва Бобур. –ТошДШИ, 1999.

884. Умар Хайём асарларининг ўзбек тилига таржимаси / олим ва шоир вафотининг 900 йиллигига бағишланган халқаро конгресс. Эрон– Нишопур, 2000.

885. Алишер Навоий ва Заҳриддин Бобур: Ижод ва издошлик / Ўзбекистон ташқи ишлар вазирлиги ва ЖИДУ, 2000.

886. Жалолиддин Румий Навоий нигоҳида / Шарқшуносларнинг Румийга бағишланган IV анжумани. –2000.

887. Жалолиддин Румий нигоҳида аёллар / Эроншунослар анжумани. –2000.

888. Навоийнинг «Хамсат ул-мутаҳаййирин»ида Жомий мутасаввиф олим сифатида / Эроншунослар анжумани. –2000.

889. Алишер Навоий насрий асарларидаги мавзуларнинг янги қирралари. –ТошДШИ, 2000.

890. Навоий мусиқа ва мусиқачилар ҳақида / Маданият ишлари вазирлиги, Ўзбекистон Давлат Консерваторияси, 2001.

891. Шарқ мумтоз адабиётида аёллар / Ўзбек аёлининг бахт-иқболи. –Аёллар қўмитаси ва ТошДШИ, 2001.

892. Донишу фазл гавҳарининг кони. \ \ Жомийнинг 590 йиллигига бағишланган Самарқанд анжумани. 2004, 16 апрель.

893. Тасаввуф фалсафаси курсининг асосий йўналишлари / ТДШИ. Ўқитувчилар конф. 2.02.2005.

894. Навоийнинг рус тилига таржималари / Байналмилал маркази. 7.02.2005.

895. Навоий насрида илм ва толиби илмлар / Жаҳон тиллари университети. 7.02.2005.

896. Навоий насрининг назарий масалалари / ЎзМУ. 8.03.2005.

897. Навоийда тасаввуф мақомлари / Тасаввуф маркази, 9.02.2005.

898. Навоий ижодида халқаро муносабатлар ва давлатни идора этиш масалалари / Давлат ва жамият қурилиши академияси, 14.02.2005.

899. «Хамсат ул-мутаҳаййирин»га янгича назар / Халқаро конференция. ТДПУ. 4.03.2005.

900. Навоий оиласи, устоз ва шогирдлари / Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси университети, 18.02.2005.

901. «Хазойин ул-маоний»да ғоялар ва бадиият / Иқтисодиёт Университети, 25.02.2005.

902. «Кўнгли уйин илм этибон бир жаҳон». (В. Абдуллаев хотираси). Алишер Навоий ижодини ўрганишда мактабларнинг ўрни.-Тўплам. Самарқанд. 2012.

IX. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган анъанавий илмий анжуманлардаги маърузалар

903. «Мажолис ун-нафоис»ни текстологик ўрганиш. -1957.

904. Музайяна Алавия ҳақида / Ўз ФА, Ижтимоий фанлар бўлими ва Тил ва адабиёт институти (илмий сесия). -1959.

905. «Мажолис ун-нафоис»ни форсийга Қазвиний таржимаси. -1959.

906. Навоийнинг катта замондоши шоира Меҳри Ҳиротий. -1960.

907. Содиқ Китобдорнинг «Мажмаъ ул-ҳаввос» тазкираси. -1961.

908. Соҳиб Доронинг Навоий вафотига таърих қасидаси. -1962.

909. Шоир Гадойи ва Навоий. -1963.

910. Навоийнинг «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» асари. -1965.

911. Навоийнинг «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асари. -1966.

912. Навоий ва Ҳусайн Байқаро. (Самарқанд. Юбилей сессияси). -1968.

913. «Маҳбуб ул-қулуб» бадиияти. -1969.

914. Алишер Навоийнинг «Вақфия» асари. -1971.

915. Гадойи қасидаси ва «Мажолис ун-нафоис»нинг ёзилган йили. -1972.

916. Навоийнинг Саййид Ҳасан Ардашер вафотига ёзган марсияси. -1973.

917. Навоий прозасининг баъзи масалари. -1974.

918. Навоийнинг бир мактуби тарихи. -1975.

919. Навоий прозаик асарларининг жанр хусусиятлари (Наманган). -1976.

920. Порсо Шамсиев- навоийшунос олим. – 1977.

921. Навоий насрида назм ва унинг ўрни. -1978.

922. Навоий насрида муаллиф образи. -1979.

923. Навоий биографиясига оид бир тарихий ҳужжат. -1980.
924. Навоий шахсиятининг унинг насрий асарларида акс этиши. - 1981.
925. “Хамса”нинг мукаммал нашрини тайёрлаш принциплари. -1982.
926. Навоийга замондош шоиралар. -1985.
927. “Хамса” ва наср масалалари (“Хамса” 500 йиллигига юбилей конф). -1985.
928. Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” таржималарида туркман адабий муҳити. -1986.
929. “Навоий қомуси”да замондошларининг берилиши. -1987.
930. Навоийнинг “Муножот” асари. -1988.
931. “Навоий қомуси”нинг ўзига хослиги. -1990.
932. Навоий асарларининг Техрон қўлёзмалари. -1991.
933. Навоийнинг “Сирож ул-муслимин” асари. -1992.
934. Ҳофизнинг бир ғазалига Фоний татаббуъи. -1993.
935. Навоий “танбеҳ”лари. -1994.
936. Навоийнинг “Рисолаи тийр андоҳтан” асари. -1995.
937. “Маҳбуб ул-қулуб”да тасаввуф мақомлари талқини. -1996.
938. Бойсунғур Мирзо Навоий талқинида. -1997.
939. “Мажолис ун-нафоис”нинг учинчи форсий таржимаси. -1998.
940. Фаҳрий Ҳиротийнинг “Равзат ус-салотин” тазкирасида туркигўй шоирлар. -1999.
941. Фаҳрий Ҳиротийнинг “Жавоҳир ул-ажойиб” тазкираси. -2000.
942. Алишер Навоий ва ижодкор темурий шаҳзодалар. -2001.
943. “Мажолис ун-нафоис” анъаналарини давом этдирган икки тазкира. -2002.
944. “Мажолис ун-нафоис” форсий таржималарида “замима” тазкиралар. -2003.
945. Тазкира ва замима тазкираларда Навоий сиймоси. -2004.
946. Навоий ва Яхъё Себак. -2005.
947. “Маҳбуб ул-қулуб”нинг форсий таржимаси. -2006.
948. Латифий тазкираси. 2007.
949. Сахийнинг «Ҳишт беҳршт» тазкираси, 2008.
950. Ошиқ Чалабийнинг «Машоҳир уш-шуаро» тазкираси, 2009.
951. Мавлоно Лутфий Навоий талқинида, 2010.
952. Туркий тазкираларга оид асарларда Навоий. 2011.
953. Навоий Қосим Анвор ҳақида. 2012.
954. Навоийнинг Хожу Кирмонийдан баҳрамандлиги. 2013.
955. Фоний девонига бағишланган асар. 2014.
956. Навоий қомусида шоир замондошлари. 2015.

Тузувчи: М.Пулатова, С.Умарова

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I боб. АЛИШЕР НАВОЙИ ИЛМИЙ БИОГРАФИЯСИ ЯРАТИЛИШИДА ОЛИМА ТАДҚИҚОТЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ.....	6
II боб. СУЙИМА ҒАНИЕВАНИНГ ТАДҚИҚ УСУЛЛАРИ.....	57
III боб. ОЛИМАНИНГ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИГА ДОИР ТАДҚИҚОТЛАРИДАГИ ЕТАКЧИ ХУСУСИЯТЛАР.....	91
УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР.....	116
ИЛОВА.....	119

Соҳиба Умарова

**СУЙИМА ҒАНИЕВА ИЛМИЙ-АДАБИЙ МЕРОСИ:
ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ ВА МЕЗОНЛАРИ**

**Монография
(қайта тўлдирилган нашр)**

“Bookmany print” нашриёти

Нашриёт тасдиқнома рақами № 022246. 28.02.2022 й.

Босишга рухсат этилди: 27.06.2022.

“Cambria” гарнитураси. Қоғоз бичими: 60x84 ¹/₁₆

Нашриёт босма табағи 9,3. Шартли босма табақ 9,1.

Адади 100 нусха. Офсет усулида босилди.

Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.

“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.

Е-mail: bookmany_print@mail.ru

t.me/ Bookmanyprint ☎ +998 99 180 97 10